

№3–6 2017

НАУКОВИЙ
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЖУРНАЛ

ЛІВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

У номері:

Валерій Солдатенко

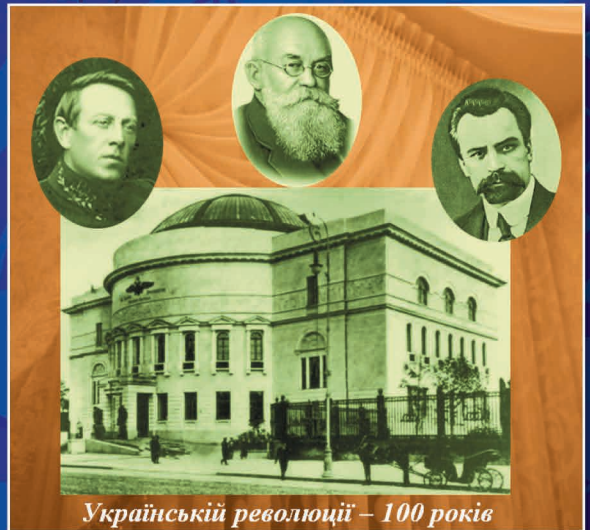
**Політичні партії
революційної доби в
Україні (1917–1920 рр.): новітній досвід дослідження**

Валерій Капелюшний

**Державотворча роль національних лідерів та еліти в
контексті новітніх фальсифікацій історії Української
революції 1917–1921 років**

Руслан Пиріг

**Відносини Української Народної Республіки і
Центральних держав: від союзної допомоги до
окупації (лютий – квітень 1918 року)**

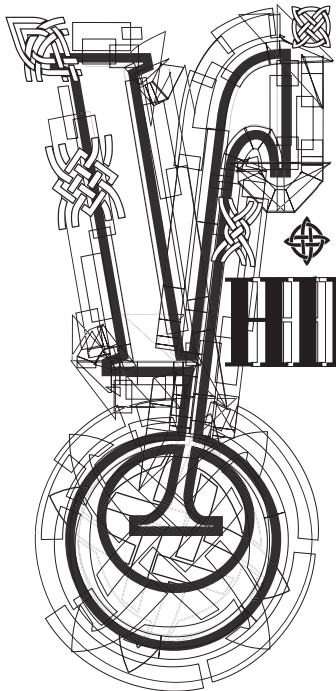
Українській революції – 100 років

Робочі моменти круглого столу у Київському славістичному університеті

№3–6 (55)

НАУКОВИЙ
ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЖУРНАЛ

УНІВЕРСИТЕТ

ТРАВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 2017

Видається

Київським славістичним університетом

Заснований у 2004 р.

Виходить 6 разів на рік

Головний редактор

В. І. Гусев

Міжнародна рада:

Ж. Абенсур (Франція)

А.Є. Конверський (Київ)

І. Пруша (Чехія)

Ю.С. Шемшученко (Київ)

Редакційна колегія:

Н. П. Барановська

Д. В. Бурім

С. В. Віднянський

І. Б. Гирич

В. О. Доценко

Б. Б. Драмарецький (*заступник
головного редактора*)

О. О. Ковальчук

О. О. Маврін

О. Р. Нагірняк

В. І. Наулко

Г. В. Папакін

В. М. Піскун

В. А. Рижко

А. Г. Слюсаренко

В. Ф. Солдатенко

В. А. Старков

М. І. Ткаченко (*відповідальний
секретар*)

В. І. Шпак (*перший заступник
головного редактора*)

© Київський славістичний університет, 2017

© Ю.М. Алексєєв, 2017

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 04.07.2006 р. № 0105/7 журнал включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки».

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди авторів.

Рекомендовано Вченою Радою університету. Протокол № 4 від 29.12.2017.

Виходить за сприяння благодійного фонду «Слов'янська бесіда».

ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ

До 100-річчя Української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Погляд із сьогодення

<i>Оксана Курпрієнко.</i> Вітальне слово.	4
<i>Іван Гошуляк.</i> До питання про визначення території України III Універсалом Української Центральної Ради	5
<i>Віктор Гусев.</i> Бунд в Україні: доба Центральної Ради.....	16
<i>Віктор Доценко.</i> Політико-правове регулювання діяльності громадських об'єднань в Російській імперії у XIX ст.	25
<i>Петро Захарченко.</i> III Універсал Української Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р.: початок відліку української державності	31
<i>Валерій Капелюшний.</i> Державотворча роль національних лідерів та еліти в контексті новітніх фальсифікацій історії Української революції 1917–1921 років.....	37
<i>Віктор Карпов.</i> Вексилологічні традиції періоду Української революції та Визвольних змагань 1917 – 1921 рр.	45
<i>Алла Киридон.</i> Формування образу Української революції 1917-1921 рр. за доби незалежної України	53
<i>Сергій Литвин.</i> Військо Центральної Ради: контрверсійність оцінок в українській історіографії	63
<i>Олена Любовець.</i> Багатопартійність доби Центральної Ради	75
<i>Руслан Пиріг.</i> Відносини Української Народної Республіки і Центральних держав: від союзної допомоги до окупації (лютий – квітень 1918 року)	85
<i>Павло Прутуляк.</i> Економічні відносини Української Народної Республіки та країн Четверного союзу (грудень 1917 – квітень 1918 р.).....	100
<i>Олександр Рябов.</i> До питання осмислення концепцій утворення національної державності за доби революції 1917–1921 років.....	117
<i>Валерій Солдатенко.</i> Політичні партії революційної доби в Україні (1917 – 1920 рр.): новітній досвід дослідження.	125
<i>Геннадій Стрельський.</i> Концепція національної державності у науковій і політичній діяльності М.С. Грушевського та інших діячів Української революції 1917 – 1921 рр.	134
<i>Марія Тортіка (Лобанова).</i> Теоретики Бунду про національне питання і перспективу культурно-національної автономії в умовах Першої світової війни і соціально-політичних трансформацій 1917 р.	147
<i>Андрій Чуткий.</i> Роль вишів Києва у справі підготовки діячів українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр.	155
<i>Володимир Щербатюк.</i> Вільнокозачий рух як форма самоорганізації та боротьби селян України 1917 – 1921 років.	166

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

<i>П. Захарченко.</i> Міжнародна науково-практична конференція «Українське право й законодавство за доби Української революції (1917 – 1921 рр.)»	174
<i>П. Чернега, В. Луцтай, А. Телегуз.</i> Міжнародна наукова конференція «Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917 – 2017 рр.) . До 100-річчя УНР»	176
<i>В. Доценко.</i> Всеукраїнська наукова конференція «Етнополітичний та культурно-релігійний розвиток суспільства в умовах тоталітаризму: до 85 роковин Голодомору 1932 – 1933 років».....	180

CONTENTS (ZMIST)

MATERIALS OF THE ROUND TABLE (MATERIALY KRUHLOHO STOLU)

To the 100 year of the Ukrainian revolution. Era of the Central Rada (March 1917 – April 1918). View from the present (Do 100-ricchia Ukrainської revolutsii. Doba Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.). Pohliad iz sohodennia)

<i>Oksana Kuprienko</i> Welcome word (<i>Vitalne slovo</i>).....	4
<i>Ivan Goshulyak</i> On the question of determining the territory of Ukraine of the Third Universal of the Ukrainian Central Rada (Do pytannya pro vyznachennya terytoriyi Ukrainy III Universalom Ukrainyts'koyi Tsentralnoyi Rady).....	5
<i>Victor Husiev</i> Bund in Ukraine: The period of the Central Rada (March 1917 – April 1918) (Bund v Ukraini: doba Tsentral'noyi Rady).....	16
<i>Viktor Docenko</i> Political and legal regulation of the activities of public associations in the Russian Empire in the nineteenth century (Polityko-pravove rehulyuvannya diyalnosti hromadskykh obyednan v Rosiyskii imperiyi v XIX st.).....	25
<i>Petro Zakharchenko</i> III Universal of the Ukrainian Central Rada 7 (20) November 1917: beginning of the reference period of Ukrainian statehood (III Universal Ukrainyts'koyi Tsentralnoyi Rady 7 (20) lystopada 1917 r.: pochatok vidliuku ukraiyts'koyi derzhavnosti).....	31
<i>Valerii Kapeliushnyi</i> The state-building role of the national leaders and elites in the context of the new falsifications of the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921 (Derzhavotvorcha rol natsionalnykh lideriv ta elity v konteksti novitnikh falsyfikatsiy istoriyi Ukrainyts'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rokiv).....	37
<i>Viktor Karpov</i> Veksilologicheski traditions of the period of the Ukrainian Revolution and the Liberation struggle of 1917 - 1921 (Veksylolohichni tradytsiyi periodu Ukrainyts'koyi revolyutsiyi ta Vyzvolnykh zmahaniy 1917 – 1921 rr.).....	45
<i>Alla Kyrydon</i> Formation of the image of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 in the era of independent Ukraine (Formuvannya obrazu Ukrainyts'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rr. za doby nezalezhnoyi Ukrainy).....	53
<i>Sergii Lutyyn</i> The army of the Central Council: controversy of assessments in Ukrainian historiography (Viysko Tsentralnoyi Rady: kontroverziyist otsinok v ukraiyts'kii istoriografii).....	63
<i>Olena Liubovets</i> Multiparty era of the Central Rada (Bahatopartiynist doby Tsentralnoyi Rady).....	75
<i>Ruslan Pyrih</i> The relationships between Ukrainian People's Republic and the Central States: from Union Assistance to Occupation (February-April 1918) (Vidnosyny Ukrainyts'koyi Narodnoyi Respubliki i Tsentralnykh derzhav: vid soyuzyanoi dopomohy do okupatsiyi (lyuty – kviten 1918 roku)).....	85
<i>Pavlo Prytuljak</i> The economic relations of the Ukrainian Peoples Republic and the countries of the Fourth Alliance (December 1917 - April 1918) (Ekonomichni vidnosyny Ukrainyts'koyi Narodnoyi Respubliki ta kraiyin Chetvernoho soyuzu (hruden 1917 – kviten 1918 r.)).....	100
<i>Alexander Ryabov</i> On comprehension of the concepts of the national statehood formation during the revolution of the 1917 – 1921 (Do pytannya osmyslennya kontseptsiy utvorennia natsionalnoyi derzhavnosti za doby revolyutsiyi 1917-1921 rokiv).....	117
<i>Valerii Soldatenko</i> The political parties of the revolutionary era in Ukraine (1917-1920): the latest research experience (Politychni partiyyi revolyutsiyanoi doby v Ukraini (1917 – 1920 rr.): novitnyy dosvid doslidzhennya).....	125
<i>Hennadij Strel'skiy</i> The concept of national statehood in the scientific and political activities of MS Hrushevsky and other figures of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 (Kontseptsiya natsionalnoyi derzhavnosti u naukoviy i politychniy diyalnosti M. S. Hrushevskoho ta inshykh diyachiv Ukrainyts'koyi revolyutsiyi 1917-1921 rr.).....	134
<i>Mariya Tortika (Lobanova)</i> The Bund's theorists on the national question and the prospect of cultural-national autonomy in the conditions of the First World War and socio-political transformations of 1917 (Teoretyky Bundu pro natsionalne pytannya i perspektivu kulturno-natsionalnoyi avtonomiyi v umovakh Pershoyi svitovoyi vinyi i sotsialno-politychnykh transformatsiy 1917 r.).....	147
<i>Andrii Chutkyi</i> The role of the universities of Kiev in the preparation of figures of the Ukrainian liberation struggle of 1917 – 1921 (Rol vyshiv Kyveva u spravi pidhotovky diyachiv ukraiyts'kykh vyzvolnykh zmahaniy 1917 – 1921 rr.).....	155
<i>Volodymyr Shcherbatiuk</i> The Free Cossacks' movement as a form of self-organization and struggle of the Ukrainian peasants in 1917 – 1921 (Vilnokozachiy ruh yak forma samoorganizatsiyi ta borotby selyan Ukrainy 1917 – 1921 rokiv).....	166
SCIENTIFIC LIFE (NAUKOVE ZHYTTIA)	
<i>P. Zakharchenko</i> The International scientific and practical conference "Ukrainian law and legislation in the era of the Ukrainian Revolution (1917-1921)" (Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Ukrainske pravo y zakonodavstvo za doby Ukrainської revolutsii (1917 – 1921 rr.)»).....	174
<i>P. Chernega, V. Luschay, A. Teleguz</i> The International scientific conference «Ukrainian nation in the struggle for the preservation of identity and the revival of the statehood (1917 - 2017). To the 100th anniversary of the UNR» (Mizhnarodna naukova konferentsiia «Ukrainska natsiia u borotbi za zberzhennia identychnosti y vidrodzhennia derzhavnosti (1917 – 2017 rr.). Do 100-ricchia UNR»).....	176
<i>V. Docenko</i> All-Ukrainian scientific conference "Ethnopolitical and cultural-religious development of society in the conditions of totalitarianism: up to 85 years of the Holodomor of 1932-1933" (Vseukraiyts'ka naukova konferentsiia «Etnopolitychniy ta kulturno-relihiinyi rozvytok suspilstva v umovakh totalitaryzmu: do 85 rokivyn holodomoru 1932 – 1933 rokiv»).....	180

Оксана Купрієнко,
в.о. ректора Київського славістичного університету

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО Шановні колеги!

22 січня 2016 р. Президент України П. Порошенко підписав Указ «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років». «З метою шанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців незалежної державності, тисячолітньої історії державотворення нашого народу, визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою початку ХХ століття та утвердження української державності у формі Української Народної Республіки, Української Держави і Західноукраїнської Народної Республіки, їх значення для відновлення Україною незалежності у 1991 році, утвердження історичної єдності земель, консолідації суспільства, зміцнення авторитету України та у зв'язку зі сторіччям подій Української революції 1917 – 1921 років, – зазначається в Указі, – 2017 рік проголошено Роком Української революції 1917 – 1921 років».

Серед заходів, запланованих для відзначення цієї знаменної події в житті українського суспільства, Указом Президента України передбачено підготовку та публікацію наукових праць, збірок документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових та інших видань, а також проведення у Києві та інших населених пунктах нашої держави тематичних міжнародних наукових конференцій, науково-практичних конференцій, круглих столів.

На виконання Указу Президента України в Київському славістичному університеті згідно плану наукової роботи на 2017 – 2018 навчальний рік заплановано 22 листопада провести Круглий стіл «До 100-річчя Української революції 1917 – 1921 рр. Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Погляд із сьогодення». З цієї метою було створено оргкомітет по підготовці зазначеного наукового заходу, до складу якого увійшли знані фахівці історії Української революції з наукових установ НАН України та вищих навчальних закладів Києва.

На сайті університету було своєчасно розміщено інформацію щодо проведення Круглого столу та подано орієнтовний перелік проблем, які пропонувалося обговорити на його засіданнях. Зазначалося, що фахівці, які виявлять бажання взяти участь в роботі Круглого столу, можуть запропонувати для обговорення й інші проблеми з історії Української революції 1917 – 1921 рр.

Треба зазначити, що попереднє спілкування науковців університету з колегами-дослідниками показало їх зацікавленість у проведенні зібрання, обміні думок щодо окремих аспектів Української революції 1917 – 1921 рр. Ними були висловлені слушні поради щодо орієнтовного переліку проблем для обговорення та побажання про участь у роботі Круглого столу.

Можна констатувати, що абсолютна більшість заявлених фахівців, які впродовж багатьох років активно займаються дослідження актуальних проблем Української революції 1917 – 1921 рр., мають відповідні напрацювання і публікації, прибула на засідання Круглого столу. Серед них – історики, юристи, політологи з провідних науково-дослідних установ та університетів України, а саме: Інституту історії України НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, Інституту держави і права НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київського національного педагогічного університету М. П. Драгоманова, Національного авіаційного університету, Національної академії внутрішніх справ, Харківської державної академії культури, Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, Київського університету ім. Бориса Грінченка, ДНУ «Енциклопедичне видавництво», Київського славістичного університету – усього 23 особи.

Від імені ректорату я вітаю вас у нашому університеті. Бажаю вам успіхів в оприлюдненні результатів наукових пошуків зазначеної проблеми, обміні думок, дискусій з колегами, виробленні перспектив дослідження історії Української революції 1917 – 1921 рр. Можна сподіватися на використання ваших напрацювань у справі виховання патріотизму учнівської та студентської молоді, їх інтересу до історії нашої держави.

Запевняю вас, що матеріали цього Круглого столу, як і попередніх, які проводилися в університеті, будуть опубліковані у нашому історико-філософському часопису «Університет».

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ III УНІВЕРСАЛОМ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті досліджується діяльність Української Центральної Ради спрямована на збирання і консолідацію національної території українського народу в процесі його боротьби за відродження своєї державності. Підкреслюється важлива роль III Універсалу у визначенні й закріпленні територіальних меж УНР.

The article examines the activities of the Central Council of Ukraine, aimed at collecting and consolidating the national territory of the Ukrainian people in the process of struggle for the revival of their statehood. The important role of the III Universal in determining and consolidating the territorial borders of the UNR is emphasized.

Ключові слова: етнічні українські землі, національна територія, соборність, Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, Тимчасовий уряд Росії, III Універсал.

Жодна держава в світі, як відомо, немислима без наявності власної території. Спільність території є найпершою об'єктивно-матеріальною основою, на якій формується будь-який етнос, у тому числі в найбільш розвинутій національно-державній його формі. Провеличезну роль національної території в процесі історичного розвитку українського народу М.Грушевський писав так: «Дві великі творчі сили в життю кожного народу, стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть у пізніших, тим більше – в початкових, стадіях народнього життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами – територія так само як народність» [1, с.8].

Ще більшого значення надавав територіальному фактору в житті народів такий авторитетний дослідник як Степан Рудницький. «Національна територія, – наголошував він, – це головна основа нації. Як кожна інша громада живе, так і кожна нація мусть посідати певний кусень земної

поверхні, на котрому вона живе й розвивається. Інші головні основи нації, а то: рідна питома культура, одноцільні історично-політичні традиції про минуле й змагання на будуче, самостійна мова, питомі расові прикмети мають яко признаки самостійної нації багату меншу вагу. Вони щойно в зв'язку з територією дістають свою силу» [2, с.20].

Тому не випадково, що, розгорнувши боротьбу за відродження державності нашого народу, Українська Центральна Рада очолила водночас і процес збирання та консолідації його національної території.

Щодо наукового вивчення даної теми, то тут є істотні здобутки. Деякі її аспекти раніше висвітлювалися вченими української діаспори, насамперед активними учасниками Української революції 1917-1920 рр. – М. Грушевським, В. Винниченком, Д. Дорошенком, І. Мазепою, М. Шаповалом, П. Христюком [3]. Цінність їх наукового доробку безперечна й досі. Серед сучасних досліджень на особливу увагу заслуговують праці В. Верстюка, І. Гошуляка, В. Сергійчука, В. Солда-

тенка та інших [4]. В них на багатій джерельній базі названа тема розкривається в контексті дослідження діяльності Української Центральної Ради та історії Української революції вцілому. Завданням цієї статті є висвітлення боротьби за соборність українських земель в процесі утвердження національно-територіальної автономії України, що завершилася ухваленням історичного III Універсалу Української Центральної Ради.

Дуже важливо, що вже на початку Української революції голова Центральної Ради М. Грушевський в своїх статтях і брошурах чітко сформулював її програмно-стратегічні цілі й завдання. Найбільш відповідною формою організації державного життя українського народу в розглядуваний період він визначав здобуття національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки, під якою розумів об'єднання всіх етнографічних українських земель в одну територіальну одиницю. У надрукованій наприкінці квітня брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації» М. Грушевський та окреслив територію майбутньої автономної України: «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання – об'єднання всіх українських земель), була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії цілком, або в переважній частині українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські – як, скажімо, північні повіти Чернігівської губ., східні – Кубанської тощо, а прилучити

натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і Аккерманський Бессарабської, східні частини губернії Холмської, південні крайці губ. Гродненської, Мінської, Курської, західні частини Воронежчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губ. Так утвориться територія, де українська людність становитиме більшість (у містах тепер українців менше, але міста мусять іти за більшістю окресленої території» [5, с.121].

Отже, в ідеологію національної державності при визначенні її території з самого початку був покладений єдино вірний і справедливий принцип. До складу України повинні були ввійти лише етнографічно-українські землі. Це мало стати важливою передумовою мирного співжиття з сусідніми державами і народами та дати змогу спрямувати всю енергію народу на розбудову й розвиток власного життя.

В боротьбі за соборність українських земель Центральна Рада, політичні та громадські організації, які її утворили, українська громадськість вцілому наштовхнулися на величезні перешкоди. Становище українців, позбавлених протягом століть в Російській імперії будь-яких національних прав, було важким. Всі їхні землі були опановані ворожими українству силами, розділені не лише державними кордонами, але й фронтами двох ворогуючих блоків. Внаслідок I світової війни, що тривала вже три роки, ряд українських земель опинилися в самому епіцентрі збройної боротьби, зазнавши величезних руйнувань, кількох окупацій та евакуацій. До того ж, хоча й дещо ослаблені після повалення самодержавства в Росії, імперські антиукраїнські сили чинили шалений спротив відродженню України. Не відставала від них в цьому відношенні,

як згодом виявилось, і так звана російська революційна демократія, що прийшла до влади. Ось лише один, але досить характерний приклад. У відповідь на появу 10 червня 1917 р. I Універсалу Центральної Ради один з лідерів російських есерів П.Сорокін відверто закликав Тимчасовий уряд збройною силою розправитися зі «зрадницькою Малоросією» [6, с.121].

Як відомо, визначна роль у розвитку українського національно-визвольного руху, консолідації й об'єднанні українців та їх земель належить організованому Центральною Радою Всеукраїнському національному конгресу, що працював в Києві 6-8 квітня 1917 р. На нього з'їхались делегати з усіх частин України, а також Кубані, Чорноморщини, всіх фронтів, Петрограду, Чорноморського і Балтійського флотів. Навіть Галичина, яка належала тоді Австро-Угорщині, була представлена. Стратегічне завдання українства, сформульоване конгресом, – досягнення національно-територіальної автономії України й перебудова Росії в федеративну демократичну республіку було покладено в основу його діяльності.

Значний інтерес в делегатів конгресу викликало питання територіальних меж майбутньої автономної України. Йому було присвячено дві доповіді (Ф.Матушевського, В.Садовського) й окремі виступи. Але рішень з цього питання не ухвалювалось.

Натомість вважливе значення для перетворення Центральної Ради в загальнонаціональний орган мала здійснена конгресом реорганізація, внаслідок якої понад половину її членів було обрано за територіальним принципом. Зокрема, від Київської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Подільської та Волинської губерній –

по 4 представники; Чернігівської і Херсонської – по 3; Кубані – 2; Бессарабії і Дону – по 1; Києва – 20; Харкова і Катеринослава – по 3; Одеси – 2 [6, с.59].

Наприкінці квітня 1917 р. Петроградська Українська Національна Рада, що була в столиці повноважним представником Центральної Ради, подала Тимчасовому уряду пам'ятну записку про обласне Управління в українських губерніях. Це був, по суті, перший офіційний документ, в якому визначалися територіальні межі майбутнього автономного державного утворення. Згідно з ним територія, на яку мала поширюватися українська влада, охоплювала Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську, прилеглі частини Таврійської, Воронезької, Курської і Бессарабської губерній [7, с.131]. У названому документі згадувалася також Кубань, питання про включення якої до складу Української області, так само як й інших суміжних територій з переважно українським населенням, повинно було визначатись обласним комісаром Тимчасового уряду за домовленістю з Центральною Радою. Важливо, що до записки додавалися науково-історичні, статистичні та інші дані, які обґрунтовували викладені у ній положення.

Позиція самої Центральної Ради з цього питання була незабаром виражена в підготовленому М.Грушевським для Тимчасового уряду (якщо той згодиться) тексті декларації в справі утворення Крайового Комісаріату, затвердженому 11 травня 1917р. на засіданні її Комітету. Згідно з ним територію України мали становити губернії Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська. Право виділення неукраїнських частин з

цих губерній і, навпаки, включення до складу Української області українських частин із суміжних губерній, таких як Холмська, Городненська, Мінська, Курська, Воронежська, Кубанська область та інші, надавалося Крайовій раді за узгодженням з Тимчасовим урядом і населенням цих територій [7, с.131]. Як бачимо, Центральна Рада проявила велику обережність з даного питання, що було зовсім не зайвим.

Адже з перших кроків своєї діяльності, спрямованої на розбудову автономної України, вона нашттовхнулась на рішучу протидію Тимчасового уряду, який здійснюючи великодержавну політику, дуже негативно поставився до справедливих вимог українців. На подану в середині травня 1917 р. делегацією Центральної Ради (на чолі з В.Винниченком) доповідну записку з питань автономії України російській власті, замість конкретної позитивної відповіді, передали цю справу на розгляд спеціальної Юридичної наради з вчених-професорів, яка шляхом тривалих безплідних розмов всіляко намагалася зірвати вирішення цього питання. Природно, що найгостріші суперечки на переговорах розгорнулися саме навколо визначення території України.

Згадуючи ці переговори й позицію, зайняту на них урядовою комісією, В.Винниченко з властивим йому літературним хистом, не без сарказму писав: «Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантію, про свою науку, про

високі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономії. Київщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернігівщину, це вони могли ще признати українськими. Але Одеса з Чорним морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданел, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? – Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як не тактовне цуцня, одшпурнили від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук. Яка там, в лихий годині, Академія Наук, коли однімаються Дарданели, вугілля, залізо, сіль?» [8, с.167-168].

Тож зовсім не дивно, що Тимчасовий уряд одноголосно відхилив вимоги української делегації, мотивуючи це тим, що всі питання, пов'язані з проблемою автономності, правосильні вирішувати лише Всеросійські Установчі збори. Схожу антиукраїнську позицію продемонструвала також Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів.

На важкому й тернистому шляху до відновлення державності українського народу, консолідації його національної території значну роль відіграв І-й Універсал Центральної Ради. Проголосивши його (10 червня 1917 р.), вона фактично, всупереч позиції Тимчасового уряду, стала на шлях самочинного здійснення автономії України. І хоча в Універсалі не було визначення її територіальних меж, майже кожна фраза

цього історичного документу втілювала собою цілість української землі і народу. Дорогі кожному українцю слова й назви, які ще зовсім недавно були під офіційною заборонаю, – «Україна», «Український народ», «Українська земля», «наші українські землі», «уся земля Українська», «вся Україна» та інші, що заповнили його текст, єднали і згуртовували всіх українців, де б вони не проживали чи тимчасово не перебували.

Після прийняття I Універсалу, створення Генерального Секретаріату, а згодом і комісії з підготовки Статуту автономної України питання про територіальні межі набуло ще більшої актуальності. Адже без його вирішення практичне втілення в життя автономного статусу було не можливе. Не бажаючи дальшого загострення стосунків з урядом, які й так набули загрозливого характеру лідери українського руху все більше схилялися до порозуміння з ним.

У свою чергу, внаслідок широкої підтримки українським народом діяльності Центральної Ради, несприятливих внутрішніх і зовнішніх обставин країни, вимушений був шукати порозуміння з українцями і Тимчасовий уряд. З цією метою 28 червня 1917 р. до Києва прибули його міністри (І.Церетелі, М.Терещенко, О.Керенський). Протягом 29-30 червня відбувалися наради, зустрічі, засідання з розробки проекту угоди Центральної Ради з Тимчасовим урядом. Як і під час попередніх переговорів, найгостріші суперечки викликали територіальне питання, особливо щодо так званих суміжних губерній і повітів, де українці жили впереміжку з іншими народами. Врешті-решт, сторонам вдалося досягти компромісу з усіх питань, в тому числі й територіального. За словами І.Церетелі,

йшлося про фактичне визнання «територією українського краювого управління дев'яти... основних українських губерній, які були представлені в Раді як губернії з більшістю українського населення й де зосереджувалися головні українські національні організації [9, с.75].

Однак міністрам Тимчасового уряду вдалося умовити українську сторону не фіксувати це в заключній угоді, а обмежитися лише усною домовленістю. Легковажність чи довірливість, з якою представники Центральної Ради прийняли цю пропозицію, як зазначає відомий сучасний дослідник, – «досить швидко обернулася Україні боком» [10, с.164].

У той же день, 30 червня, всі інші домовленості були узгоджені і за обопільною згодою сторін згодом зафіксовані в двох паралельних документах: декларації Тимчасового уряду та II Універсалі Центральної Ради, прийнятому 3 липня 1917 року. В ньому Рада відмовлялася від самовільного здійснення автономії України до Всеросійських Установчих зборів.

Той факт, що ані в Універсалі, ані, тим більше, в Постанові уряду не було ніякого, навіть в найзагальніших рисах, визначення території, на яку мала поширюватися влада Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, дуже знецінював правно-державну вартість цих документів. Сам Грушевський, оцінюючи II Універсал, назвав це однією з його вад [11, с.144]. Один з активних учасників Української революції П.Христюк пояснював причини названих вище документів насамперед тим, що обидві сторони надавали великого значення самому фактові порозуміння і безумовно вірили одна одній. «Мудрі вчені юристи московської

буржуазії», – писав він, – потім добре скористали з цього, на шкоду українському народові. Вони роз'яснили і московській, і українській демократії, котра думала, що під словом «Україна» треба розуміти дійсно Україну, тобто всю територію, населену українським народом, що під Україною, на яку повинна поширитись власть Ради, можна розуміти і половину, і третину дійсної України і, навіть один повіт» [12, с.94-95].

Не містилося визначення території України також у схваленому 16 липня 1917 р. Малою Радою «Статуті вищого управління Україною. Цікаву думку з цього приводу висловив Д.Дорошенко, зауваживши, що зроблено це було, можна думати, з умислом, для того, щоб мати пізніше «вільну руку при встановленні границь автономної України» [13, с.130].

Підсумовуючи, зазначимо, що територіальні межі України в перших двох Універсалах і «Статуті» не були окреслені, мабуть, з наступних причин. Насамперед, Центральна Рада не бажала ставати в цьому принциповому питанні на самочинний шлях, а тому прагнула порозуміння з російським урядом. Крім того, українці побоювалися, що, зв'язавши себе з самого початку чіткими зобов'язаннями, вони можуть втратити в перспективі більш вигідні кордони. Фіксувати ж відразу максимальні вимоги вони не наважувалися, оскільки знали негативне ставлення до цього своїх уражених хворобою великодержавності опонентів. Не слід також скидати з рахунку об'єктивну складність цієї проблеми. Та, як би там не було, обраний стосовно цього підхід, на наш погляд, не був цілком оптимальним.

Фактично склалося так, що представники Центральної Ради вимушені

були під тиском Тимчасового уряду йти в цьому питанні на постійні поступки. Спочатку йшлося на переговорах про 12 суто українських губерній. Згодом ця кількість неухильно скорочувалася, відповідно, до 10, 9, 8 губерній і, врешті-решт, одностороннім актом російських властей була обмежена всього 5 губерніями.

А відбувалося це так. 16 липня 1917 р. з метою затвердження персонального складу Генерального Секретаріату і щойно схваленого «Статуту вищого управління Україною», до Петрограду виїхала делегація на чолі з В.Винниченком (Х.Барановський і М.Рафес – члени делегації). Її приїзд збігся з гострою урядовою кризою, викликаною складними внутрішніми проблемами Росії та гіркими поразками на фронті.

Лише після багатоденного очікування вона була прийнята заступником голови Тимчасового уряду М.Некрасовим і міністром внутрішніх справ М. Авксентьевим у присутності юристів-консультантів уряду – барона Б.Нольде та О.Гальперіна. Останні, як виявилось, і стали основними дійовими особами переговорного процесу. З самого початку вони по суті відкинули угоду за 3 липня і протягом тривалих переговорів всіляко прагнули перекраяти її на свій лад.

Щодо територіального питання, то у підготовленому урядовою юридичною комісією проекті повноваження Генерального Секретаріату мали поширюватися лише на ті губернії та повіти, які в особі своїх громадських організацій, головним чином земських і волосних зборів, обраних на основі загального виборчого права, визнали Центральну Раду. Українська делегація рішуче виступила проти цього проекту, оскільки така процедура знову

затягнула б процес впровадження автономії на невизначений час.

Після юридичної комісії українське питання кілька разів обговорювалося в уряді без участі українців, але остаточне рішення щораз відкладалося. Зволікаючи з його ухваленням, російська сторона тим часом в односторонньому порядку все більше вкорочувала національну територію нашого народу. Врешті, відхиливши представлений українцями проект «Статуту», новостворений уряд О. Керенського після тривалих закритих дискусій (без участі і згоди української сторони) затвердив 4 серпня 1917 р. замість нього підготовлену юридичною комісією «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». У ній його уповноваження поширювалося лише на територію п'яти українських губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської (до того ж за винятком Мглинського, Суразького, Стародубського і Новозибківського повітів) [14, с.65]. Щоправда, «Інструкція» залишила можливість поширення української адміністративної території й на інші губернії, чи частини їх, в тому разі якщо «утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські інституції висловляться за бажаність такого поширення» [14, с.65].

Відверто антиукраїнська, великодержавна політика Тимчасового уряду спричинила глибоке розчарування й обурення як в самій Центральній Раді, так і в широких колах українського громадянства, оскільки вона грубо порушувала їх права й заповітні сподівання на відродження своєї державності, гальмувала розбудову автономної України. Протягом кількох днів, 5-6 серпня на засіданні Малої Ради, а 7-9-го на загальній сесії Центральної

Ради тривало бурхливе обговорення горезвісної «Інструкції». Не відкидаючи її, з метою уникнення небезпечного загострення конфронтації з урядом, Центральна Рада в своїй резолюції фактично взяла «Інструкцію» до відомої, сподіваючись використати пропонувану в ній дуже купу автономію в інтересах національно-визвольного руху українського народу.

В той же день, 9 серпня, Центральна Рада розглянула також питання про Українські Установчі Збори. Після його обговорення було ухвалено: «Стоячи на становищі нічим не обмеженого самовизначення націй, вважаючи, що тільки само населення України може рішати про політичний лад України та про її відношення до Росії, Українська Центральна Рада вважає необхідним скликати якнайскоріше Установчі збори етнографічної України» [6, с.253]. Дане рішення можна розцінювати як своєрідну відмову виконувати урядову «Інструкцію», прагнення активізувати державотворчий процес, залучивши з цією метою населення всіх етнічно українських земель.

Тим часом по всій Україні розгорнувся масовий протестно-об'єднавчий рух, спрямований проти штучного розчленування Тимчасовим урядом українських земель й водночас підтримку Центральної Ради. Він переконливо засвідчив неухильне зростання національної свідомості та єдності українців, їх відданість матері-Україні. Оцінюючи роль накладених тоді російським урядом обмежень, В. Винниченко писав: «Крім того, вони об'єднували, ці обмежування, гуртували соборну Україну. До Інструкції, – писав він, – «окраїни» (Таврія, Харківщина, почасті Катеринославщина), будучи віддаленими від центру національного руху, виявляли відносно малу національну

активність. Інструкція ж, відрізавши їх від усього національного тіла, зразу вдмухнула гаряче почуття спільності інтересів, чуття образи, гніву, обурення. «України» заворушились, захвилювались, стали тягнутись до «автономної» України.

Розбурхане національне чуття стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання. З усіх кінців України посипались протести проти поділу єдиного народу, проти шматування національного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав на всій українській землі, єднав усіх, збирав до одного цілого навіть ті елементи, які до того часу були байдужими до національного відродження. Інструкція прислужилася до зміцнення й об'єднання національної самосвідомості краще, ніж сотні агітаторів» [15, с.48-49].

Одним з перших відреагував на «Інструкцію» Київський губернський виконавчий комітет. Уже 6-7 серпня 1917 р. він скликав конференцію з представниками продовольчого і земельного комітету та прокуратури, на якій виніс мотивовану резолюцію, що осуджувала розрізання України на автономну і неавтономну частини, й надіслав її телеграфом Тимчасовому уряду [16, с.124].

Та найбільше протестів проти територіального розтину України з вимогами негайного об'єднання всіх її земель було ухвалено на Катеринославщині, оскільки цей безперечно український край виявився відрізним від автономної України. Зокрема, 11 серпня 1917 р. надзвичайне земське зібрання Катеринославського повіту одноголосно (крім трьох, що утрималися під час голосування) ухвалило: «протестувати проти розділу України на шматки і вимагати негайного приєднання Катеринославщини до

України» [17]. Наступного дня схоже рішення прийняв Катеринославський повітовий селянський з'їзд [17]. Понад 400 делегатів Катеринославського губернського селянського з'їзду, що відбувся в середині серпня 1917 р., висловивши підтримку Центральній Раді та Генеральному Секретаріату, в своїй резолюції заявили, що з'їзд «протестує проти розділення України на частини і віділення Катеринославської губернії і наполягає на негайному приєднанні Катеринославщини до України [18]. З подібними протестами виступили також українські повітові ради Бахмутського, Слов'яносербського, інших повітів, робітники і службовці, українські вояки тилових гарнізонів, товариства «Просвіти» губернії.

Несправедливе рішення російських властей викликало велике обурення на Слобожанщині, яка також опинилася за межами автономної України. У надісланій наприкінці серпня Комітетом Харківської губернської ради до Центральної Ради постанові щодо урядової «Інструкції» зазначалося: взявши до уваги, що Харківська губернія має 81% українців, а також те, що Харківський губернський з'їзд ще 16 квітня визнав Центральну Раду законним захисником своїх інтересів, три харківські губернські селянські з'їзди ухвалили домагатися автономії України в федеративній Росії і теж визнали Центральну Раду вищим краєвим органом влади, комітет постановив заявити російському уряду, що українська людність Харківщини буде підтримувати Центральну Раду в її домаганнях про включення Харківщини до складу України, вважаючи обов'язковими всі її постанови [19].

Велику увагу громадськості привернув тоді 1-й з'їзд Слобідської України (Харківщини та українських частин

Курщини, Воронежчини і Донщини), який відбувався в Харкові 24-25 вересня 1917 р. На ньому були представники селян, робітників, військовослужбовців, волосних земств, залізничників, кооперативів, «Просвіт», партійних та інших організацій – всього 529 чоловік з вирішальним голосом. Водночас з ним в Харкові працював з'їзд рад селянських депутатів Слобожанщини. Деякі питання, в тому числі про поділ України та сучасний момент, їх делегати обговорювали на спільних засіданнях. В ухваленому делегатами названих двох з'їздів рішенні, зокрема, зазначалося: «6) На всій Україні в етнографічних межах єдиною вищою владою являється Українська Центральна Рада і відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат. 7) Слобідська Україна (губ. Харківська та українські частини Воронежчини та Курщини) з цього часу повинна бути приєднаною до Автономної України і як всі українські губернії вона може підкорятися Тимчасовому правительству тільки через Генеральний Секретаріат [20]. Про свою солідарність з рішеннями з'їзду Слобідської України заявили згодом ряд місцевих державних, партійних, громадських і військових організацій.

Не залишилась осторонь протестно-об'єднавчого руху Херсонщина. Обговоривши 14 вересня 1917 р. справу поділу України, Херсонська повітова рада селянських депутатів одностайно ухвалила: «1) Протестувати проти поділу України на часті; 2) Вимагати негайного приєднання Херсонщини до тих губерній України, на яких порядкує Центральна Рада та Генеральний Секретаріат» [21]. Схоже рішення прийняв Херсонський повітовий селянський з'їзд, який працював 21-22 вересня 1917 року.

Не припинявся рух за об'єднання з Україною і в північних повітах Чернігівської губернії. Д.Дорошенко, який був тоді губернським комісаром Чернігівщини, у своїх спогадах згадував: «Північні чернігівці ніяк не хотіли відлучатись від решти України. Коли Тимчасове правительство задумало відрізати чотири повіти від території автономної України, з усіх кутків поспались протести, делегації, телеграми проти того відлучення» [22, с.179].

Під впливом цього об'єднавчого руху, новосформований після кризи, викликаной урядовою «Інструкцією» та внутрішніми суперечностями в керівництві Центральної Ради, Генеральний Секретаріат знову чітко продемонстрував соборницьке мислення українського проводу. «Першою умовою майбутнього державного ладу України, – наголошувалося в його програмній декларації від 29 вересня 1917 р., – має бути об'єднання всієї української землі і всього українського народу в одній автономній одиниці» [6, с.323].

Після повалення більшовиками (в ніч з 25 на 26 жовтня 1917 р.) Тимчасового уряду склалися більш сприятливі умови і для розширення територіальних меж автономної України. Створений Центральною Радою крайовий Комітет для охорони революції на Україні у своїй відозві від 27 жовтня 1917 р. заявив, що його влада поширюється «на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Херсонську, Катеринославську й Таврійську» [23, с.42-43]. Це фактично був найперший акт державного органу України, в якому конкретно визначили її територіальні межі.

Значну роль у боротьбі за відновлення державності нашого народу,

соборність українських земель відіграв тоді III Всеукраїнський військовий з'їзд, який працював у Києві з 20 жовтня по 1 листопада 1917 року. Керуючись принципом права націй на самовизначення, він ухвалив вимагати «від свого найвищого революційного органу Центральної Ради – негайного оголошення Української Демократичної Республіки в етнографічних межах України» [24, с.79]. А в спеціальній резолюції «Проти поділу України» з'їзд вимагав від Центральної Ради та Генерального Секретаріату «рішучих заходів для з'єднання під своєю владою усеї української землі в її етнографічних межах» [24, с.80].

Тож не дивно, що питання об'єднання українських земель було в ті дні одним із головних, неодноразово розглядалося на засіданнях керівних органів. Виступаючи 29 жовтня зі звітною доповіддю про діяльність Генерального Секретаріату, В. Винниченко заявив на сесії Центральної Ради, що уряд, враховуючи звернення і заяви різних повітових, губернських та інших організацій, не буде відмовляти губерніям, повітам та іншим одиницям «анексованої» української території, котрі захочуть йому підлягати.

30 і 31 жовтня Центральна рада спеціально розглянула питання про становище тих українських земель, які за «Інструкцією» Тимчасового уряду залишилися за межами автономної України. В ухваленому рішенні наголошувалося: «Поширити в повній мірі владу Генерального Секретаріату на всі відмежовані землі, де більшість людності є українською, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини» [6, с.379].

Через два дні (3 листопада 1917 р.) Генеральний Секретаріат оповістив у своїй відозві всіх громадян, всі урядові, політичні, громадські установи в Україні, що його компетенція поширюється на всі губернії, де українське населення становить більшість. «Через те Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України» [6, с.391].

Якщо порівняємо цю відозву з рішенням Центральної Ради від 31 жовтня, то побачимо деяку відмінність між ними. Так, у відозві Генерального Секретаріату про Холмщину, частини Курщини й Воронежчини, як про українські території, вже не говорилося. Привертає увагу й той факт, що в обох документах зовсім не згадувалися українські частини Донщини, Бессарабії, Кубані тощо. Очевидно, що лідери українського руху, як і раніше, проявляли непослідовність, нерішучість, надмірну толерантність у цьому питанні.

Нарешті, заключним акордом на важкому й тернистому шляху до територіальної соборності України, видатною віхою в житті нашого народу став III Універсал Центральної Ради, прийнятий 7 листопада 1917 року. Уперше в документі такого високого рівня визначалися й закріплювалися територіальні межі щойно відродженої української держави. «До території Народної Української Республіки, – підкреслювалося в цьому історичному акті, – належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення кордонів Української Народної Республіки, щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Воронежчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення укра-

їнське, має бути встановлене по згоді організованої волі народів» [25, с.55].

Не важко помітити, що, окрім перших названих в Універсалі дев'яти губерній, інші території заховувалися до УНР лише умовно. Пізніше це завдасть немало клопотів українським дипломатам. Не чітка визначеність Центральної Ради у територіальному питанні впливала з її надто тривалої орієнтації не на самостійну держав-

ність, а на автономію у складі федеративної Росії, яка вже не відповідала реальним умовам і була анахронізмом. Адже саме через політичні мотиви вона в ряді випадків, по суті, відмовлялася від етнографічного принципу при визначенні територіальних меж УНР, вважаючи, що не так вже й важливо, в якій частині майбутньої Російської федерації буде жити певна частина українського народу.

Джерела та література

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 1. До початку XI віка. – К., 1991.
2. Рудницький С. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України? – Львів, 1994.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1919 (перевидання – 1991); його ж: Україна і Росія. – К., 1917; Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920 (ч. 1-3, перевидання – К., 1990); Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1930. – Т. 1; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – Прага, 1942; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – У 4-х тт. – Відень, 1921, 1922 та ін.
4. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навч. посібник. – К., 1997; Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). – К., 2009; Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 роках. – К., 1999; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. Монографія. – К., 1999 та інші.
5. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992.
6. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – К., 1996. – Т. 1.
7. Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). – К., 2009.
8. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 1. – Київ-Відень, 1920.
9. Кудлай О. Переговори повноважених представників Центральної Ради й Тимчасового уряду в Києві 28–30 червня 1917 р. // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції. – К., 1997. – Ч. 1.
10. Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навч. посібник. – К., 1997.
11. Грушевський М. Спомини // Київ, 1989. – №10.
12. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Прага, 1921. – Т. 1.
13. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932.
14. Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.
15. Винниченко В. Відродження нації. – Ч. 2. – Київ-Відень, 1920.
16. Грушевський М. Спомини // Київ, 1989. – №11.
17. Народня Воля. – 1917. – 17 серпня.
18. Народня Воля. – 1917. – 18 серпня.
19. Народное дело (Харків). – 1917. – 1 вересня.
20. Нова Рада. – 1917. – 10 жовтня.
21. Народня Воля. – 1917. – 24 вересня.
22. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969.
23. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції, 1917–1920 рр. – Т. 2. – Відень, 1921.
24. Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди // Історичні зошити. – №7. – К., 1992.
25. Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.

БУНД В УКРАЇНІ: ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.)

На основі опрацювання певної кількості архівних джерел, літературних матеріалів та аналізу фактів, взятих з періодичних видань, висвітлюється місце Бунду в суспільно-політичному житті України після повалення самодержавства в Росії: розкривається ставлення бундівців до прагнення Центральної Ради розбудувати національну державність, захищати інтереси національних меншин, налагоджувати взаємовідносини з Тимчасовим урядом. Показано оцінку Бундом жовтневого збройного повстання більшовиків у Петрограді, проголошення Української Народної Республіки у листопаді 1917 р., ставлення бундівців до внутрішньої і зовнішньої політики Центральної Ради та її уряду в січні-квітні 1918 р., оцінка ними проголошення влади гетьмана П. Скоропадського в Україні.

Based on the study of a certain number of archival sources, literature and analysis of the facts, taken from periodicals, revealed the place of the Bund in the political life of Ukraine after the fall of the autocracy in Russia. Shows the relationship of the Bund to the desire of the Central Rada to create a national state, to protect the interests of national minorities to establish relations with the Provisional Government. Show scores of the Bund, October armed uprising of the Bolsheviks in Petrograd, the Ukrainian National Republic proclamation in November 1917, the ratio of the Bund to domestic and foreign policies of the Central Rada and the government in January-April 1918, the assessment of the declaration of the power of hetman Skoropadsky in Ukraine.

Ключові слова: Бунд, РСДРП, меншовики, Центральна Рада, Тимчасовий уряд, більшовики, Установчі збори, національно-персональна автономія, Генеральний Секретаріат.

В Українській національно-демократичній революції 1917-1921 рр. активну участь брав Бунд, одна з впливових єврейських політичних партій. Вона, створена восени 1897 р., брала активну участь у революційній боротьбі з самодержавством, а після повалення царизму поринула у вир суспільно-політичного життя, виробляючи свою позицію щодо розвитку країни та України в нових історичних умовах.

Звісно ж, принциповим для політичних партій тогочасної Росії, було визначення перспектив її соціально-політичного розвитку, капіталіс-

тичного чи соціалістичного, оцінка програми дій Тимчасового уряду, більшовиків та жовтневого збройного повстання. В Україні бундівцям до того ж потрібно було виробити ставлення до Центральної Ради, яка представляла інтереси організованої української людськості, її прагнення утверджувати демократичну державу, задовольняти потреби національних меншин, зокрема єврейської, налагоджувати стосунки з російською демократією. При цьому, Бунд завжди мав свою думку щодо розв'язання цих актуальних проблем та висловлював її можновладцям.

Зазначимо, що у вітчизняній історичній літературі, яка присвячена подіям 1917-1921 рр. в Україні, стосовно Бунду та його ставлення до зазначених проблем, зокрема, взаємовідносин з Центральною Радою зустрічаються лише окремі, фрагментарні епізоди, до того ж часом висвітлені не об'єктивно. Щоб мати певну уяву щодо програмових положень цієї партії, взаємодії з молодого українською демократією, варто опрацювати архівні, літературні джерела та газетні матеріали стосовно періодів: від повалення самодержавства в Росії, прийняття I, II Універсалів, проголошення Української Народної Республіки III Універсалом, а IV-м – її самостійності і до останнього засідання Центральної Ради наприкінці квітня 1918 р.

Перш за все, треба відповісти на запитання: чи був помітним Бунд після падіння царизму? Проаналізовані джерела засвідчують, що звістку про падіння царизму в Росії Бунд зустрів «у стані летаргічного сну» [1, с. 7], маючи в Україні лише 10 малочисельних організацій [2, с. 13]. Але дуже швидко він, оцінивши ситуацію, розгорнув бурхливу діяльність по поповненню своїх лав і створенню мережі нових осередків. У цілому, до серпня 1917 р. в Україні їх діяло 60, а на вересень з 20 тис. зареєстрованих бундівців по всій Росії в Україні нараховувалося майже 10 тис. [3]. Найбільше їх було в Бердичеві, Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові, Єлісаветграді, Вінниці, Прилуках, Білій Церкві [4, арк. 12, 27, 38, 41, 42, 49, 50, 54].

Можна констатувати, що після лютого 1917 р. Бунд швидко «став на ноги», і мав усі підстави посісти чільне місце в єврейському робітничому русі. Своїх конкурентів, Соціалістичну єврейську робітничу партію, Єврей-

ську соціал-демократичну робітничу партію та інших, які теж претендували на цю роль, його активісти характеризували як виразників інтересів дрібної буржуазії, які не мали нічого спільного з людьми праці.

Бунд накопичив достатній досвід роботи в умовах підпілля і не сумнівався, що йому треба «йти пліч о пліч з організованим пролетаріатом, єдиним послідовним борцем за свободу і демократію» [5]. Тому він делегував своїх представників у Ради робітничих депутатів і не залишав поза увагою професійні спілки та інші громадські установи. Для розв'язання програмових положень, перш за все, завоювання єврейських трудящих на свою сторону йому довелося використовувати масові виборчі кампанії влітку і восени 1917 р., в тому числі в органи місцевого самоврядування, вступаючи в блоки тільки з соціалістичними партіями [4, арк. 213].

Бундівці надавали великого значення Всеросійським Установчим зборам, серйозно готувалися до виборів. Вони вважали, що цьому «виразнику волі російської демократії», загальноросійському парламенту, а не президенту, повинна належати вся повнота влади в країні. Саме ця представницька установа спільно з урядом повинна розв'язувати нагальні питання соціально-економічного життя – конфіскувати землю без викупу і розподілити її між дрібними власниками, не допустити робітничого контролю за виробництвом, який, як вважали лідери Бунду, може привести до безладдя в економіці. Ними висловлювалась впевненість, що тільки держава з авторитетним урядом зможе впоратися з цим негативним явищем. Звичайно ж, влада мала подбати про рівноправність народів, що населяли Росію [6, арк. 14-17].

Бундівські організації України схвалили резолюцію X Всеросійської конференції Бунду у квітні 1917 р. щодо підтримки Тимчасового уряду та його програми дій, в тому числі стосовно одного з найбільючіших питань – війни і миру. Так, Південна обласна конференція Бунду, яка відбулась у Києві у серпні 1917 р., крім схвалення внутрішньої політики петроградської влади, пропонувала «напружити всі сили, щоб перетворити мільйон російських солдатів на фронті в дисципліновані революційні колони, що здатні боронити країну і революцію» [4, арк. 5].

Багаторічний дореволюційний досвід спільних виступів Бунду з російськими меншовиками в період першої російської революції 1905-1907 рр., в умовах наступу реакції на їх завоювання, підказував, що в цей складний час йому не варто у новій політичній ситуації поривати з ними традиційних, організаційних та ідейних зв'язків. Його лідери наголошували, що Бунд за своєю політичною платформою та тактикою є виразником меншовизму, що це не випадковий підбір ідей і не результат того чи іншого впливу [7].

Не випадково в післяреволюційний період, в умовах післяроманівського режиму в Росії, і бундівці і меншовики неодноразово ставили питання про об'єднання своїх сил. Ідейно-політичний альянс обох політичних угруповань був досить швидко і без ускладнень завершений на об'єднувачому з'їзді РСДРП у серпні 1917 р. В програмі Бунду було зафіксовано, що він «входить складовою частиною в РСДРП і сприймає всі її положення» [8, с. 2]. А меншовики, запевнили, що теорія національно-культурної автономії, яка була скла-

довою частиною їх діяльності, є «загальнопартійним надбанням» [9].

Визнаючи революцію в Росії як буржуазну і наголошуючи на необхідності розвитку капіталізму в країні, Бунд пропонував вирішувати питання про національно-територіальну автономію України. Він принципово вважав, що ця автономія повинна бути певного характеру, не виходити за рамки єдності «загальноросійського демократичного фронту», сприяти авторитету Тимчасового уряду і вирішувати проблему національного державотворення тільки з його згоди. Бундівці негативно зустріли I Універсал Центральної Ради, який, як вони стверджували, спрямовував український національний рух на відрив від загальнореволюційного процесу та наносив йому шкоди.

Занепокоєні звісткою про те, що на Національному Конгресі у Києві на початку квітня 1917 р., начебто, було прийнято рішення про необхідність скликання Українських Установчих зборів як першого кроку до автономії, та ще й без дозволу Тимчасового уряду, вони запропонували негайно скликати конференцію українських соціалістичних партій, щоб засудити цей необачний крок. І надалі лідери Бунду пропонували не наполягати на негайному визнанні національної автономії України до скликання Всеросійських Установчих зборів та початку його роботи, визнати постанову II Українського військового з'їзду, який відбувся в червні 1917 р., про негативне ставлення до петроградського уряду прямою загрозою російській демократії [10, с. 113].

Південний обласний комітет Бунду наголосив у своїй постанові, що прагнення Центральної Ради до автономізму створює умови для заго-

стрення внутрішніх чвар між населенням України і не сприяв його єднанню у цей складний час. Усунути їх цілком можливо, скликавши територіальний з'їзд представників населення різних національностей, який зможе не тільки здійснити послідовну демократію усіх сторін життя краю, але й поєднати його автономію з забезпеченням прав національних меншин [10, с. 120]. Разом з тим, наголошувалося, що з'їзд повинен зібратися за участю представників Тимчасового уряду і працювати тільки під його керівництвом [10, с. 128].

Неодмінною умовою надання автономії Україні, вважали бундівці, було практичне здійснення національно-культурної автономії національних меншин, що проживали на її території. Його основою для єврейського населення була община, до компетенції якої входили: шкільна та освітня справа, культурне життя, мистецтво, наукові та технічні знання. Не могло бути й мови про її релігійну спрямованість та втручання у розв'язання соціально-економічних проблем [11]. З цього приводу точилася гостра боротьба між бундівцями та сіоністами і жодна із сторін не йшла на компроміси.

Забезпеченням прав національних меншин з самого початку свого існування активно переймалася Центральною Рада. У квітні 1917 р. на засіданні Національного Конгресу з цього приводу було заслухано реферат Ф. Матушевського [12]. Підсумовуючи його обговорення, на ньому було прийняте рішення про повне задоволення інтересів цієї частини населення, тобто кожного четвертого громадянина України [13, с. 14]. Газета «Нова Рада» опублікувала статтю М. Грушевського «Наро-

дам України», в якій підкреслювалася думка про вільний розвиток великоросів, євреїв, поляків і інших народів краю [12].

Питання національно-культурної автономії єврейського населення розглядала Південна обласна конференція Бунду. У серпні 1917 р. в її постанові було заявлено, що, підтримуючи вимоги територіальної автономії для України, потрібно гарантувати розв'язання національного питання, зокрема, єврейського, в її межах. З цією метою мовам національних меншин повинні бути забезпечені рівні права у всіх сферах громадського і політичного та культурного життя, а також створені можливості для їх розвитку. Висувалася ідея про створення в Україні публічно-правової обласної установи для практичного здійснення національно-культурної автономії для євреїв, а також краювого органу, який би «представляв революційну демократію різноплемінного населення краю» [4, арк. 169].

Як відомо, на початку літа 1917 р. під час переговорів у Петрограді між Тимчасовим урядом і делегацією Центральної Ради представники української демократії на чолі з В. Винниченком не отримали позитивної відповіді на головне питання: про самовизначення України. До того ж висловлювався сумнів, щодо можливості Ради виражати інтереси всіх верств населення краю. Склалася напружена обстановка, розрядити яку взявся Бунд, сподіваючись примирити обидві сторони, але, мабуть, й набути додатковий політичний капітал. Він вкотре підкреслював, що самим вірним шляхом задоволення національних вимог є скликання територіального з'їзду, в

якому буде брати участь «вся революційна демократія» [10, с. 120].

У здійсненні задуманого Бунд виявляв велику наполегливість. Він направив свого спеціального представника у Петроград і Москву, щоб проінформувати центральні установи і І Всеросійський з'їзд Рад, який тоді працював, про стан справ в Україні, з тим, щоб переконати можновладців порозумітися з нею. Як відомо, Тимчасовий уряд делегував І. Церетелі, О. Керенського і М. Терещенка в Київ у кінці червня 1917 р. для проведення переговорів з Центральною Радою. В результаті між ними була підписана угода, як вважав Бунд, згідно з його проектом, в якій йшлося про залучення до її складу представників політичних партій національних меншин, в тому числі і єврейських.

Бунд вітав створення першого українського уряду Генерального Секретаріату на чолі з В. Винниченком, вважаючи, що цим актом був покладений перший камінь у створення автономії України і рекомендував своїм місцевим організаціям брати участь у державотворчому процесі спільно з «українською і неукраїнською революційною демократією». Не викликала сумніву робота бундівських представників в цьому представницькому органі влади. У серпні 1917 р. їм була оголошена подяка керівництвом партії, зустрінута оплесками делегатів Південної обласної конференції [4, арк. 174].

Угода від 29 червня 1917 р. передбачала також створення в демократичному уряді України секретаріату з національних питань, та наявності у ньому – трьох помічників керівника цього підрозділу по великоруським,

польським і єврейським справам з представників політичних партій кожної національності. Тим самим, як вважав Бунд, було започатковано будівництво національно-культурної автономії на теренах в Україні.

25 липня 1917 р. відбулося перше засідання Малої Ради, в якій брали участь представники політичних партій національних меншин. «Була до певної міри щирість у примиренні, було бажання забути старі непорозуміння, – писав В. Винниченко, – і знову мушу підкреслити особливо ця щирість виявлялися у представників єврейських організацій. Вони вже прийняли в свою свідомість Центральну Раду, як свій орган і виступили в його як рівні члени його, з рівними правами, політичними й національними» [14, с. 297].

Як відомо, віце-секретарем з єврейських справ став М. Зільберфарб, який розпочав бурхливу діяльність, про що свідчить вироблена ним програма, опублікована як Звернення до єврейського народу [15]. Цей документ, що з'явився в кінці вересня 1917 р. і в якому гарантувався захист прав значної частини населення України, був проголошений на першому засіданні єврейської Національної Ради. На думку його автора він сприяв «відродженню єврейського автономного життя» [13, с. 38] у всіх його проявах.

Бунд підтримав Центральну Раду наприкінці жовтня 1917 р., коли більшовики в Петрограді вчинили збройний переворот і захопили владу в країні. Своє ставлення до цих подій його представник, М. Рафес, висловив 26 жовтня 1917 р. на засіданні Київської міської думи: «Ми не маємо можливості підтримувати Тимчасовий

уряд, який виявився безсилим створити тверду владу і який своїм безсиллям підготував назрілу кризу. Але ми вважаємо, що не можна організувати виступ до Установчих зборів, в той час, коли йде війна, коли в країні цілковита розруха. Ми вважаємо, що це повстання треба відкласти» [16]. «Авантюра, яка розігрується більшовиками, ставить під загрозу скликання Установчих зборів і відкриває клапан анархії і погромним виступам, – продовжував він, – і при таких умовах, навіть якби більшовики перемогли, то вони недовго залишалися б при владі. Більше ми не можемо підтримувати ні Тимчасовий уряд, ні виступ більшовиків, які на сьогодні можуть довести країну до анархії, а ми будемо підтримувати Виконавчий комітет Ради робітничих депутатів» [16].

У цей складний час Бунд не сумнівався, з ким йти, кого підтримувати. Він вважав, що в Україні повинна бути тверда влада, яку представляла Центральна Рада. Всі її дії щодо запровадження порядку та спокою, повинні у повному обсязі підтримуватися єврейським населенням України. «Наше щастя, що ми живемо у Києві, – вигукнув М. Рафес на згадуваному засіданні 26 жовтня, – що є Українська Центральна Рада, до голосу якої прислухається все населення і селянство».

Як ставитися до подій, що розвивалися, місцеві бундівські організації дізналися з циркулярної депеші бюро Південного обласного комітету Бунду, відправленої їм 1 листопада 1917 р. У ній зазначалося, що єврейському населенню треба бути обережним і не брати участі в жодних більшовицьких авантюрах, які можуть мати для нього жахливі наслідки, зокрема призвести

до кривавих погромів, і необхідно відмежуватися від «більшовицької диктатури в центрі і на місцях». Стосовно влади, то вона повинна бути «революційно-демократичною у складі представників усіх соціалістичних партій від н.с. до більшовиків», не вступаючи в коаліцію з кадетами і великою буржуазією [17, с. 261].

Такою владою вважався Генеральний Секретаріат, до якого увійшли 5 українських соціал-демократів, 4 українських соціаліста-революціонера, 3 українських соціаліста-федераліста, по одному: російський народник, польський демократ та інші. Посаду Генерального контролера в уряді обіймали бундівці, спочатку М. Рафес, а потім А. Золотарьов, Генеральним секретарем з єврейських справ з листопада 1917 р., став представник Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії М. Зільберфарб.

На засіданні Малої Ради 7 листопада 1917 р. представники Бунду голосували за прийняття III Універсалу, який проголосив Українську Народну Республіку. Не могло бути інакше, адже віцесекретарі з великоруських, польських та єврейських справ увійшли до уряду як повноправні члени. Для бундівців принциповим було те, що Українська держава, не відділялася від російської республіки, послідовно проводила роботу, починаючи з рішень Національного конгресу, щодо перетворення її в федерацію рівних і вільних народів, що вважалося гарантією обіцяної національно-персональної автономії, для національних меншин.

Свою прихильність до Центральної Ради Бунд мав можливість засвідчити 18 листопада 1917 р. на нараді при Південному обласному комітеті у Киє-

ві, підтвердивши резолюцію Мінської конференції представників цієї партії. На ній йшлося про те, що поки більшовики триматимуться влади, завдання заключалося в тому, щоб активно пропагувати ідею її невизнання і готувати її «падіння і перехід влади до всієї революційної демократії» [17, с. 442]. Великі надії покладались на своїх представників у Раді, які повинні захищати українську демократію. У другій половині листопада 1917 р. бундівці наполегливо радили Генеральному Секретаріату вживати рішучих заходів щодо організації законної влади в центрі і на місцях [10, с. 370].

Але не можна говорити про беззастережну підтримку бундівцями внутрішньої і зовнішньої політики Центральної Ради. Бунд категорично виступав проти проголошення на той час незалежності України, яка, на думку його лідерів, слабка у воєнному, економічному, фінансовому відношеннях, у разі розриву зв'язків з Росією потрапить під протекторат Австрії та Німеччини і стане їх сировинним придатком [2, с. 68].

Це принципове питання пов'язувалося з переговорами представників Генерального Секретаріату з Німеччиною та Австро-Угорщиною в Брест-Литовську. Проти переговорів виступали бундівці, які доводили, що спроби України вийти з світової війни як самостійна країна і укласти сепаратний договір є «поступкою розгарячлому націоналізму». Логічним завершенням їх негативного ставлення до деяких кроків Центральної Ради був вихід А. Золотарьова зі складу уряду [18, арк. 14, 15].

Але, бундівські лідери не відмовлялися разом з Центральною Радою

«тягти загальну колісницю української політики» [2, с. 69], підтримувати кроки нової демократичної влади, спрямовані на розвиток місцевого самоврядування національних меншин, були вдячні за прийняття на засіданні Малої Ради у січні 1918 р. закону про персонально-національну автономію для них та кроки по його практичному здійсненню. Головуючий на цьому зібранні М. Грушевський порівняв прийнятий документ з Декларацією прав людини і громадянина, проголошеної у 1791 р. під час Великої Французької революції.

Бунд послідовно захищав свої погляди щодо державного будівництва в Україні. При обговоренні IV Універсалу на засіданні Малої Ради проти проголошення незалежності республіки виступив М. Лібер. Він заявив, що автори цього історичного маніфесту, знаходячись наче в стані сп'яніння, намагаються за всяку ціну врятувати свій край від поширення більшовицького впливу, запобігти проявам анархії та безладу, що в ситуації, що склалася, було нереально [2, с. 73].

Наголошувалося, що влада не врахувала небезпеки перетворення України в територію для здобуття сільськогосподарської продукції для Австро-Угорщини та Німеччини, підписавши з ними «хлібний» мир. Бунд переконливо пропонував консолідувати демократичні сили Росії для захисту спільних завоювань революції від зовнішніх та внутрішніх ворогів.

Січневі події 1918 р. в Києві, коли розпочалася запекла боротьба між військами Центральної Ради і озброєними робітниками, керованими місцевими більшовиками, а до міста підступали радянські війська з Росії, показали, що

Бунд визнає «Центральну Раду, народжену революцією, поразка якої буде смертельним ударом для революції. Поразка Центральної Ради є смертю Українських Установчих зборів, початок страшної анархії, в якій піде на дно все, що створено революцією». У відозві Південного обласного комітету до єврейського народу говорилося: «За Центральну Раду це значить за і разом з демократією. Де панують більшовики, там немає вже і тіні свобод, завойованих революцією».

Не йшлося про розрив Бунду з Центральною Радою, коли німці окупували Україну. На початку березня 1918 р. ним було заявлено, що його представники займуть в ній місце крайньої лівої опозиції, так як їх партія після проголошення IV Універсалу «не може солідаризуватися з політикою української влади, коли настали неминучі наслідки її попередніх кроків» [2, с. 78]. Бунд не змінив свого ставлення до мирного договору з Німеччиною і її союзниками. На засіданні Малої Ради його фракція проголосувала проти його ратифікації, ще раз нагадавши про його негативні наслідки для Української Народної Республіки.

У березні 1918 р. бундівці брали активну участь у святкуванні першої річниці Центральної Ради. У промові, яку виголосив М. Рафес, позитивно оцінювалась її діяльність, але й звучала гостра критика на її адресу за неконструктивність деяких кроків української демократії. Про це йшлося на конференції Бунду в Києві на початку квітня цього року. Висловлювалась думка, що подальше існування Центральної Ради в такому вигляді «зміцнює у народних масах ідею сурогатів замість істинно народного представ-

ництва через установи, побудовані на загальному виборчому праві» [2, с. 84].

Підкреслювалося, що долю державної влади повинні вирішувати Українські Установчі збори, які мають бути скликані [19, арк. 695]. Зазначалося, що Україна бажаного суверенітету не здобула, навіть проголосивши його, що вона може перетворитися «у господарсько-опорний пункт для Австрії та Німеччини» [19, арк. 696].

Звичайно, Бунд не збирався ставити питання про недоцільність існування Центральної Ради. Адже у той час у його керівних колах, як і в інших єврейських партіях, ставилося питання про скликання єврейських Установчих зборів, сподіваючись на підтримку Ради. Тому акцентувалась увага на необхідність її удосконалення, з урахуванням політичних реалій того часу.

Цей висновок підтверджувався виступом М. Рафеса на останньому засіданні Центральної Ради наприкінці квітня 1918 р. Автор наголосив, що його фракція критикує «діяльність уряду для того, щоб звернути його з хибного шляху», в той час як деякі кола розуміють цю критику як «ворожість неукраїнської демократії до української держави й на цьому ґрунтують свої замаху на суверенність цієї держави» [2, с. 102].

У травні 1918 р. бундівці в Україні засудили гетьманський переворот П. Скоропадського, який на їх думку, став на заваді демократичним перетворенням у республіці і закликали до скликання суверенних Установчих зборів, на основі загального виборчого права, до встановлення федеративних зв'язків з іншими частинами Російської демократичної республіки, втілення в життя вимог національно-пер-

сональної автономії, проголошеною Центральною Радою. На засіданні Київської думи у вересні 1918 р., їх представник засудив гетьманський уряд, який прийшов до влади після падіння Центральної Ради, і охарактеризував його як «владу поміщиків і капіталістів» [2, с. 102].

Наведені кілька прикладів, не вичерпують використання джерельну базу для розгляду даної проблеми, але надають можливість дійти висновку, що бундівські організації України щиро вітали повалення царського самодержавства в Росії. Зміцнившись ідейно і організаційно, вони сприйняли Центральну Раду як легітимну владу в республіці. Разом з тим, бундівці схвалювали політику Тимчасового уряду, його внутрішню та зовнішню політику, закликали молоду українську демократію співробітничати з ним, в тому числі у справі місцевого самоврядування національних меншин.

Бундівці в Україні негативно зустріли перемогу збройного повстання

більшовиків в Петрограді, вважаючи їх цей виступ насильством над російською демократією, реальною загрозою для її існування. Вони закликали своїх однодумців бойкотувати радянську владу, сприяти посиленню Центральної Ради як легітимного органу влади в краї. Бунд вітав проголошення III Універсалом Української Народної Республіки. Проте його лідери мали власну точку зору на проблеми розбудови української держави, залучення до цього процесу національних меншин, проголошення IV Універсалом незалежності України, участі делегації УНР у переговорах у Брест-Литовську та підписання договору з державами Четверного Союзу. Виступаючи з критикою ряду заходів Центральної Ради у внутрішній і зовнішній політиці, бундівці намагалися сприяти зміцненню її авторитету, в тому числі й на міжнародній арені, засуджували державний переворот П. Скоропадського та утвердження гетьманату в Україні.

Джерела та література

1. Голос Бунда. – 1917. – № 4.
2. Рафес М. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол Бунда). – М., 1920.
3. Голос Бунда. – 1917. – № 3.
4. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 31.
5. Знамя труда. – 1917. – 21 марта.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 27.
7. Голос Бунда. – 1917. – 8 августа.
8. Програма Бунда. – Киев. – 1917. – № 3.
9. Робітничка газета. – 1917. – 26 вересня.
10. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – К., 1928.
11. Наше слово. – 1917. – 26 июня.
12. Нова рада. – 1917. – 27 квітня.
13. Гольдфельдман С. Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920) – Мюнхен, 1963.
14. Винниченко В. Відродження нації. Частина I. – Київ, Відень, 1920.
15. Киевлянин. – 1917. – 3 октября.
16. Киевлянин. – 1917. – 27 октября.
17. Рафес М. Очерки по истории «Бунда». – М., 1923.
18. ЦДАГО України. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 8.
19. РДАСПІ. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 32.

ПОЛІТИКО–ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ХІХ СТ.

У статті проаналізовано особливості формування російського імперського законодавства, яке регламентувало діяльність громадських об'єднань протягом ХІХ ст.

In the article are analyzed the features of formation of Russian imperial legislation which was aimed to regulate the activities of NGOs during the nineteenth century. Formation of Russian legislation which regulates the activities of public associations began in the eighteenth century. In the early nineteenth century Russian imperial institutions regulated the activities of public institutions through the publication of standard statutes for voluntary sector partnerships. The policy of the Russian imperial government's voluntary societies actively started taking shape in the second half of the nineteenth century and it was accompanied by the formation of a legal framework for the regulation of their activities. Since 1890 Russian Empire began the process of re-registration of voluntary associations. Government and ministries began to issue charters to model associations certain areas in early XX century. Russian Empire formed a system of administrative and legal regulation of NGOs. But it required improvement. First, it was necessary to create a clear system of control over the activities of NGOs, associations and unions. Secondly, it was necessary to strengthen the ties between public organizations and state authorities in central and local government to implement the declared social, political and economic transformation.

Ключові слова: правове регулювання, громадська організація, добровільне товариство, законодавство.

Невід'ємним елементом розвитку громадянського суспільства є система громадських організацій, добровільних товариств, кооперативних та професійних спілок. Система незалежних громадських об'єднань дає можливість суспільству контролювати державно-владні інституції, реалізовувати законодавчі ініціативи та захищати права українських громадян незалежно від їх соціального, професійного, національного та релігійного статусу. Незважаючи на значну увагу вітчизняних істориків та іноземних вчених до подій і процесів, пов'язаних із політико-со-

ціальною історією Російської імперії, досі відкритими залишаються питання, відповіді на які потребують окремого комплексного дослідження. Серед них необхідно виділити історію виникнення, розвитку громадських інституцій та рухів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Переосмислення подій зазначеного історичного відрізка, що відбувалися у зв'язку з формуванням нових політичних націй та швидке заповнення прогалін у політичній історії суспільно-політичного розвитку імперської доби об'єктивно породжують потребу нових підходів до оцінки цього драматичного періоду. Отже, до-

слідження питань суспільно-політичного та національно-культурного життя суспільства в добу Російської імперії має важливе теоретико-методологічне та практичне значення і є одним з найбільш пріоритетних завдань новітньої української історіографії. Особливо важливо дослідити питання політичної та правової реакції російського уряду на формування в імперії нового суспільства, яке включило в себе і громадські інституції. Метою статті є спроба визначити основні напрями імперського правового регулювання діяльності громадських організацій упродовж «довгого» XIX ст.

У державно-ієрархічній структурі Російської імперії громадські організації були стихійними утвореннями, які виникали поряд з існуючими суспільними, культурно-мистецькими та освітніми інституціями. Дотримуючись у своїй діяльності норм статуту, ці товариства формально звільнялись від втручання у свою діяльність зі сторони держави. Державні органи повинні були лише затверджувати статут, реєструвати об'єднання і отримувати річні звіти. Однак, не дивлячись на ці вимоги, чиновники постійно намагались контролювати громадську активність населення. Протягом всього XIX ст. російські урядовці посилювали контроль за громадськими рухами, створюючи все нові і нові законодавчі акти, які регламентували діяльність громадських об'єднань. Формування російського законодавства, що регулювало б діяльність громадських об'єднань розпочалось ще в XVIII ст. У 1782 р. в Статуті Благочиння встановлювався правовий захист для громадських товариств, братств та інших подібних громад-

ських об'єднань [1, с.461]. У Статуті визначалось поняття протизаконне товариство, тобто товариство створене без згоди уряду. Дане положення увійшло і до Статуту про попередження і припинення злочинів.

На початку XIX ст. російські імперські установи регулювали діяльність громадських інституцій за допомогою видання типових статутів для галузевих добровільних товариств. Показовим є статут створеного у 1765 р. Вільного економічного товариства. Статут товариства передбачав створення подібних організацій для вивчення і розвитку різних галузей знань. 4 січня 1819 р. було створено Московське товариство сільського господарства при якому 8 грудня 1845 р. був організований «Московський комітет для всенародного поширення писемності на релігійно-моральних засадах» [2, с.845]. У 1861 р. при Імператорському Вільному економічному товаристві було створено Санкт-Петербурзький Комітет писемності, який діяв на підставі пункту 4 статуту Імператорського Вільного економічного товариства [3, с.55]. Отже, створення та реєстрація громадських організацій та добровільних товариств на початку XIX ст. регулювалось типовими статутами товариства та санкціонувалось рішенням російських урядових установ або власне імператором [4, с.7].

Політика російського імперського уряду стосовно добровільних товариств почала активно формуватися в другій половині XIX ст. і супроводжувалась формуванням правової бази для регламентації їх діяльності. Подібні дії самодержця були відповіддю на розширення громадської активності в

період реформ 1860-70-х рр. та поступової політизації суспільного життя. У свою чергу незавершеність реформ сприяли активній діяльності громадських інституцій. Після проведення реформ 1860-70-х рр., які дещо демократизували російське суспільство та заклали основи розвитку капіталістичних відносин, розпочався процес самоорганізації населення. Різні соціальні групи, етноменшини розпочали організовувати власні громадські об'єднання. Їх поява зумовила необхідність формування законодавства, яке б регулювало їх діяльність. 12 січня 1862 р. було видано імперський указ «Про надання МВС права затверджувати статuti товариств для взаємодопомоги або з іншою благодійною і загальнокорисною метою». Указ визначав процедуру реєстрації товариств та покладав на Міністерство внутрішніх справ здійснення контролю за їх діяльністю, складом засновників та джерелами фінансування [5, с.543]. Міністерство отримало повноваження здійснювати загальний нагляд за громадськими установами та на законодавчому рівні регламентувати їх діяльність [6].

3 січня 1869 р. цар своїм указом передав Міністерству внутрішніх справ і своє право затверджувати статuti громадських і приватних філантропічних об'єднань. Незважаючи на те, що процедура відкриття таких закладів спрощувалася, вимоги до їх фінансового самозабезпечення залишалися високими. Так, не дозволялося відкриття будь-якої благодійної спілки, якщо вона не мала коштів для існування. Можливість отримання грошей від улаштування лотерей та інших добродієвих заходів до уваги не бралася.

Взагалі в 1869 р. Міністр внутрішніх справ отримав усі повноваження на видачу офіційного дозволу відкривати громадські благодійні товариства. Після прийняття нового закону економічний департамент Міністерства внутрішніх справ підготував доповідь «Улаштування громадського піклування у Росії». В ній роз'яснювалися положення нового закону та ставлення уряду до благодійних об'єднань. Копії цієї доповіді були надіслані губернаторам для ознайомлення з нею всіх, хто хотів займатися громадською добродієвною діяльністю [7, с.46].

Одночасно контрольно-наглядові функції поклалися і на галузеві міністерства, які мали розглядати і візувати статuti галузевих громадських об'єднань і передавати інформацію про засновників та мету створення товариств Міністерству внутрішніх справ. Так, Міністерство народної освіти 1863 року отримало повноваження реєструвати наукові та студентські товариства створені при університетах [8, с.248]. З 1866 р. аналогічні повноваження стосовно затвердження статутів сільськогосподарських товариств отримало Міністерство державного майна.

Ще однією ланкою державного механізму контролю за громадською ініціативою в імперії були губернатори та повітові справники. 22 липня 1866 р. російський уряд встановив в обов'язки губернаторам здійснення перевірки місцевих громадських об'єднань на відповідність їх діяльності російському законодавству. Крім того губернатори отримали право закривати будь-які товариства, які на їх думку становлять суспільну небезпеку [9, с.389].

27 березня 1867 р. новим імперським указом встановлювалась відповідальність за створення та діяльність громадських товариств, які не подали прохання про реєстрацію і ухилялися від визначення конкретних цілей товариства [10, с.341].

З 1890-х рр. в Російській імперії розпочався процес перереєстрації добровільних товариств. Уряд та профільні міністерства розпочали видавати зразкові статuti для громадських об'єднань певної сфери діяльності. Губернатори отримували зразки статутів і використовували їх при реєстрації добровільних товариств ввіреної їм губернії [11]. Наявність статуту була необхідною умовою для реєстрації товариств, які відкривали відділення в різних губерніях імперії, мали статус юридичної особи, власне майно та банківські рахунки. Реєстрацію добровільних товариств здійснювали чиновники канцелярії губернського правління. Добровільні товариства створені міщанами реєстрували міські градоначальники або військові губернатори. Особи які бажали створити об'єднання подавали письмову заяву на ім'я губернатора або градоначальника. Провівши перевірку статутних документів, а також засновників товариства, губернатор передавав документи генерал-губернатору. Останній надсилав справу товариства до Міністерства внутрішніх справ. При цьому статутні документи не повинні були суперечити таємним обіжникам МВС, урядовим розпорядженням та законам, які зберігалися в канцелярії генерал-губернатора [12, с.82].

Показовою для розуміння процесу перереєстрації для добровільних то-

вариств є перереєстрація єврейських благодійних товариств, яка розпочалася у Волинській губернії у січні 1901 р. Реєстрацію протягом року мали пройти всі існуючі релігійно-благодійні товариства, зокрема, похоронні єврейські братства [13]. Перереєстрація і перехід на «типові статuti» передбачала ліквідацію більшості єврейських філантропічних товариств. На думку дореволюційного історика єврейської благодійності С.Я. Яновського, із 89 єврейських товариств, що виникли в перші декілька років після прийняття «типового статуту», на територію Правобережної України їх припадає лише 4. Це пояснюється «особливим» ставленням київського, волинського і подільського генерал-губернатора М.І. Драгомирова до філантропічного руху місцевого єврейства. М.І. Драгомиров відхиляв практично всі клопотання про реєстрацію єврейських благодійних товариств, послідовно висуваючи одну і ту ж причину: «Створення подібних спеціально єврейських товариств визнаю небажаним як сприяння шкідливому відособленню євреїв і експлуатації ними корінного християнського населення» [14, с.43]. На початку ХХ ст. ситуація дещо покращилась, але її відголоски залишались.

Упродовж 1890-х рр. російські урядовці намагалися створити типовий статут добровільного товариства. Статут спрощував би чиновницький контроль при реєстрації товариства і дозволяв би місцевим чиновникам відмовляти «неблагонадійним» на їх думку громадським організаціям. Однак остаточного рішення не було прийнято і не було створено єдиного правового документу, що б регламен-

тував процедуру реєстрації громадських об'єднань. У статуті будь-якого російського добровільного товариства вказувались мета і завдання організації, визначався район та сфера його діяльності, порядок оплати і розміри членських та щорічних внесків, особливості членства у товаристві для різних категорій учасників і засновників товариства, вказувались органи управління товариством, періодичність зборів і засідань Ради та інші питання. Управління в товариствах було демократичним і покладалось на виборні органи – загальні збори, Раду та правління. Останню складалось з 5-10 осіб і двох постійних членів, які вибирались міським громадським правлінням і відповідним відомством. Вони вводились до складу ради без кооптації на загальних зборах товариства.

Після затвердження Статуту товариство організовувало загальні збори на яких обирали керівний орган і затверджували його склад. Він називався по-різному – Рада, Правління, Комітет і був виконавчим органом товариства. Його члени обирали голову, заступника, секретаря і скарбника. На окремому засіданні формувались галузеві комісії товариства та затверджувався їх склад. Так, Миколаївське Товариство допомоги бідним євреям працювало у восьми напрямках допомоги нужденним євреям міста. Товариство очолював виборний голова. Для організації поточних справ функціонувало правління, яке складало близько 10 осіб. Кожен з членів правління відповідав за окремий напрям роботи профільної комісії і піклувальної ради. Зокрема, на початку XX ст. при товаристві діяли

«Комісія для надання допомоги і пожегтв», «Комісія для надання допомоги постраждалим від погромів», «Комісія для надання допомоги особам, постраждалим від кризи». У 1901 р. Комісії надали фінансову підтримку 600 особам на суму 820, 29 крб., ще 1869 осіб отримали одяг, їжу та речі першої необхідності на суму в 1000 крб. [15]. Вибори керівних органів товариства проводились щорічно. Для вирішення спірних питань товариство збирало загальні збори. На які виносилось питання для обговорення членами організації. Рішення затверджувалось простою більшістю учасників засідання.

На початку кожного року зазвичай скликались річні збори товариства. На засіданні заслуховувались звіти керівних органів товариства, а також річний фінансовий звіт, який друкувався окремою брошурою не пізніше, як через дві неділі після його затвердження зборами. Звіт надсилався у відповідне Міністерство, а також розповсюджувався серед членів товариства та його спонсорів. Так, Товариство поширення освіти серед євреїв прагнуло максимально публічно освітлювати свою діяльність серед основної маси євреїв, що проживали в смузі осілости. З цією метою керівництво товариства практикувало безкоштовну розсилку щорічних звітів не тільки членам товариства, а й учням і вчителям єврейських училищ а також місцевим рабинам. Всі члени товариства мали право брати участь у загальних зборах: почесні і дійсні з правом голосу, а члени-співробітники – з правом дорадчого голосу. Збори популярних та загальноімперських товариств проходили публічно, частину аудиторії складали особи які не були

його членами. Збори кожний раз проводив щойно обраний голова. Наукові товариства були менш відкритими для публіки. Коло осіб, що допускались до участі в засіданнях, визначалось статутними документами. Так, згідно єдиного статут багатьох наукових товариств при університетах, запровадженому Міністерством народної освіти в лютому 1901 р., їх засідання мали виключно закритий характер [16].

Отже, упродовж XIX ст. в Російській імперії відбувалися модернізаційні процеси, які супроводжувались формуванням різноманітних громадських об'єднань, що представляли інтереси певних соціальних, професійних груп та етносів. Формування нового російського суспільства спо-

нукала авторитарний царський уряд до політико-правового врегулювання громадської активності населення імперії. Перші кроки влада зробила ще в середині століття. А вже на початку XX ст. в Російській імперії сформувалася система адміністративно-правового регулювання діяльності громадських об'єднань. Але вона вимагала вдосконалення. По-перше, необхідно було створити чітку систему контролю за діяльністю громадських організацій, товариств та спілок. По-друге, необхідно було посилити зв'язки між громадськими об'єднаннями та державними органами в центрі і на місцях для реалізації задекларованих урядом суспільно-політичних та економічних перетворень.

Джерела та література

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Том. XXI. С 1781 по 1783 (№159906 – 159901). – СПб., 1830. – 1083с.
2. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т.82. – СПб, 1903.
3. Журнал Министерства народного просвещения. – 1861. – №110.
4. Степанский А.Д. Самодержавие и общественные организации России на рубеже XIX – XX вв. – М., 1980. – 96с.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том. XXVII. 1862. Второе отделение (№38622-39116). Доп. – СПб., 1865. – 608с.
6. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865 – 1899. – Вып. II. – Херсон, 1905. – 299 с.
7. Гузенко Ю.І. Становлення та діяльність громадських благодійних об'єднань на півдні України в другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах Херсонської губернії). Дис... канд. іст. наук. – К., 2004. – 242с.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXVIII. 1863. Первое отделение (№39117-40024). Доп. – СПб., 1866. – 940с.
9. Устав о предупреждении пресечении преступлений // Свод законов Российской империи. Том 11. – СПб., 1903.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том. XLI. 1867. Второе отделение (№44078-44894). – СПб., 1871. – 1206с
11. Дегальцева Е.А. Неполитические общественные формирования в государственной структуре дореволюционной России // Электронный ресурс: Сибирская заимка. Режим доступа: <http://zaimka.ru/degaltseva-voluntary>.
12. Свод законов Российской империи в XVI томах. Том.2, часть 1. Общее губернское уложение. – СПб., 1892.
13. Вольнь. – 1901. – №24 (30 января).
14. Меламед Е. Еврейские благотворительные организации на Волине (вт. пол. XIX – нач. XX в.) // Еврейская благотворительность на территории бывшего СССР.: Сб. науч. трудов. – СПб., 1998. – С. 40-67.
15. Демчишин К.С. Еврейская благотворительность в Николаеве в XIX – начале XX вв. // Электронный ресурс. Народный университет еврейской культуры. Режим доступа: http://www.jewish.mk.ua/university/dem4/01_1.html.
16. Дегальцева Е.А. Неполитические общественные формирования в государственной структуре дореволюционной России // Электронный ресурс: Сибирская заимка. Режим доступа: <http://zaimka.ru/degaltseva-voluntary>

III УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 7 (20) ЛИСТОПАДА 1917 Р.: ПОЧАТОК ВІДЛІКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

У запропонованій публікації обґрунтовується думка щодо правової природи III Універсалу УЦР як акту, що юридично оформив факт проголошення незалежності Української Народної Республіки. Цим заперечується існуюча з радянських часів ідеологема «громадянської» війни в Україні. Автор доводить, що агресію проти УНР розв'язала більшовицька Росія, застосувавши відому нині гібридну форму військових дій на території незалежної держави.

The proposed publication substantiates the idea of the legal nature of the Third Universal UCR as an act that legally formalized the fact of the proclamation of the independence of the Ukrainian People's Republic. This denies the ideologue of the «civil» war in Ukraine that existed from the Soviet times. The author argues that the aggression against the UNR was solved by the Bolshevik Russia, using the now-known hybrid form of military action in the territory of an independent state.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, III Універсал, більшовицька агресія, громадянська війна, Раднарком.

Невдовзі після здійснення державного перевороту у кінці жовтня 1917 р. російсько-більшовицький політичний режим розпочав першу збройну інтервенцію проти Української Народної Республіки. Лише 15 січня 1918 р., рішенням III Всеросійського з'їзду Рад, колишня Російська імперія, з 1 вересня 1917 р. Російська республіка, перетворюється на Російську Соціалістичну Радянську Республіку «на основі добровільного союзу народів Росії як федерація радянських республік цих народів» [1, с. 162]. З метою втілення положення про «добровільність союзу», ймовірно, російсько-більшовицькі війська розпочали експансію проти Української Народної Республіки, встановивши, зрештою, на цій території режим окупаційного характеру.

Евентуальною засадою вищезазначеної тези є питання про політико-правовий статус УНР напередодні війни з Раднаркомом. В. Ленін презентував себе як інтернаціоналіст, борець за свободу національних російських окраїн. А насправді - виявився, закоренілим лицеміром. Ось його слова, написані у 1916 р.: «Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, у цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи» [2, с. 541]. Подібні висловлювання достатньо вживані в працях В. Леніна, бо на свій бік популістсько-декларативними гаслами ой як хотілося привернути національні окраїни Росії.

Жовтневий переворот 1917 р. у Росії викликав рішуче несприйняття в УЦР і покликав до життя ухвалення

III Універсалу. На нашу думку, зміст Універсалу свідчить про проголошення Центральною Радою, де-факто і де-юре, незалежності УНР, а не федерації, як про це йдеться у багатьох наукових роботах та навчальних посібниках. Аналізуючи документ, стверджуємо, що в III Універсалі знаходимо лише дві згадки про федерацію з Російською республікою, і обидві в майбутньому часі. Перша: «Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів». Конкретний намір чіткіше виявлений в останньому абзаці Універсала і звучить таким чином: «Іменем Народної Української Республіки у федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу й нову будучність. Вироблення тих форм на Українських і Всеросійських Установчих зборах» [3, с. 401]. Інших натяків на федерацію в документі немає. Українські збори, як бачимо, для УЦР пріоритетніші, адже стоять першими, хоча вибори до них призначені на 17 грудня 1917 р., а вибори до Всеросійських зборів завершилися напередодні. Документ уконституює перехід законодавчої влади до самої УЦР, а виконавчої – до «правительства» – Генерального секретаріату України. Законом «Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР» від 25 листопада, УЦР ще раз підтвердила, що у своїй діяльності вона спирається на розпорядження «російського правительства», котрі були видані до 27 жовтня 1917 р.,

тобто до жовтневого перевороту [3, с. 477]. Тим самим забезпечувався один із основних ознак держави – суверенітет влади. Територіальна цілісність визнавалася у рамках територій, «заселених в більшості українцями», а питання «щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлена по згоді організованої волі народів» [3, с. 400–401]. Наявна ще одна ознака держави – територіальна визначеність кордонів. Хіба цього не достатньо, щоб не бачити в документі не тільки фактичну, а й юридичну складову суверенності України? На наше глибоке переконання, у тексті Універсалу витримана уся державницька атрибутика, щоправда, не прозвучала головна фраза – щодо незалежності України. Як не звучала вона в Декларації незалежності США від 4 липня 1776 р., у якій також ведеться мова про те, що «сполучені колонії є і згідно з правом повинні бути вільними і незалежними» в майбутньому часі, але це не заважає країні щороку 4 липня святкувати День незалежності США.

Між тим, члени Малої ради, на засіданні якої III Універсал ухвалювався, усвідомлювали незалежний статус створеної УНР. Так, у своєму привітанні з приводу проголошення республіки депутат від соціалістичної єврейської робітничої партії Літваков висловив сподівання, «що в новій державі добре житиметься усім народам» [3, с. 397]. Красномовно на суверенний статус УНР вказує у книзі «Відродження нації» і один із авторів Універсалу В. Винниченко: «Тепер, нарешті, ми могли творити життя по нашому образу й подобію, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Всі державні апарати переходили до рук Генераль-

ного Секретаріату, всі фінансові засоби були до його розпорядимости, вся військава сила підлягала його наказам. Навіть та частина всеросійського фронту, що проходила по території України, підлягала тепер українському урядові, якому головнокомандуючий південно-західнім фронтом генерал Володченко висловив свою підлеглість» [4, с. 72].

Саме як незалежну державу сприймали Українську Народну Республіку і її вороги – російсько-більшовицький політичний режим на чолі з В. Ульяновим-Леніним. Варто лише нагадати окремі цитати із відомого Ультиматуму Раднаркому, надісланого до Києва 4 грудня 1917 року, який однозначно вказує на визнання УНР суб'єктом міжнародного права: «...мы, Совет Народных Комиссаров, признаем Украинскую Народную Республику, ее право совершенно отделиться от России или вступить в договор с Российской Республикой на федеративных или тому подобных взаимоотношениях между ними. Все, что касается национальных прав и национальной независимости украинского народа, признается нами, Советом Народных Комиссаров, тотчас же, без ограничений и безусловно» [5, с. 17].

Ультиматум, підписаний не лише Головою Ради Народних Комісарів В. Ульяновим-Леніним, а й Народним комісаром з іноземних справ Л. Троцьким (Бронштейном) ще раз засвідчує, що документ ухвалювався і спрямовувався до УНР не як внутрішньо-правовий, а як міжнародно-правовий акт. В. Ульянов-Ленін та члени його кабінету підписували документи, у яких зазначалася посада, але не вказувалася назва держави, до якої посадовець мав відношення, на кшталт, «Председатель Совнаркома», «Нарком внутренних дел Совнаркома» тощо.

Свідченням міжнародно-правового характеру ультиматуму є й інші його положення. Так, керівники сусідньої з Північчю держави «перед лицем народів Украинской и Российской республик», далеко не в дипломатичній формі намагаються з'ясувати:

«1) Обязуется ли Рада отказаться от дезорганизации общего фронта?

2) Обязуется ли Рада не пропускать впредь без согласия верховного главнокомандующего никаких войсковых частей, направляющихся на Дон, на Урал или в другие места?

3) Обязуется ли Рада оказывать содействие революционным войскам в деле их борьбы с контрреволюционным кадетско-калединским восстанием?

4) Обязуется ли Рада прекратить все свои попытки разоружения советских полков и рабочей красной гвардии на Украине и возвратит немедленно оружие тем, у кого оно было отнято?» [5, с.19]. Стверджуємо, що такі запитання ставляться не до адміністративної одиниці власної держави, а до суб'єкта міжнародного права, що має юрисдикційні повноваження на усій території держави. Принаймні, більшовицька практика взаємин із власними територіальними складовими (губерніями чи областями; повітами чи районами) не дає підстав стверджувати інакше.

Достатньо влучною із певним толеруванням була відповідь Української Народної Республіки. Вона не дає жодного сумніву у правовому статусі УНР: «Нельзя одновременно признавать право на самоопределение вплоть до отделения и, в тоже время, грубо покушаться на это право навязыванием своих форм политического устройства самоопределившегося государства, как это делает Совет Народных Комиссаров Веллкороссии по отношению к Народной Украинской Республике» [5, с.19-20].

Ультиматум Раднаркому від 4 грудня 1917 р. викликав несприйняття не лише в представників української національної демократії, а й у місцевих більшовиків. Найбільш промовисто настрої своїх колег передав В. Шахрай, майбутній Нарком фантомного тимчасового робітничо-селянського уряду з військових справ УСРР. 5 грудня 1917 р. на засіданні 3^тзду рад робітничих і солдатських депутатів України в Києві В. Шахрай виступив з промовою, в якій заявив про ультиматум Раднаркому як непорозуміння, «яке мусимо ліквідувати без пролиття крові». Наступною фразою він продемонстрував ставлення місцевих більшовиків до новоствореної республіки: «Рада народних комісарів в ультиматумі вказала на визнання Української Народної Республіки» і далі продовжив: «У тім документі на Україну чи українців нападу нема» [3, с. 503–504].

Порушуючи проголошену самостійність України, без будь-якої згоди на те з боку Української ЦР, впродовж 6–11 грудня 1917 р. у м. Харкові почали концентруватися війська більшовицької Росії (з Петрограда, Москви, Твері) на чолі з командувачем В. Антоновим-Овсієнком. Незважаючи на запевнення, що радянськими частинами тимчасово використовується залізниця для завдання удару по донських козаках, факт початку відкритої воєнної агресії проти УНР став доконаним. В. Антонов-Овсієнко не заперечує інтервенцію проти держави, суверенність якої була визнана радянською більшовицькою владою: «...советская власть с первых же шагов признала безоговорочное право на государственную самостоятельность украинского народа, согласилась не задерживать вывода украинизированных частей с фронта на Украину, согласилась возвращать

все национальные украинские памятники, вывезенные с Украины и т. д.» [6, с. 47]. Якщо такі «добросусідські» стосунки склалися між УЦР і Раднаркомом, то які недружні дії самої Української ЦР, якщо вони мали місце, спонукали до початку воєнної агресії з боку російських більшовиків?. Розуміючи надуманість Ультиматуму, В. Антонов-Овсієнко, жодним словом не обмовився про невиконання його умов як причину воєнної агресії. Для російсько-більшовицької вояччини, виявляється, достатнім приводом для вторгнення на територію іншої країни є те, що «Рада продовжала держатися вызывающе-враждебно по отношению к Совнаркому». Емоційно-оціночний критерій, як бачимо, у більшовицькій військовій доктрині є достатнім для розв'язання військових дій проти сусідньої країни. Сучасний термін «гібридна війна» має повне право на застосування в умовах її розв'язання більшовицькою Росією проти незалежної УНР у грудні 1917 року.

Важливим для розуміння характеру протистояння між УНР і Раднаркомом є кадрове забезпечення військ агресора. Історіографія радянської доби твердила про значну питому вагу українців у складі воєвоєничих більшовицьких загонів, тим самим, схилиючи читача до думки про повсюдну підтримку іноземної військової сили і, як наслідок, до розгортання, мовляв, громадянської війни. Проаналізувавши наявну літературу, відомий історіограф Української революції В. Солдатенко відзначив, що кількісний показник війська, наступаючого на Київ, коливається в межах 30–33 тисяч [8, с. 9]. Проте, встановити національний склад і виявити в ньому присутність національного українського елемента, є справою малоперспективною.

Хоча світло пролити на неї до певної міри можна.

В. Солдатенко зараховує до підрозділів місцевого формування зведений загін М. Муравйова, сформований в червоногвардійців Харкова, двох сотень червоних козаків В. Примакова і бронепоезда загальною кількістю близько 700 чоловік. У зведеному загоні катеринославських, донецьких і московських робітників, що налічував 1200 осіб, найчисельніше були представлені донецькі червоногвардійці під керівництвом Д. Жлоби [8, с. 9], щоправда, його кількість історіографічні джерела не конкретизують. Оце і весь місцевий український елемент у наступаючих на Київ більшовицьких силах. А якщо врахувати зізнання В. Антонова-Овсієнка, що загін червоногвардійців із Харкова, про який ми щойно говорили, був сформований із латишів [7, с. 60], то українська присутність у більшовицьких військах стане зовсім примарною.

Українські і російські архіви зберігають, на щастя, певні відомості, що дають можливість розширити межі пізнання озвученої нами проблеми. Наведемо цитату із документа, виявленого дослідником Ю. Вовком. Йдеться про лютневу 1919 р. доповідну записку голови ліквідаційної комісії радянських військ Півдня Росії Н. Гармашева до Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР, у якій зазначалося: «За останній час, у ввірену мені ліквідаційну комісію, надійшла велика кількість клопотань про видачу пенсій колишнім червоноармійцям, що воювали під час громадянської війни 1917-1918 років на території України, Донецького і Криворізького басейнів. Ці червоноармійці не українці, а в більшості своїй робітники Петрограда, Москви, Твері, Ярославля, Костроми,

Воронежа і других міст, де в свій час йшло формування червоноармійських загонів, які направлялися на Україну» [9, с. 29]. Цитата є промовистим свідченням військового втручання збройних сил іноземної країни у внутрішні справи незалежної держави.

На документах із фондів Російського архіву покажемо реакцію українських селян Чернігівщини щодо намірів мобілізувати їх до чужинського війська. Селяни, часто неосвічені, розуміли, до війська якої країни їх намагаються призвати. «Мобілізація проходить вяло, – повідомляв голова Центральної мобілізаційної комісії Лазаренко Наркомунвійськових справ УСРР, – многие заявляли, что за Украину пойдут воевать, а за Россию-нет» [10, арк. 4]. Надаємо ще одне свідчення участі місцевого «українського» елемента в російсько-більшовицьких частинах. Подаємо витяг із телеграми, направленої із Харкова «чомусь» до Москви: «Политраба среди населения затрудняется незнанием местных языков» [11, арк. 24]. Певно, складна для розуміння українська мова, якщо її називають у множині, – «местными языками».

Найпромовистіше заперечує факт громадянської війни в Україні і доводить повсюдну військову присутність на її території іноземного війська раніше засуджений за вбивство до 1,5 року ув'язнення з позбавленням офіцерського звання М. Муравйов. Саме він у період інтервенції очолював загоны більшовицької Червоної гвардії в Україні. Ось копія тексту його лютневого 1918 р. повідомлення до Москви, люб'язно наданого професором В. Сергійчуком: «Ичня была взята только петроградской гвардией- бой 6 часов; Баман (автор, - возможно, Бахмач чи Басань, що свідчить про глибокі знання географії «своєї держави») тож же армией – бой

2 часа; Дарница взята харьковским, петроградским, донским и московским отрядами и эшелонами матросов, бой – 2 часа; Киев-бой был 8 дней. Первая армия пошла впереди с тов. Куравлевым и Егоровым, второй вступила армия Ремнева. Участвовала вся красная гвардия: Харьковская, Московская, Петроградская, Тверская и Донская» [12, арк. 421]. Звертаємо увагу на відсутність щонайменшого натяку на «зведений загін катеринославських, донецьких і московських робітників», на участь яких вказував В. Солдатенко. Згадка про нього відсутня і в мемуарах В. Антонова-Овсієнка, які в радянський період перебували у спецфонді.

А може своєю діяльністю на міжнародній арені більшовики заперечували існування суверенної УНР, позбавляючи її ще однієї ознаки державності? Ні. Російські вчені пострадянської доби визнають той факт, що під час переговорів у Бресті «28 грудня (10 січня) 1917 р. Троцький від імені радянської делегації виступив з заявою, яку не можна було інакше тлумачити, як визнання незалежності України на чолі з урядом Ради» [7, с.164]. Чи, можливо,

у самому тексті Брестського договору фігурують такі положення, які інакше ніж невизнанням УНР розуміти не можна? Знову ні. Погляньмо на текст Брестського миру, укладеного між Росією та країнами Четверного союзу 3 березня 1918 р.: «Россия обязывается немедленно заключить мир с УНР и признать мирный договор между этим государством и державами Четверного союза» [7, с.172-173]. Чи може не більшовицька Росія улітку 1918 р. заснувала російські консульські установи в 7 містах України і акредитувала, відповідно, 20 консульств Української Держави на своїй території?

Отже, розпочавши завойовницьку війну з Україною, військові частини більшовицької Росії повалили легітимну владу Української Центральної Ради, яка III Універсалом започаткувала процес формування української національної державності у формі Української Народної Республіки. Саме з Третього, а не Четвертого Універсалу, слід починати відлік існування української держави. Усі підстави так стверджувати викладені у вищенаведеному тексті нашої розвідки.

Джерела та література

1. Цечоев В. К. История государства и права России / Цечоев В. К., Орлова Н. Е. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 478 с.
2. Ленін про Україну: збірник з праць: у 2-т. – Т.1. – К.: Політвидав, 1977. – 723 с.
3. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2-х т. – Т. 1. – К.: Наукова Думка, 1996. – 587 с.
4. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – У 3-х томах / В. Винниченко. – К.: Вид-во політ. літератури України, 1990. – Т. 2. – 154 с.
5. Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою / Романчук Олег. – К.: Знання, 1990. – [Серія: «Світогляд»]. – 62 с.
6. Антонов-Овсєєнко В. А. Записки о гражданской войне: в 3-х т. / Антонов-Овсєєнко В. А. – М.: Высший военный совет, 1924. – Т. 1. – 300 с.
7. Фельштинский Ю. Крушение мировой революции: Брестский мир: октябрь 1917 – ноябрь 1918 / Фельштинский Ю. – М.: Терра, 1992. – 656 с.
8. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе хронічки. Рік 1918. – У 4-х т. / В. Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009. – Т. 2. – 410 с.
9. Вовк Ю. Формування та діяльність уряду радянської України у 1917-1922 роках / Ю. Вовк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 51. – С.27 – 34.
10. Российский государственный военный архив в Москве. – Ф. 25860. – Народный комиссариат по военным делам УССР. – Оп. 1. – Спр. 345. – 27 арк.
11. Там само. – Оп.1 – Спр.258. -153 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. – Оп. 5-1. – Спр. 16. – Арк. 421.

ДЕРЖАВОТВОРЧА РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ЛІДЕРІВ ТА ЕЛІТИ В КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

В статті проаналізовано окремі публікації сучасних вітчизняних та зарубіжних авторів, в яких сфальсифіковано державотворчі процеси в Україні. Головну увагу зосереджено на спробах перекручення фактів при висвітленні ролі державних лідерів та діяльності національної еліти за доби Української революції 1917–1921 рр.

The article analyzes individual publications of contemporary Ukrainian and foreign authors, in which the state-building processes in Ukraine are falsified. The main focus is on attempts to distort the facts in highlighting the role of state leaders and the activities of the national elite during the Ukrainian Revolution in 1917–1921.

Ключові слова: українське національне державотворення, національна еліта, Українська революція 1917–1921 рр., Центральна Рада, фальсифікації, антинаукові інсинуації.

Сьогодні, на двадцять сьомому році незалежності України, на всіх щаблях – політичному, економічному, культурному, духовному – сучасне українське суспільство все ще роздирають глибокі суперечності. Більше того, є всі підстави говорити про перманентні спроби нових наступів на українську державність, адже, крім територіальних зазіхань, і історію, і символіку, і здобутки українського національного державотворення намагаються знищити, очорнити, піддати ревізії. Слід наголосити, що все це здійснюється не лише відкрито, а й у завуальованій формі. Найбільш привабливим полігоном для антиукраїнських інсинуацій, «переглядів» та «переспівів» вітчизняної історії залишається доба Української революції 1917–1921 років.

Важливу роль при дослідженні революційної проблематики відіграє термінологічно-понятійний апарат. Говорячи про співвідношення термінів

«Українська революція» і «Визвольні змагання», на нашу думку, Визвольні змагання – поняття більш ширше, ніж Українська революція. Для першої чверті ХХ ст. їх можна датувати періодом 1914–1923 рр. (починаючи від СВУ і січових стрільців, коли українство зі зброєю в руках вперше за багато століть почало втілювати в життя українську національну ідею, зокрема відроджувати національну державність, а закінчуючи розпуском ЗУНР та тимчасовим затуханням активних дій українства в екзилі, враховуючи боротьбу за державність на всій території України, а не лише на Наддніпрянщині). Звідси випливає, що терміном «Українська революція 1917 – 1921 рр.» можна назвати найвищий етап, апогей «Визвольних змагань 1914 – 1923 рр.».

Абсолютна більшість дослідників завершує розгляд подій Української революції 1921 роком, окрім В.Ф. Солдатенка, який затято обмежує революційну добу 1920 роком. Незважаючи на

те, що і науковці, і освітяни, і державні та політичні діячі вже давно дотримуються усталених хронологічних рамок цієї визначної події (це, зокрема, відображено у науковій літературі, в новітніх шкільних і вузівських підручниках, в Указі Президента України №17/2016 від 22 січня 2016 р. «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років», а ще 10 років тому – в Указі Президента України №297/2007 від 12 квітня 2007 р. «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників»), у своїй новій книзі «Деміурги революції», випущеній у 2017 р. та приуроченій 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., В.Ф.Солдатенко традиційно залишає радянсько-більшовицький штамп – 1917–1920 рр. А як же тоді бути з Ризьким мирним договором у березні 1921 року, рейдами військ Н.Махна влітку 1921 р., Другим зимовим походом або Листопадним рейдом Армії УНР у жовтні-листопаді 1921 р.? Ці події що, не відносяться до доби Української революції? Звичайно відносяться, більше того, саме вони знаменують собою її трагічне завершення, а тому на цих подіях варто акцентувати особливу увагу, а не замовчувати їх.

Щодо самого терміну «Українська революція», то, на жаль, його ще й сьогодні сприймають не всі вітчизняні дослідники, а деякі російські відносяться до нього взагалі войовничо, не охоче йдуть на виокремлення цієї події як самостійної, що лише спочатку розвивалася в руслі загальноросійської революції. Наприклад, відомий російський історик В.Булдаков, зазначає, що «революційні події на Україні в 1917–1921 роках тепер часто називають самостійною національною революцією»

[3, с.107]. Інший російський дослідник І.Михайлов без будь-якої аргументації називає науковий доробок українських та зарубіжних вчених «міфом про українську революцію» [10, с.65]. Але російські дослідники не враховують особливостей Української революції, в ході якої визрів і набрав великої сили український національний рух, який виступив за політичне самовизначення України аж до відокремлення від Росії, і що саме цей чинник перетворив революцію в Україні на Українську революцію.

Скептично ставляться до цього терміну і деякі сучасні вітчизняні науковці. Так, наприклад, історик О.Михайлюк, не наводячи вагомих аргументів проти вживання терміну «Українська революція» зазначає, що такий підхід «звужує перспективу бачення» [11, с.70], а М. Пасічник, уникаючи його, вживає або «національно-визвольні змагання», або «національна революція», причому не інакше як ребусом можна трактувати назву розділу, присвяченого саме подіям 1917–1921 рр., в його навчальному посібнику, подану у такому загадковому формулюванні: «Відновлення української державності після національної революції 1917–1921 рр.», адже якщо після революції 1917–1921 рр., то яке «відновлення», мова може йти лише про крах національного державотворення, а якщо революційна доба автором обмежується лише кількома місяцями діяльності Центральної Ради у 1917 році, результатом якої стало проголошення УНР, то навіщо тоді вказувати хронологічні рамки 1917–1921 рр.? [14, с.4, 434-502].

Не сприймає тепер вказаний вище термін і Д.Яневський, який у монографії «Політичні системи України 1917–1920 років», виданій під захист докторської дисертації, спочатку оперував

термінами «Українська революція» та «Визвольні змагання» як синонімами [24, с.2, с.438-439], а згодом у серії своїх монографій, об'єднаних видавництвом «Фоліо» під загальною назвою «Проект «Україна», глузує не лише над цими термінами, а й над науковцями, які досліджують різні аспекти історії Української революції 1917–1921 років. Наприклад, у 2009 р. в книзі «Загублена історія втраченої держави», до речі, перевиданої видавництвом «Фоліо» у 2017 р. вже під назвою «Проект «Україна». Загублена історія втраченої держави» [30], Д.Яневський «констатує», що історичні процеси і події в Україні періоду 1917–1920 років «сучасні дослідники щосили, відчайдушно, затято намагаються вписати в схему так званої «Української революції» та «Національно-визвольних змагань українського народу 1917–1920(1) років» [25, с.14; 30, с.14]. Автор заперечує доцільність вживання термінів «національно-визвольні змагання» і «українська державницька ідея», бо на його переконання «ані таких змагань, ані такої ідеї в природі не існувало, оскільки станом на 1917 р. не існувало, наприклад, українського народу як такого, отже, не могло існувати а рїогї ані його змагань, ані його державницької ідеї» [25, с.157]. Слід наголосити, що така позиція Д.Яневського є досить близькою до поглядів О. Бузини [1; 2] та С. Удовіка [19; 20], які ми проаналізуємо нижче.

Якщо ж, повертаючись до твердження Д. Яневського, «станом на 1917 р. не існувало українського народу як такого», то з яким же тоді «неіснуючим» народом самоідентифікувала себе Лариса Петрівна Косач-Квітка, взявши собі ще у 1884 р. псевдонім Леся Українка? Невже не рідну Батьківщину оспівували українці в своїх

піснях, наприклад, «Повій, вітре, на Вкраїну» (1856 р.) Степана Руданського, чи може Д.Яневський так і не ознайомився з творчістю Тараса Шевченка, зокрема з його «Заповітом» (1845 р.) чи «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845 р.)? Більше того, невже про «неіснуючий» народ йдеться в альманахах «Українець», виданих Михайлом Максимовичем у 1859 р. та у 1864 р., або в першому в Україні літературно-художньому, науковому і громадсько-політичному щомісячнику «Українский вестник», заснованому Іваном Срезневським, що виходив при Харківському університеті ще у 1816-1819 рр.? Звичайно цей перелік можна продовжувати, але на завершення обмежимося посиланням на довідкове видання універсального спрямування, яке і за змістом, і за задумом фундаторів можна віднести до першої української енциклопедії. Це видання носить назву «Украинский народ в его прошлом и настоящем», до редколегії якого ввійшли Ф. Вовк, М. Грушевський, А. Кримський, М. Туган-Барановський, М. Ковалевський, Ф. Корш, О. Шахматов. До 1-го тому (1914 р.) і 2-го тому (1916 р.) ввійшли матеріали з історії та географії України, про звичаєве право українців, антропологічні та етнографічні особливості українського народу, історію української мови та інші матеріали, які характеризували витоки, особливості та основи життєдіяльності «неіснуючого», за словами Д.Яневського, українського народу.

Як з'ясувалося, такі погляди Д. Яневського на українство не є поодинокими. За «дивним збігом обставин» в Росії у ці ж роки публікується серія видань з історії України, де автори, зокрема А. Дикий [4], О. Широко-

рад [21; 22; 23] та інші, також глузують над терміном «Українська революція» і дослідниками історії Української революції 1917–1921 рр. та й історії України взагалі. Можливо все це стало втіленням хворобливої ідеї російських режисерів та Д.Табачника, як одного з її провідників в Україні, про узгодження історії України з історією Росії та написання спільних праць про «спільну» історію. А може й про нову спільну державу, інакше як розцінити чітко виражені антиукраїнські переконання Д. Яневського щодо сучасної України: «За нами – невдалий у плані продуктивності експеримент зі створення правової держави на неправовому фундаменті. Сучасна Українська держава неодмінно розпадеться – питання лише в темпі цього процесу і в ціні, яку доведеться заплатити за нього» [26, с.294]. Зазначимо, що через два роки, тобто у 2012 р., в своєму черговому «Проекті...» Д. Яневський чіткіше конкретизує «перспективи» сучасної незалежної України: «Сучасна Українська держава приречена – і на те немає ради» [29, с.882]. Слід наголосити, що все це перегукується з поглядами П. Толочка, для якого між українцями «західниками» і «східниками» «примирення неможливе» [15, с.26], а от щодо «перспектив» росіян і українців, то він переконаний, що «наші народи об'єднуються, як це було вже не раз у нашій історії» [16]. Не про реальну незалежну Україну, а лише як про «Проект «Україна» пише і А. Ставицький, для якого «отколовшийся от большого «тела» цивилизации «край» изначально неполноценен», «в таком состоянии страна может существовать лишь временно», «у «украинцев» не было исторического права на образование собственного государства», а також існує «возможность историчес-

кого реванша», «возможность победы «русского» над «украинским» в самой Украине» [17; 18].

Особливо втішається названа вище когорта новітніх «переписувачів» і «знатоків» історії України, критикуючи, а фактично принижуючи державотворчу роль національної еліти революційної доби. Так, Ю. Мірошниченко і С. Удовік переконані в «деструктивній ролі С. Петлюри» [12, с.191], для В. Єшкілева і В. Павліва М. Грушевський – «історик-міфотворець» [5, с.127], для Д. Яневського В. Винниченко – це «людина без будь-яких моральних гальм або політичних принципів», «шизофренічність класика української літератури яскраво проявилася на політичному герці» [25, с.51, с.53], а М. Міхновський – «перший український нацист» [25, с.61]. Акцентуємо увагу на тому, що автор застосував не термін «націоналіст», а саме термін «нацист», який в сучасній Росії став фактично обов'язковим при характеристиці українців та українства.

Вражає своєю зухвалістю і цинізмом узагальнююча характеристика Д. Яневським членів Центральної Ради: «ні на що не здібні і ні на що в продуктивному, творчому сенсі не здатні українські «інтелігенти» – письменники, учителі, студенти-недоуки та селяни, які об'єдналися в Українській Центральній Раді. Саме вони сформували базу соціальної та політичної підтримки так званого «українського державотворення» [25, с.245]. Виявляється, що, на переконання Д.Яневського, ніякого українського національного державотворення у 1917–1921 роках не було.

Після 2005 року, щоб очорнити українське національне державотворення та ідеї Помаранчевої революції, як гриби після благодатного дощу по-

являються «сенсаційні» публікації та опуси О. Бузини, О. Каревіна, В. Корнілова, В. Лучка, Ю. Мірошниченка, С. Удовика, причому досить чітко в них проглядаються сепаратистські ідеї. Ю. Мірошниченко та С. Удовік, аналізуючи події в Україні кінця 1917 – початку 1918 р., зазначають, що «сучасні українські історики трактують зазначені події як війну Росії проти України, але юридично для цього немає ніяких підстав», ... «ці події можна однозначно кваліфікувати як громадянську війну у межах Російської імперії» [12, с.200–201]. Ці «українські науковці» стверджують, що «роль УЦР у становленні України як держави сильно перебільшена», Харківщину називають «історичними землями Великоросії», особливий статус надають Новоросії, «IV Універсал був прийнятий купкою узурпаторів», «УЦР – нелегітимний орган», «уряд УНР – самозванці», «традиційним зрадництвом українців» пояснюють «нелегітимне прийняття М.Грушевським IV Універсалу, яке завдало величезної шкоди справі побудови незалежної держави й внесло розкол в українське суспільство» [12, с.187, 195, 200, 202–205].

Характеризуючи керівні кадри УНР, Ю.Мірошниченко та С.Удовик наголошують на суцільному кричущому рівні їх некомпетентності, наприклад Всеволода Голубовича називають «кретиноподібним суб'єктом», а Дмитро Антонович став морським міністром УНР, на їх думку, тільки тому, що любив кататися на човні по Дніпру [12, с.209]. Цих авторів дивує також те, що на честь С.Петлюри в Західній Україні названо вулиці у Львові, Рівному, Тернополі, Стрию та багатьох інших містах, а Й. Сталіна оголошено там ворогом [12, с.269]. Навряд чи до речними будуть тут якісь коментарі.

Останніми роками деякими науковцями здійснено спробу поставити під сумнів правові підстави Акту злуки УНР і ЗУНР [26; 12, с.266–267]. Так, історик Д. Яневський стверджує, що «сама УНР суто формально була проголошена Трудовим Конгресом лише 28 січня 1919 р. Це означає, що Злука, яку десятиліттями оспівують вітчизняні ура-патріоти, з огляду на цю обставину (але не тільки) була не чим іншим, як фікцією. На нікчемному з правової точки зору клаптику паперу стояли, з одного боку, підписи очільників ЗУНР, а з другого – чотирьох приватних осіб, які нібито представляли групу з п'яти фізичних осіб, що називали себе Директорією невідомо чого. З 15 грудня вони називали себе Директорією УНР» [26, с.162]. Далі автор подає перелік «причин катастрофи» «приреченої від початку «об'єднаної» УНР» і, посилаючись на дисертацію Н. Стецюк «Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст. – кінець 80-х років XX ст.) (Львів, 2003), наголошує, що «саме цього не хочуть розуміти, не хочуть помічати, не хочуть прийняти сучасні фальсифікатори нашої історії» [26, с.163].

Спробуємо заглибитись у сутність даного аспекту проблеми. Як стверджує К. Костів, «Директорія оповістила дня 26 грудня 1918 р. тимчасову конституцію Української Народної Республіки й цього самого дня створила перший нормальний коаліційний уряд – Раду Народних Міністрів» [8, с.144]. Дивна річ, що з цим трактуванням погодились і автори коментарів до законодавчих актів та одночасно укладачі книги «Конституційні акти України. 1917–1920» В.Крюков та Д.Яневський, зазначаючи, що «поновленню конституційних засад УНР, організації

подальшого демократичного розвитку української державності сприяла Декларація Української Директорії» [6, с.48] і включають її до переліку конституційних актів доби Директорії. Сам же Д.Яневський, коментуючи Декларацію від 26 грудня 1918 р., зазначає: «14 грудня війська Директорії увійшли до Києва. Декларацією було урочисто проголошено відновлення республіканського устрою України» [6, с.19]. Нарешті, в завершальному підрозділі книги, написаному особисто Д. Яневським, під назвою «Державне будівництво України: хроніка подій 1917–1920» читаємо: «26 грудня – урочисте проголошення відновлення УНР. Створення Ради Народних Міністрів (голова – В.Чеховський)» [6, с.264]. Коли все ж Д.Яневський був щирим і об'єктивним дослідником – у 1992 р. чи у 2010 – 2017 рр. і хто ж, насправді, фальсифікатор історії? Жаль, що в угоду політичній кон'юктурі окремі науковці нехтують науковими підходами і публікують праці на замовлення, принижуючи, перекручуючи та очорнюючи успіхи і невдачі національного державотворення.

В умовах утвердження незалежності України з'являються публікації, автори яких намагаються нав'язати свої погляди, причому заздалегідь зазначимо, не стільки наукові, скільки політичні, про те, яку Україну нам будувати. Серед них, наприклад, серія публікацій С.Удовика, виданих власним видавництвом «Ваклер» російською мовою і значним тиражем [19; 20].

Свої гіпотези автор подає як аксіоми, як істину в останній інстанції. Навіть сама назва однієї з його публікацій (Какая Украина нам нужна) звучить не запитально, а стверджувально, бо знак запитання в ній відсутній. Пропозиції

автора нагадують уже відомі нам раніше, коли наші попередники втілювали у життя гасло «...до основанья мы разрушим, а затем...». Розрушити вдалося, а побудувати нове, по-справжньому громадянське та демократичне суспільство, на жаль, ні. Якщо про українську державність («ефемерну!») С. Удовик говорить в завуальованій формі, то про свої необхідні нововведення він говорить відкрито – оголосити референдум і змінити назву «Україна» на Рутенія, Русь, Сарматія, Роксоланія, Руськоланія, Русинія та ін. [20, с.10; 96-97], змінити назву народу з українського на руський з одним «с» [20, с.13], бо, на його думку, «определение коренного этноса на территории Украины – задача практически неразрешимая» [20, с.14], ввести двомовність в Україні тобто взагалі викреслити із вжитку та із свідомості людей поняття «Україна» та «українець» і, нарешті, змінити гімн «Ще не вмерла Україна» [20, с.10; 97]. Коментарі, як кажуть, зайві.

Проте, питання про заміну на «жизнеутверждающий» гімну «Ще не вмерла Україна» ми все ж спробуємо прокоментувати. Чому ж не ставлять такого питання поляки щодо заміни майже аналогічного за «негативной установкой» свого гімну «Єще Польска не згінела», або чехи – «Де є батьківщина моя», за яким вони все ще шукають свою територію, чи чому не змінюють свою багатосотлітню «Марсельезу» французи? Бо розуміють, що національний гімн – це душа народу, джерело його сили, єдності, історичної пам'яті та самоусвідомлення. Переконали, що найкраще дати відповідь С. Удовикові словами велета української культури І.Франка, який ще свого часу визнавав гімн Чубинського-Вербицького за національний і в поемі

«Великі роковини» пророчив: «Ще не змерла і не вмере!».

Привертає до себе увагу і книга В. Лучка «Моя Родина – русская нация», де з ніг на голову перевернуто не лише державотворення, але й етногенез. Тільки росіяни і білоруси – біла раса в СРСР – всі решта, в тому числі й українці – іногородці. «Черная неблагодарность» – так звучить розділ книги про розпад СРСР. Виявляється нам, українцям, там так добре жилося в СРСР, але ми цього не розуміємо та й не оцінили [9].

І на завершення про О.Бузину і його російськомовну книгу «Тайная история Украины-Руси». На перший погляд книга виглядає безневинною, з ліричними відступами, хитрим цитуванням. Але, насправді – її покликання – розхитати, підірвати основи української державності, української духовності, національної культури. Для О. Бузини українці – суміш етносів, козаки – гультіпаки, доба Гетьманщини – це тільки анархія, без будь яких здобутків, представники національної еліти Т.Шевченко – пиятика, М. Грушевський – злочинець і зрадник, діячі Центральної Ради – рекетири, Я. Мудрий – захисник кілерів, не кажучи вже про І. Мазепу. Для цього «дослідника» немає ніяких відмінностей між росіянами і українцями, крім бороди і хохолка (оселедця), та й взагалі нібито зараз українці знову не проти держави подібної до Київській Русі, тобто за СРСР [1].

Що об'єднує новітніх ревізійоністів? Як правило написані ці твори зросійщеними українцями, або ж представниками «старшого брата», опубліковані вони російською мовою, бо нічого українського, в тому числі й мови вони не визнають і, нарешті, завуальований, але чітко виражений антиукраїнський

характер цих публікацій. Ці та інші фальсифікації та антинаукові інсинуації безперечно потребують критичного аналізу та викриття їх антидержавної сутності у спеціальному дослідженні.

У 2011 р. вийшло з друку двотомне видання «Нарисів історії Української революції 1917 – 1921 років», в якому узагальнено науковий досвід попередніх поколінь істориків та правознавців у дослідженні проблеми. У цьому виданні констатується, що «історія Української революції має всі ознаки наукової концепції: а) провідну ідею – відродження та консолідація української нації для творення власної держави; б) історичний час – добу 1917 – 1921 рр.; в) провідного рушія соціального і національного прогресу – український етнос та його політичну еліту; г) систему аргументації, яка спирається на ґрунтовну історіографічну спадщину та потужну джерельну базу (архівний, археографічний, мемуарний та інші сегменти). Дана концепція базується на цілком доведеному факті домінування в її розвитку національно-визвольного компонента, що надає їй специфічних рис і вирізняє серед інших революційних потоків.... Врешті на користь повноправності Української революції свідчить реалізація в її ході державотворчих проектів. Україна стала суверенною державою, суб'єктом міжнародної політики, дістала визнання багатьох країн, включаючи й радянську Росію» [13, с.7].

Таке ґрунтовне узагальнення історії Української революції провідними вченими України надихає на подальшу дослідницьку роботу і надає наснаги у нелегкій, але такій необхідній сьогодні діяльності науковців по очищенню вітчизняної історичної науки від явних і завуальованих перекручень.

В зв'язку з цим досить актуальним залишається питання про відновлення повноцінних курсів історії України у вузах. Твердження чиновників з Міністерства освіти, що в школах відводиться достатня кількість годин на вивчення історії не має ніяких підстав. Адже є різюча відмінність між тим, хто викладає учням, а хто студентам. Крім

цього, треба враховувати різницю, як одну і ту ж подію сприймає школяр, а як студент. Звичайно, це зовсім інші рівні сприйняття. І нарешті, в умовах зовнішньої агресії студенти, а це молода майбутня національна еліта, повинні ґрунтовно знати не лише історію власного народу, але й інших народів, особливо сусідніх.

Джерела та література

1. Бузина О. Тайная история Украины-Руси / Олесь Бузина. – К.: Довіра, 2006. – 319 с.
2. Бузина О. Учебники фальшивой истории Украины / Сегодня. – 2006. – 20 ноября. – С.24–25.
3. Булдаков В. Семнадцатый век и семнадцатый год / Владимир Булдаков // Родина. – 1999. – №8. – С.104–107.
4. Дикий А. Неизвращенная история Украины-Руси (от начала 19-го до середины 20-го века) / Андрей Дикий. – М.: Самотека, 2008. – 528 с.
5. Єшкілев В., Павлів В. Україна: третій шлях / Володимир Єшкілев, Володимир Павлів. – Харків: Фоліо, 2013. – 154 с.
6. Конституційні акти України 1917–1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
7. Корнилов В. Донецько-Криворозька республіка. Расстрелянная мечта / Владимир Корнилов. – Харьков: Фолио, 2011. – 603 с.
8. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість / Кость Костів. – Торонто, 1964. – 186 с.
9. Лучко В.М. Моя Родина – русская нация. – К.: Арктур-А, 2006. – 284 с.
10. Михайлов И.В. «Украинская революция» или революция на Украине? / Игорь Михайлов // Вестник Московского государственного института международных отношений. – 2010. – №1. – С.65–75.
11. Михайлюк О.В. «Українська революція» чи «Російська революція на Україні»? / Олександр Михайлюк // Грані. – 2000. – №5. – С.70–76.
12. Мірошніченко Ю.Р., Удовик С.Л. Русь – Україна: Становлення державності / Юрій Мірошніченко, Сергій Удовик. – В 2-х тт. – Т.2. – К.:Ваклер, 2011. – 772 с.
13. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – К.: Наукова думка, 2011. – Книга 1. – 390 с.
14. Пасічник М. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи. – К.: Знання, 2005. – 735 с.
15. Толочко П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід. – К.: ТОВ Друкарня Бізнесполіграф, 2008. – 56 с.
16. Толочко Петр: быть в интеллектуальной оппозиции – святой долг интеллигенции. URL: <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/sudby/33068>
17. Ставицкий А.В. Национальная политика по отношению к русским на Украине: причины, цели, характер // Научный электронный архив. URL: <http://econfr.rae.ru/article/10222>
18. Ставицкий А.В. Украинская мифоистория в режиме инфориционной войны. – Севастополь: Рибэст, 2014. – 176 с.
19. Удовик С.Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / Сергей Удовик. – К.: Ваклер, 1999. – 208 с.
20. Удовик С.Л. Какая Украина нам нужна / Сергей Удовик. – К.: Ваклер, 2001. – С.10–97. – 100 с.
21. Широкопад А.Б. Тайная история Украины / Александр Широкопад. – М.: Вече, 2008. – 432 с.
22. Широкопад А.Б. Утерянные земли России. Отколовшиеся республики / Александр Широкопад. – М.: Вече, 2007. – 496 с.
23. Широкопад А.Б. Битва за Новороссию / Александр Широкопад. – М.: Вече, 2015. – 352 с.
24. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Данило Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 776 с.
25. Яневський Д. Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2009. – 252 с.
26. Яневський Д. Проект «Україна», або Крах Симона Петлюри / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 315 с.
27. Яневський Д. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 316 с.
28. Яневський Д. Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2010. – 284 с.
29. Яневський Д. Проект «Україна». Грушевський. Скоропадський. Петлюра / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2012. – 921 с.
30. Яневський Д. Проект «Україна», або Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Харків: Фоліо, 2017. – 252 с.

ВЕКСИЛОЛОГІЧНІ ТРАДИЦІЇ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 – 1921 РР.

Мета дослідження полягає в об'єктивному висвітленні історичних витоків української військової символіки та студіюванні процесу становлення вексилOLOGІЧНИХ традицій державної символіки України в означений історичний період. Методологічною основою дослідження постали засади наукової об'єктивності та історизму, системності і комплексного вивчення проблеми. У дослідженні застосовано, як один з найголовніших, історико-хронологічний метод, що дозволило прослідкувати за виникненням, формуванням і розвитком процесів та подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. Він дозволив вивчати процеси формування та розвитку військового прапорництва у діалектичній єдності та отримати власні теоретичні результати. Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці і розробці актуальної теми, яка в науковому вимірі не одержала достатнього всебічного й об'єктивного висвітлення. На великому історичному та фактологічному матеріалі на основі міждисциплінарного підходу комплексно досліджено процес розробки та побутування символіки українських військових формувань та становлення української школи вексилOLOGІЇ. Обґрунтовано ідею, яка полягає у тому, що вексилOLOGІЯ, окрім прикладного характеру, має цілеспрямоване світоглядне значення. Поглиблено розуміння невід'ємності прапорництва, функціонування військової символіки від загальноісторичних та військово-історичних процесів та її важливості у світосприйнятті і соціокультурному розвитку України. Стверджується, що військова символіка об'єктивно залежить від суспільно-політичних процесів. Історичний досвід доводить, що прапори є необхідним елементом символіки як держави так і його війська. ВексилOLOGІЧНІ традиції періоду Української революції та Визвольних змагань 1917 – 1921 рр.. закладалися у непростий час і пройшли складний шлях становлення. За основу прапорового означення війська взято символи, що використовувалися в історії українського народу як знаки утвердження національної окремішності та самобутності, споконвічного прагнення власної державності.

The purpose of the study is to provide an objective coverage of the historical origins of Ukrainian military symbols and to study the process of the formation of the vexilological traditions of the state symbolism of Ukraine in the designated historical period. Research methods. The methodological basis of the research was the foundations of scientific objectivity and historicism, systematic and comprehensive study of the problem. The research used one of the most important historical and chronological methods that allowed to follow the emergence, formation and development of processes and events in a chronological sequence in order to identify internal and external connections, patterns and contradictions. He allowed to study the processes of formation and development of military flagellation in dialectical unity

and to obtain their own theoretical results. The scientific novelty of the obtained results consists in the formulation and development of an actual topic, which in scientific terms did not receive sufficient comprehensive and objective coverage. On the basis of the large historical and factual material on the basis of the interdisciplinary approach, the process of development and use of the symbols of Ukrainian military formations and the formation of the Ukrainian school of vexillology is explored in detail. The idea is based on the fact that vexillology, in addition to the applied nature, has a purposeful worldview significance. An in-depth understanding of the inalienability of flagellation, the functioning of military symbols from general historiographical and military-historical processes and its importance in the worldview and socio-cultural development of Ukraine. Conclusions It is argued that military symbolism objectively depends on socio-political processes. Historical experience proves that flags are a necessary element of the symbolism of both the state and its troops. Vexillological traditions of the period of the Ukrainian Revolution and the Liberation struggle of 1917-1921 gg. Laid in difficult times and went through a difficult path of formation. The basis for the flag's definition of the troops is the symbols used in the history of the Ukrainian people as signs of the establishment of a national separateness and originality, of the original aspiration of its own statehood.

Ключові слова: Українська революція, Визвольні змагання, символіка, vexillology, держава, прапор, військо, Україна.

Новітня історія України доводить важливість військових атрибутів у мобілізації населення до збройного захисту держави. Сучасні суспільно-політичні та військові виклики в Україні підкреслюють вагому роль та значення символів, акцентуючи увагу на принципі означення державної приналежності військового формування та ідейної відповідності змісту символів тим ідеалам, які відстоюються у збройній боротьбі. Українська vexillology періоду Української революції та Визвольних змагань початку ХХ століття у цьому контексті є яскравим прикладом.

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії мала одним з найважливіших своїх наслідків пробудження національної свідомості народів країни. В Україні одночасно з розгортанням національно-визвольного руху починається процес формування власного війська. У російській армії поширюється рух за «українізацію», тобто виділен-

ня вояків української національності в окремі підрозділи та військові частини. До найвідоміших належать 1-й Український корпус Павла Скоропадського, полк імені Костя Гордієнка Всеволода Петріва, 1-й український полк імені Б. Хмельницького (Богданівський полк) Юрія Капкана, полк імені П. Полуботка, полк І. Богуна, М. Грушевського, М. Залізняка та ін. Окрім таких українізованих формувань, існував ряд військових формувань, створених самочинно в тилу, а також добровольчих утворень. У цих новостворених військових підрозділах з'явилися власні специфічні військові відзнаки для розпізнання їх з-поміж інших військових частин і у їх числі – прапори.

Зокрема, черниціями Флорівського монастиря, що у Києві у березні 1917 року було виготовлено прапор для 1-го українського полку імені Б. Хмельницького із портретним зображенням гетьмана та рослинним орнаментом по краях. Цей прапор було вручено

богданівцям у Володимирівському соборі після його освячення. У листопаді 1917 р. майже на половині кораблів Чорноморського флоту й у всіх чорноморських портах майоріли українські прапори, що стало виявом піднесення української національної свідомості серед морських офіцерів та матросів [20, с. 76]. 29 квітня 1918 р. Севастопольська фортеця і флот під орудою адмірала Сабліна підняли українські прапори, які були встановлені Центральною Радою.

Зазначимо, що на початковому етапі Української революції процес творення української військової символіки загалом носив стихійний характер. Це стосувалося власне й прапорів та зародження українських вексилологічних традицій. Проте, ця стихійність яскраво засвідчила відсутність спадкоємності символів Російської імперії при встановленні та впровадженні державної та військової символіки в українському війську. Аналізуючи умови офіційного утвердження законом Української Народної Республіки від 18 січня 1918 року державного прапора відзначаємо тенденцію наслідування історичних традицій українського державотворення та використання символіки [8].

В історіографічному значенні вагомим доробком у питанні символіки та її складової частини, що досліджує розвиток прапорництва – вексилології – є праці М. Битинського, А. Гречила, В. Карпова, В. Кравцевича-Рожнецького, В. Тарнавецького, В. Трембіцького, А. Вовка, Р. Климкевича, В. Січинсько-го, М. Мамчака, С. Шрамченка.

Зокрема, знавець української символіки М. Битинський ґрунтовно й розлого описує розвиток прапорництва в Україні з прадавніх часів до Визвольних змагань початку ХХ століття. Зокрема, він стверджує, що си-

ньо-жовті або жовто-блакитні прапори виникають у козацьку епоху і отримують своє державницьке визнання в період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського [1, ч. 109, с. 13]. За його спостереженням, червоний колір притаманний війську і символізує запеклість збройної боротьби та пам'ять про загиблих побратимів. В армії Української Народної Республіки таке полотнище отримали 3-тя Залізна і 6-та Стрілецька дивізії. [5, с. 11-15]. М. Битинський розглядає прапор війська не тільки як засіб означення місця керівника чи роду зброї, а і як символ непереможності. П. Тарнавецький поділяє думку про важливість цього символу для ведення боротьби за незалежність [14, с. 47].

Відомий дослідник геральдики А. Гречило відзначає, що у період національно-визвольної боротьби українського народу XVI–XVII ст. активно розвивалося прапорництво та емблематика, базовані на народному образотворчому і декоративному мистецтві і досягнення цього періоду мали значний вплив на формування національної символіки в часи Української Народної Республіки [3, с. 51]. В. Карпов дослідив історичні передумови виникнення української військової символіки та їх вплив на процес становлення та розвитку символіки незалежної України [7]. Ним стверджується, що за основу символічного означення держави та її війська взято символи, що використовувалися в історії українського народу як знаки утвердження національної окремішності та самобутності, споконвічного прагнення власної державності та владарювання [6, с. 4]. Ця теза має відношення і до періоду Української революції та Визвольних змагань.

У Тимчасовому законі про український державний флот від 14 січня

1918 р. маємо опис прапора Українського військового флоту: «полотнище в двох – жовтому і блакитному кольорах. В кряжі блакитного кольору – історичний золотий тризубець часів Українсько-Руської держави Х ст.». У внутрішньому полі тризубця встановлювався білий колір. Це найперше застосування тризуба у державній символіці [9, с. 24].

Весною 1918 р. Гетьманом всієї України Павлом Скоропадським була створена державна геральдично-прапорна комісія під юрисдикцією Міністерства морських справ, яка мала виготовити низку прапорів для українського морського флоту, армії, дипломатичної служби, гетьманського двору та інших державних установ.

Щодо офіційного затвердження військово-морської символіки то гетьманом П. Скоропадським 15 липня 1918 р. було видано закон про уніформу для державного українського флоту, а 18 липня – закон про військово-морський прапор флоту [20, с. 90]. Вже у липні та у вересні 1918 р. П. Скоропадський затвердив два комплекти морських прапорів, а також прапори для армії та дипломатичної, консульської служби тощо [16, с. 2].

За основу військово-морського прапора Державного флоту України було взято прапор Лиманської козацької флотилії: на білому полотнищі синій хрест. За прикладом військово-морського прапорництва Великої Британії та Німеччини синій хрест отримав біло-синю облямівку. Автор проекту прапора Юрій Нарбут розмістив у верхньому кряжі державний прапор із золотим тризубом, середній зуб якого мав форму хреста. Також були опрацьовані й посадові прапори українського державного флоту: прапор міністра морських справ і прапор

командувача флоту. Прапор міністра морських справ являв собою прапор флоту, на середину хреста якого був накладений якір у квадраті з білим полем. На прапорі командувача флоту на середину хреста накладался малинового кольору щит із зображенням на ньому святого архистратига Михаїла [9, с.26].

Цей перший і оригінальний прапор Святослав Шрамченко, на той час ад'ютант міністра Військово-морського флоту, вивіз з Києва під час евакуації центральних установ. Прапор мандрував з ним дорогами України, Польщі, Німеччини, США. У 1955 році Святослав Шрамченко передав реліквію Українському музеєві в Каліфорнії (м. Онтаріо). Нині прапор можна побачити в експозиції Визвольних змагань в Українському національному музеї у Чикаго (США).

Окремо доктор В. Трембіцький надає відомості про символіку літаків Армії УНР [15, с. 60]. Він відзначає, що у 1919 році було встановлено прапорні відзнаки синьо-жовтих кольорів, а також жовті тризуби на фюзеляжі і крилах. Після підписання Варшавського договору з кінця квітня 1920 року позначення на крилах уподібнене до польського у формі квадрата, поділеного на чотири менші в чотирикутнику із переминою кольорів – синьо-жовті вгорі, жовто-сині внизу.

Літаки Української Галицької армії (ЗУНР) мали до липня 1919 року круглі знаки синьо-жовті – сині по краю, жовті по середині. Опісля позначення літаків відбувалося так само, як в Армії УНР. У 1918 році гідроплани Чорноморського флоту мали синьо-жовті кружки із білими серединками та синіми якорями в центрі.

Як пише дослідник Михайло Ковальчук [11, с. 145], в історичній літе-

ратурі сформувався певний стереотип стосовно того, що в Армії УНР прапори єдиного зразка було запроваджено лише в 1920 р., на прикінцевому етапі Визвольної війни. Однак, виявлений ним у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документ – наказ військам Дієвої армії ч. 323 від 30 липня 1919 року [18, арк. 119 – 119 зв.], свідчить, що командування Армії УНР запровадило з цього часу в частинах однотипні стяги.

Стяги Штабу Дієвої армії УНР та штабів груп військ являли собою національний прапор, полотнища «стягів» штабів (управлінь) дивізій та бригад, полків, а також технічних, кінних, авіаційних частин і підрозділів мали кольори відповідних родів зброї, встановлених наказом ГУВ УНР від 24 квітня 1919 р. ч.276. Цю систему прапорів доповнив «стяг» для позначення місця розташування «бойового авіаційного отряду», яких станом на 16 серпня 1919 р. було три і в них налічувалося 12 літаків [19, с. 149].

В обставинах тієї війни далеко не всі розпорядження й накази вдавалося виконувати, та все ж у мемуарній літературі є згадки про прапори 2-ї Волинської дивізії та 2-го Переяславського кінного полку Дієвої армії УНР восени 1919 р., опис яких у цілому відповідає положенням наказу. Документальне підтвердження функціонування запровадженої системи та її розвитку подає історик Андрій Руккас [12, с. 142], який аналізує текст документа з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України про опис значків для лінійних 1-ї сотні 10-го куреня та кулеметної команди 12-го куреня 4-ї (з 9 червня 1920 р. – 7-ї) стрілецької бригади. Обидва значки на них мають форму прямокутника з вирізом у вигляді «ластівчиного хвоста»

з правого боку. Перший значок – білий з вертикальним червоним паском посередині (очевидно, кількість пасків відповідала номеру сотні в курені або чоти в технічній сотні), другий – розділений вертикально на дві частини, з яких ліва ширша (приблизно 2/3 ширини значка) має зелений колір, а права вузла – чорний [12, с. 143].

Очевидно, за прикладом Дієвої Армії УНР, у серпні 1919 р. в Галицькій Армії було також запроваджено систему прапорів для позначення місця розташування органів військового управління [19, с. 149]. Відповідно до § 2 Наказу Військам від 22 серпня 1919 р. ч. 126 місця постойв вищих команд належало позначати т.зв. «командними хоругвами» [19, с. 150]. «Командна хоругва» Начальної Команди Галицької Армії (НКГА) встановлювалася синьо-жовта, розміром 50 на 75 см, з тризубом посередині. Такі ж «командні хоругви» отримали Команда Етапу Армії та команди корпусів, але посередині мали розміщуватися літера «Е» або номер корпусу римськими цифрами. Для команд бригад «командні хоругви» встановлювалися аналогічного розміру, але трикутної форми, з номерами, виконаними арабськими цифрами (для кінної бригади: «К.І.»). Тризуб, літера «Е» та цифри повинні були виготовлятися з чорної матерії.

Отже, як і «стяги» Дієвої Армії УНР, «командні хоругви» Галицької Армії мали суто розпізнавальне значення. Система «командних хоругв» була значно простішою, ніж система «стягів». Встановлення двох видів «командних хоругв» (прямокутна та трикутна), очевидно, переслідувало мету полегшити розпізнавання. Варто відмітити послідовність у використанні державних символів – на «командній хоругві» НКГА розміщувалося зобра-

ження Тризуба, у вигляді Тризуба був і наруканий знак приналежності до цього органу військового управління, запроваджений Наказом Військам від 14 червня 1919 р. ч. 129 [19, с. 151].

Звертає на себе увагу той факт, що всі «командні хоругви» Галицької Армії були синьо-жовті, тоді як «стяги» Штабу Дієвої Армії УНР та штабів груп військ – блакитно-жовті. Причиною таких розбіжностей є особливості розвитку державної символіки УНР та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР, з кінця січня 1919 р. – Західна Область УНР).

Тож, «командні хоругви», за Наказом Військам від 22 серпня 1919 р. ч.126, відбивали особливості структури Галицької армії та її символіки, їхня система суттєво відрізнялася од системи «стягів», встановленої у Дієвій армії УНР наказом ВДА УНР від 30 липня 1919 р. ч.323 [19, с. 153]. Порівняння «командних хоругв» Галицької армії зі «стягами» Дієвої армії УНР засвідчує існування розбіжностей у визначенні національних кольорів, що має важливе значення у справі дослідження української державної та військової символіки 1917 – 1920 рр.

У листопаді 1921 р. система стягів штабів, частин та підрозділів Армії УНР наказом Головної команди Військ УНР була змінена. Дослідник А. Руккас [13, с. 113] доводить, що це зумовлювалося переходом українського війська, яке тоді перебувало в польських таборах для інтернованих, на нову систему організації, а також остаточним упорядкуванням назв і нумерації частин.

Основні принципи, покладені в основу нової системи стягів, залишилися загалом незмінними. Як і раніше, піхоту символізував блакитний колір, кінноту – жовтий, артилерію – червоний, технічні війська – чорний, куле-

метні підрозділи – малиновий, запасні частини – коричневий. Водночас на відміну від попередніх, нові стяги виглядали простішими й одноманітнішими – було скасовано кольорові ромби (окрім кінної артилерії), що певною мірою наслідували стару російську традицію, усі з'єднання й частини розрізнялися виключно комбінацією чисел, літер і спеціальних знаків родів військ, а несамотійні підрозділи – додатково ще сторчковими стрічками, переважна більшість стягів була прямокутною, вирізи у вигляді «ластівчиного хвоста» дістали тільки стяги окремих сотень.

Стяги виконували суто розпізнавальну функцію і не мали значення бойових прапорів військових частин. Втім, як свідчать спогади А. Марущенка-Богдановського, цитовані М. Ковальчуком, у 2-му кінному Переяславському полку спробували пристосувати «стяг» до ролі бойового прапора військової частини шляхом збільшення розмірів та розміщення додаткових зображень і написів [11, с. 146].

Дослідження показує, що на початку творення української армії не було сприятливих умов для відзначення військових формацій прапорами у розумінні Бойових прапорів військових частин. Військові частини, що постали в Україні, спонтанно вживали жовто-блакитний прапор, що скоріше було ознакою їх національної або державної приналежності, аніж військовим атрибутом.

Найстарший прапор Армії УНР заснований у військовій частині, яка розташовувалася у Москві. Він мав темно-червоний колір і зображення запорожця (козака з мушкетом) та козацьких атрибутів. Згодом прапор потрапив до України і використовувався 4-м полком січових стрільців, які додали до нього білі стрічки з написом

«полк С.С.», а потім Юнацькою спільною школою [2, с. 824].

На розкішно розшитих прапорах Синьої дивізії були зображені св. Покрова (на прапорі Дорошенківського полку), герби України, хрести українського степового типу із козацькими атрибутами – сонцем, місяцем, зорями. Запорозька дивізія мала великий синій прапор із зображенням золотого тризуба, Чорношличний полк – прапор на зразок козацьких полкових хоругв зі скошеним зверху зовнішнім краєм із зображенням черепа та перехрещених кісток і написом «Україна або смерть», 4-й кінний полк – прапор із зображенням св. архистратига Михаїла [4, с. 20].

Вже останній Уряд УНР зробив спробу встановити єдиний зразок військового прапора для дивізій – малинового кольору полотнище, у крижі якого розміщено жовто-блакитний прапор із золотим тризубом. У центрі полотнища напис «У.Н.Р.», зверху – назва дивізії. На зворотному боці полотнища напис «За визволення України». Прапор прикрашали дві жовто-блакитні стрічки, зав'язані бантом біля наверхшя. Наверхшя являло собою державу, на якій стоїть тризуб. Такий прапор отримали 3-тя Залізна дивізія (з жовто-блакитними стрічками) і 6-та Січова дивізія (з малиновими стрічками) Армії УНР [7]. Українська галицька армія використовувала жовто-блакитний прапор і прапор Українських січових стрільців – синє полотнище з образом св. архистратига Михаїла.

Заслугує на увагу публікація Ю. Мицика [10, с. 9], де автор наводить цікаві дані з історії прапора Українських січових стрільців [17, обкл.] доби відродження Української держави, насамперед, ЗУНР у 1918 році. В особистому архіві Івана Боберського в Канаді

(1873 – 1947 рр.), котрий відзначився як теоретик сокільсько-січового руху і активний діяч Західно-Української Народної Республіки, Ю. Мицик ознайомився з його щоденником. У ньому, зокрема, занотована інформація щодо одностроїв, емблем та символіки УСС, а пізніше ЗУНР, в тому числі поданий опис прапора усусів: «Один бік прапора червоний, другий синій. На червоному підложі Архангел Михайло, з великанськими крилами, піднесеними вгору, які надають його постаті силу й розмах. В лівій руці він держить щит, на якому видно льва, зверненого в правий бік видця. В правій руці він тримає меч, задержаний в долині в цій хвилині, коли має підвестись до удару... На синім боці прапора зелений лавровий вінець з написом посередині «У.С.С.1914». До прапора додається багряна стрічка із золотим написом: «Українським січовим стрільцям – жіноцтво» [10, с. 9]. Прапор виготовили львівські робітниці.

Бойовим прапором корпусів і бригад Галицької армії став державний синьо-жовтий прапор, що свідчить про сталість традицій державницької символіки на теренах Галичини.

Дослідження проблеми символічного означення українського війська доби Визвольних змагань (1917–1921 рр.) дало змогу виявити ряд характерних особливостей історичного процесу опрацювання та запровадження як державної, так і її складової частини – військової символіки України. Особливістю процесу становлення української військової символіки є те, що він має два джерела, які врешті-решт поєднуються. Галицька традиція бере свій початок з військового формування Українських січових стрільців, а наддніпрянська започаткована в лавах Російської армії із початком її українізації.

В результаті дослідження доведено, що ряд рішень уряду було спрямовано на запровадження військових прапорів. На початку творення української армії не було сприятливих умов для відзначення військових утворень прапорами у значенні Бойових прапорів військових частин. Військові частини, що постали в Україні, спонтанно вживали жовто-блакитний прапор, що скоріше було ознакою їх національної або державної приналежності, аніж військовим атрибутом. З часом опрацьовано систему стягів для Армії УНР. В Галицькій армії запроваджено систему командних хоругв для позначення місця розташу-

вання органів військового управління. Стяги Армії УНР та командні хоругви Галицької армії мали суто розпізнавальне значення. Тільки на завершальному етапі Визвольних змагань було запроваджено зразок єдиного військового прапора у значенні Бойового прапора військової частини.

Таким чином, у період Української революції та Визвольних змагань за державність України символіка Української армії розвинулася від простої форми до цілком завершеного комплексу військового прапорництва, вінцем якого є прапор військової частини єдиного зразка.

Джерела та література

1. Битинський М. Українські військові прапори та корогви : історичний нарис / М. Битинський // Вісті : [український військовий журнал]. – 1963. – Ч. 109; Ч.111.
2. Гломозда К. Відзнаки українського війська доби Визвольних змагань / К. Гломозда // Історія українського війська (1917 – 1995) / упор. Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996.
3. Гречило А. Прапори та герби українського козацтва / А. Гречило // Вісті комбатанта. – 1993. – Ч. 1.
4. Карпов В. Військові прапори України / В. Карпов. – К.: Українська хата, 2007. – 56 с.; іл.
5. Карпов В. Реставрація бойового прапору Армії Української Народної Республіки // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності – К.: НАКККІМ, 2016.
6. Карпов В.В. Українська державність в символічному означенні // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія: наук. журнал. – К.: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2017. – № 2.
7. Карпов В.В. Українська звитяга в символах / В.В. Карпов – К.: Видавець Олег Філок, 2016. – 421 с.; іл.
8. Карпов В.В. Вексилологічні традиції у символіці війська Козацької держави (XVI – XVIII ст.) // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2015. – № 3. – С.39 – 48.
9. Мамчак М. Військово-морська символіка України / М. Мамчак. – Снятин : Прут Принт, 2009. – 72 с.: іл. + 20 с. вкл.
10. Мицик Ю. З історії прапора Українських Січових Стрільців / Ю. Мицик // Знак : [вісник Українського геральдичного товариства]. – 2002. – Ч. 27.
11. Наказ командування Армії УНР про запровадження у військах прапорів єдиного зразка (1919 р.) / вступ. сл. й публ. док. Михайла Ковальчука; мал. Тараса Штика // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч.1(12).
12. Руккас А. «Напрямок» значки 4 (7)-ї стрілецької бригади Армії УНР у 1920 р. / Андрій Руккас // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.2 (15).
13. Стяги штабів, частин та підрозділів Армії УНР зразка 1921 р. / вступ. сл. й публ. док. Андрія Руккаса // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 1(14).
14. Тарнавецький П. Символ прапора / П. Тарнавецький // Вісті [український військовий журнал]. – 1962. – Ч. 105.
15. Трембійський В. Питання визначення кольорів українського національного та державного прапора / В. Трембійський, А. Вовк // Вісті комбатанта. – 1984. – Ч. 3.
16. Трембійський В. Прапори України 1918 року / В. Трембійський // Знак [вісник Українського геральдичного товариства]. – 1993. – Ч. 4.
17. Українські Січові Стрільці. 1914 – 1920. – 3-тє вид. – Монреаль, 1955. – 210 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2.
19. Чмир М. Прапори на позначення місця розташування органів військового управління Галицької армії (серпень 1919 р.) / Микола Чмир // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2 (13).
20. Штик Т. Кораблі української флоти (1917 – 1918 рр.) / Тарас Штик // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 2 (3).

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. ЗА ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та пам'ять детермінують ідентичність. Українська революція виступає системоутворюючим фактором державотворення, ідентифікаційних характеристик націєтворення та символом пам'яті. Повернення подій та постатей Української революції після багатьох років офіційної неприсутності є досить вагомим і помітним фактом. Оцінка значущості події закріплюється у наборі маркерів та впливає на формування образу цієї події. Вагомим етапом у конструюванні образу Української революції є період незалежності.

History and Memory Determine Identity. The Ukrainian revolution is a system-forming factor in state formation, identification, nation building and a symbol of memory. The return of events and figures of the Ukrainian Revolution after many years of official absenteeism is a significant and noticeable fact. The assessment of the significance of the event is fixed in a set of markers and influences on the formation of the image of this event. An important stage in constructing the image of the Ukrainian revolution is the period of independence.

Ключові слова: Українська революція, образ, колективна пам'ять, культурна пам'ять, ідентичність, комеморативні практики, доба незалежності.

Українська революція виступає системоутворюючим фактором державотворення, ідентифікаційних характеристик націєтворення та символом пам'яті. Ювілей є доброю нагодою увиразнити символ та наповнити відповідним змістом. Відповідно до Указу Президента України від 22 січня 2016 р. з нагоди століття подій 2017 рік проголошено роком Української революції 1917 – 1921 років [21]. Цим же документом з метою вшанування традицій боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності, тисячолітньої історії державотворення нашого народу, визнання історичного значення подій, пов'язаних із визвольною боротьбою початку ХХ століття та утвердженням української державності у формі Укра-

їнської Народної Республіки, Української Держави і Західноукраїнської Народної Республіки, їх значення для відновлення Україною незалежності у 1991 році, утвердження історичної єдності земель, консолідації суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України та у зв'язку зі 100-річчям подій Української революції передбачено низку заходів комеморативного характеру. Йдеться водночас про фактичне оприлюднення й утвердження офіційної концепції трактування Української революції 1917 – 1921 років.

Значущість Української революції 1917 – 1921 років, маркованість її на державному рівні вшануванням подій та видатних учасників Української революції 1917 – 1921 років й визнання одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017 – 2021 роки, а також значний історіографічний до-

робок окресленого соціокультурного контексту актуалізує необхідність пошуку нових методологічних підходів і концептуальних ідей розвитку проблеми не лише в емпіричній, але й у теоретичній площинах.

Вітчизняна історіографія здебільшого фокусується на подіях чи постажах Української революції (В. Верстюк, І. Гирич, В. Горак, Я. Грицак, Г. Єфіменко, В. Капелюшний, Г. Корольов, В. Лозовий, О. Лупандін, О. Любовець, О. Павлишин, Р. Пиріг, Г. Савченко, В. Солдатенко, В. Тельвак, Ю. Терещенко, Я. Тинченко, Д. Яневський та ін.). Пам'яттєвий дискурс є менш репрезентативний [3; 4; 5; 6; 7; 19; 30; 31 та ін.].

Дослідження проблеми увиразнюється в кількох площинах: пам'яттєвого дискурсу та подієвої історії. Мета пропонованої наукової розвідки – подати формування образу Української революції 1917-1921 рр. за доби незалежності України в пам'яттєвому дискурсі.

Початково маркуємо понятійно-категоріальний апарат дослідження. Одним із дослідницьких інструментів є поняття «образ». Образ Української революції є важливими елементом символічної політики та комеморативних практик. Образ є компонентом символу (за Гегелем), формою репрезентації (у нашому випадку – подій 1917-1921 рр.) Російський дослідник Ю.С. Сергєєв визначає образ як «ідеальну розумову модель предметів і явищ, що формується мозком з смислового змісту інформації, що надходить. Образи – це ті «цеглинки», які лежать в основі конструкцій вищого рівня – уявлень». Особливістю образів є не ступінь правдивості відображуваної ними реальності, а ступінь їх впливу на уявлення й конкретну практику [28; 29, 67-86]. Крім того, важливим є й інший аспект: система уявлень безпосередньо впливає на поведінку

людей, визначає їх погляди, оцінки, конкретні дії. На думку одного з сучасних корифеїв школи «Анналів» Алена Корбена, «система уявлень не тільки визначає систему оцінок, вона зумовлює особливості світогляду, ставлення до суспільства і до самого себе. Саме вона в кінцевому рахунку спрямовує практичні дії» [15]. При створенні мнемонічних кодів вагомим є врахування подвійної природи, притаманної формуванню образу (свідомісно-мисленевої та емоційно-чуттєвої).

У дослідженні послуговуємося конструктом «колективна пам'ять» [детальніше див.: 9]. Термін «колективна пам'ять» прийнятний для позначення спільного для значної кількості людей досвіду, образу або гештальту. Думка про залежність історичних інтерпретацій від свідомості відповідних соціальних груп, які їх продукують, вперше була висловлена М. Альббаксом. Він же конституював, що колективна пам'ять створюється певною соціальною групою і на її створення впливають різні чинники. З-поміж останніх дослідників виділив безпосередньо процес інтерактивної комунікації, традиції сімей, особливо аристократичних, де трепетно зберігають пам'ять про славі діяння та достоїнства великих пращурів, традиції релігійних груп тощо. До того ж, навіть пам'ять окремих людей не є в повному розумінні «індивідуальною», оскільки кожен індивід усвідомлює себе членом певної групи і «згадує» в контексті її пам'яті – пам'ять групи актуалізується в індивідуальній пам'яті її членів. Але для будь-якої групи необхідним є врахування зміни часових перспектив з огляду на те, що «по мірі поступального плину часу виміри минулого, сучасного та майбутнього дедалі більше розходяться між собою» [11, 200]. Від моменту події простежу-

ється неоднакове, хронологічно змінне сприймання та її інтерпретація.

Р. Козеллек зазначав, що «будь-яке розуміння без поправки на коефіцієнт часу приречене на німоту» [12, 119–120]. Необхідно враховувати те, що колективна пам'ять виконує ряд соціально значущих функцій (ідентифікації, мобілізації, легітимації, соціалізації, солідаризації, національної безпеки), аналіз яких є окремою проблемою дослідження.

У кожному суспільстві точиться, хоча й із різною інтенсивністю та різною мірою відвертості та виразності, суперечка щодо контурів пам'яті про минуле, про те, що слід пам'ятати і як. Покликання на образ минулого, сконструйований інакше, аніж офіційний чи по-іншому інтерпретований, а також запам'ятовування і забування згідно з іншим зразком, – «це втеча з-під контролю держави, що може привести до виникнення інших, нових структур влади» [33, 60].

Отже, важливо враховувати соціальне середовище, в якому формується й транслюється колективна пам'ять. Колективна пам'ять (в сенсі (ре-) конструювання історичного буття) піддається осмисленню з нових позицій моменту відтворення.

Увиразнимо також поняття «культурна пам'ять». А. Ассман під «культурною пам'яттю» розуміє притаманний кожному суспільству і кожній епосі набір текстів, зображень і ритуалів, завдяки яким певна група людей стабілізує та передає далі власне бачення себе самої, – це колективне знання про минуле [1, 4].

Осмислення порушеного дискурсу обумовлює вирізнення своєрідного ланцюга в транслюванні «пам'яті»: хто формує, хто репрезентує й хто є реципієнтом «колективної пам'яті». Йдеться про своєрідний перетин темпоральних

площин: той, хто формує «пам'ять», знаходиться в певному середовищі, за певних умов, в певній соціальній групі – це своєрідна матриця. Екстраполюючи міркування Ф. Броделя про історію світу [2, 57] на вимір конструкту пам'яті, зауважимо, що модули часу – минуле-теперішнє-майбутнє – дають можливість для виміру пам'яті. Часові модули пам'яті «зчеплені один з одним» (термін Ф. Броделя). Але в цьому процесі спостерігається певна суперечність: колективна пам'ять – це і спадкоємність і розрив спадкоємності.

Відтак «зчеплена» з наступною площиною, пам'ять, мусить реагувати на інші умови соціуму й часу, а відповідно – на «іншого» – представника, який сформувався в конкретному середовищі, з власними уподобаннями. Відтак подальшого пошуку відповідей потребують питання: наскільки затребуваними будуть образи матриці? що буде адсорбовано наступними реципієнтами колективної пам'яті? та ін.

А. Мегілл наголошує: необхідно враховувати, що врешті-решт, завжди є шанс появи певного свідчення, яке змінить сприйняття того, що відбулося [17, 95]. Проблема полягає в тому, що це свідчення дає далеко від адекватного розуміння того, що саме відбулося. До прикладу, глибоко травмуючі події часто відбуваються в обставинах, коли точне відтворення їх перебігу просто неможливе. Окрім того, значна кількість свідчень з'являється через десятиліття після означених подій. Тобто є достатньо часу, щоб спогади зникли чи трансформувалися в процесі їх переосмислення чи переказів. Водночас добре відомо, що навіть зі свідченнями, зібраними відразу після подій, слід поводитися надзвичайно обережно з огляду на їх репрезентативну адекватність. Віддаленість у часі ускладнює ситуацію:

«Люди іноді нездатні помітити різницю між тим, що вони дійсно бачили, і тим, про що вони тільки-но чули. Вони іноді вкладають в те, що вважають своїми власними спогадами ту інформацію, яка стала доступною їм пізніше». Окрім того, «сакралізація» певних явищ чи подій призводить до нерелевантності свідчень і подій [17, 96-97]. Відтак постає проблема корекції пам'яті.

На кожному відтинку часу йдеться про зіткнення пам'ятей: з одного боку, уже сформованої пам'яті-трансляції (яка підлягає інтерпретації в конкретному історичному контексті, що призводить до її трансформації), а з другого, – актуалізації змістового наповнення подій та смислової контекстуалізації (запам'ятовування процесів та подій поточного моменту). Подібна синхронізація в часі вимагає коригування проєкції з урахуванням того, що пам'ять формується в контекстах особово-біографічному, культурному, науковому, ідеологічному. Як підкреслює відома українська дослідниця Л. Нагорна, «конструкції історичної пам'яті настільки рухливі й мінливі, що пам'ять-репрезентація постійно перевіряється досвідом і як пам'ять-дія може поставати уже в зовсім іншому обличчі» [18, 129]. Суголосною є думка російської дослідниці Л. Репіної: «Індивідуальний досвід безперервно приростає, з кожним новим днем, новим контактом, новим вчинком, і «шлейф» пам'яті, що нас створює подовжується. «Матриця» не застигла, вона «живе» й змінюється в часі...» [23, 420-421].

Згідно з К. Леві-Стросом: «Події, які є значущими за одним (часовим) кодом, не зберігають цю свою значущість за іншим» [16, 319]. На відтворення, фіксацію та інтерпретацію пам'яті впливає тривалість стабільного періоду в теперішньому, яка усталює і

незмінність моделей пам'яті (тобто незмінність в підходах до усталених (зафіксованих пам'яттю) подій). Але водночас не можна залишити поза увагою ті значимі події, які Я. Ассман назвав «точками фіксації».

Такими вагомими «точками фіксації» в сенсі державотворення є події Української революції 1917-1921 рр. Для подальшого конкретно-подієвого зрізу колективної пам'яті та з огляду на їх вплив на формування ідентичності, а також вироблення мнемонічних кодів слушно звернутися до міркувань Й. Рюзена, який запропонував виокремлення рівнів значимості подій:

1. події з позитивною ґрунтувальною й конститутивною функцією;
2. події, що негативно конституують ідентичність;
3. події або ланцюги подій, які давніші вияви колективної ідентичності перетворюють на інші й новіші [26, 205-297].

Продукуючи подібне увиразнення, Й. Рюзен ще й диференціює подієві складові, зауважуючи, що одна й та сама «історична» подія має завжди дві частини: «Це – синтез фактичності, ґрунтованої на досвіді, й інтенційності, ґрунтованої на цінностях, нормах і інтересах» [26, 197]. При цьому автор підкреслює умовність такого поділу. Відтак, пам'ять може звертатися до факту, але його інтерпретація залежатиме від усталених ціннісно-моральних та ідеологічних норм суспільства. Останнє виразно простежуються на формуванні мнемонічних кодів образу Української революції.

Російські дослідники пам'яті І. Савельєва та А. Полетаєв, вивчаючи динаміку колективної пам'яті, звертають увагу на те, що зміна у часі уявлень про важливість окремих компонентів минулого проходить двома способами: «Певні події, явища, постаті

зникають з набору основних маркерів (але не обов'язково з уявлень про минуле у цілому – часто вони просто відходять на другий та третій план). У той же час оцінка значущості інших подій... закріплюється у наборі маркерів» [27, 172]. Ці процеси зумовлені характером та сутністю подій, що відбуваються в міжчасі.

Революція 1917-1921 рр. увиразнюється як символ державотворчих процесів та творення ідентичності. Сприйняття та інтерпретація подій переосмислюється під впливом соціокультурних змін межі ХХ – ХХІ ст. Образ революції структурувався відповідно до морально-ціннісних імперативів конкретного суспільства у часовій перспективі; відтак неминучими є «розриви» мнемонічних кодів у формуванні образу Української революції.

Зі здобуттям Україною незалежності відбулися зміни в підходах до вивчення вітчизняної історії. Тільки на початку 1990-х років намітилися принципові зміни в концептуальному підході вітчизняних і зарубіжних вчених до висвітлення проблем Української революції. Критично проаналізувавши усю попередню історіографію, джерела, на які вона спиралася, українська історична наука мобілізувала наукові кадри до концептуального перегляду та широкого вивчення проблем визвольних змагань, а офіційному рівні найближчою для колишніх українських советських істориків виявилася народницька школа М. Грушевського. Були легітимізовані його погляди на походження українського народу, козаків, Івана Мазепи, національну революцію 1917-1921 рр.

Процес імплантації в суспільну свідомість національних цінностей, які за радянського режиму подавались виключно як буржуазно-націоналістичні, іншими словами – цілком негативно,

був складним і суперечливим. Навряд чи можна з абсолютною впевненістю твердити, що він завершився на всій території України, і що у всіх регіонах Українська революція сприймається однаково і позитивно. Напевно, таке твердження було б поспішним. Якщо у західних областях прослідковується тяглість сучасної влади від ЗУНР, то на інших територіях високий рівень вшанування пам'яті В. Винниченка межує із руйнуваннями пам'ятного знаку воюючій Армії УНР у м. Лозова Харківської області та капітальною реконструкцією помпезного радянського Меморіалу пам'яті жертв революції у Харкові з відновленням позолочених написів імен більшовицьких діячів [3, 6].

Крах Радянського Союзу і встановлення нового режиму радикально змінили статус міфу про «Жовтневу революцію» в символічній парадигмі діючої влади. Якщо раніше це був міф про «початок нового світу», то тепер у Росії подій жовтня 1917 року розцінювалися як причина порушення нормального ходу розвитку. Якщо у Росії йшлося про вироблення власної інтерпретації «Жовтневої революції», що включала дискредитацію комунізму і його символів, в тому числі і «Жовтня», то в Україні натомість відбувається утвердження державницького потенціалу Української революції. На початковому етапі утвердження нової парадигми відбувалося у кількох вимірах:

- Переосмислення ролі «Великої Жовтневої соціалістичної революції» аж до визнання катастрофічності наслідків «Жовтня» для української нації.

- Формування нового образу Української революції 1917-1921 рр., осмислення родієвого ряду та керманічів подій у новій ціннісно-смісловій парадигмі.

Особливість цих процесів в Україні пов'язана з тривалим витісненням /замовчуванням /змістовим переакцентуванням подієвого ряду революційних подій 1917-1921 рр. в радянській історіографії.

За роки існування сучасної Української держави не лише у вітчизняній історіографії, але й колективній свідомості нації ствердилося і стало загальноживаним поняття «Української революції», яке інтегрує в єдину цілісність величезний масив суспільно-політичних подій та явищ, що мали місце на території України упродовж 1917–1921 рр. [3, 5].

Комеморативні практики є одним з найзадіяніших і випробуваних прийомів у процесі формування нової ідентичності, необхідність якої неодмінно постає на переломних етапах історії. Покликані творити мнемонічний канон, представлений подіями, посталями, місцями, традиції вшанування пам'яті окреслюють підґрунтя ідейних моделей, які умовно окреслимо «масками пам'яті». За своєю природою вони не залишаються незмінними, адже історія в цілому, як і підходи до неї, мають тенденцію переглядатися, особливо в умовах кардинальних суспільних змін. Як правило, «...це відбувається з метою зміцнення нової влади (політичного режиму тощо), консолідації суспільства, а також з метою зміни геополітичного вектору або ж вибору іншого полюсу зовнішньої політики» [10, 166].

За роки незалежності наймасштабніші ініціативи щодо вшанування видатних постатей Української революції 1917–1921 років виписані в Указах Президента України у зв'язку з ювілейними річницями подій та від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР. Так, 16 травня 2005 р. В. Ющенко підписав Указ Президента України «Про

увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки» [22]. «З метою увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки (далі – УНР та ЗУНР), утвердження в суспільній свідомості об'єктивної оцінки їхньої ролі в історії, забезпечення консолідації української нації, а також у зв'язку з виповненням у 2005-2009 роках ювілейних річниць від дня народження видатних діячів УНР та ЗУНР» передбачалася організація низки комеморативних заходів. Йшлося про увічнення пам'яті голови Української Центральної ради М. Грушевського, керівника західної області УНР Є. Петрушевича, голови уряду УНР, Голови Директорії УНР В. Винниченка, Голови Директорії, Головного отамана військ УНР С. Петлюри, керівників урядів УНР – В. Голубовича, В. Чехівського, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи, В. Прокіповича, А. Лівіцького, голів урядів ЗУНР – К. Левицького, С. Голубовича.

Зокрема за участі представників органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, громадськості, української діаспори, науковців передбачалася організація урочистостей, тематичних наукових конференцій, круглих столів, наукових читань тощо до річниць від дня народження чільних діячів УНР та ЗУНР; видання наукових праць, збірок документів та матеріалів, присвячених історії національно-визвольних змагань початку ХХ століття в Україні, життю і діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, а також публікацію їхніх творів; організацію постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, речових та фотоматеріалів, що ілюструють події національно-визвольних змагань українського народу, життя та діяльність видатних

діячів УНР та ЗУНР, формування відповідних музейних зібрань; проведення у навчальних закладах, військових з'єднаннях і частинах тематичних заходів з метою популяризації державотворчої, політичної, військової та благодійної діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, виховання у молоді патріотизму і поваги до історичного минулого українського народу; карбування та введення в обіг у встановленому порядку ювілейних монет на відзнаку річниць від дня народження чільних діячів УНР та ЗУНР [22].

Під впливом відповідного офіційного супроводу за роки незалежності формується сприйняття подій Української революції та її лідерів. Водночас яскраво увиразнюються регіональні особливості. У регіональному зрізі оцінки діячів на 2006 р. такі: М. Грушевський отримав 67% позитивних і 6,6% негативних оцінок на Заході, 31,1% позитивних та 10,9% негативних на Донбасі та Криму; П. Скоропадський отримав 39% позитивних оцінок та 8,4% негативних на Заході, 16,8% позитивних та 11,9% негативних на Донбасі та Криму; С. Петлюра отримав 46,7% позитивних оцінок і 15% негативних на Заході, 5,4% позитивних і 56,3% негативних на Донбасі та Криму. Водночас маркером-символом революційних подій для декого залишається В. Ленін: отримав 11% позитивних і 65,2% негативних оцінок на Заході, 47,3% позитивних і 31,4% негативних на Донбасі і в Криму [5, 170]. Можна помітити, що кількість позитивних оцінок, відданих М. Грушевському, П. Скоропадському вдвічі менша на Донбасі, ніж на Заході. Найпозитивніше жителями Донбасу був оцінений В. Ленін. Негативно його сприймала тут удвічі менша кількість населення, ніж на Заході, що показує доволі високий рівень радянського варіанту пам'яті в регіоні.

Ще одним доказом цієї тези є бачення С. Петлюри, поряд із С. Бандерою, найбільшими ворогами радянського ладу й об'єктом ідеологічних міфологем. Якщо для Заходу, який він «віддав» згідно з Варшавським договором полякам (головним для регіону ворогам на той час) близько половини населення його оцінили позитивно, то половина населення Донбасу – негативно. І якщо діяльність П. Скоропадського в оцінках населення розділилася приблизно порівну, то привертає увагу перевага втричі більше позитивних оцінок над негативними щодо М. Грушевського. Це показує, що поряд з існуванням у регіоні досі нав'язаної ще в радянські часи міфологеми, населення регіону сприймало елементи національної візії історичного минулого щодо найменш табуйованих у часи тоталітаризму осіб [6, 134].

У наступні роки процес вироблення офіційної оцінки Української революції тривав. 12 квітня 2007 р. до 90-річчя подій Української революції оприлюднено Указ Президента України «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників» [20]. Цей документ репрезентував бажання влади не просто актуалізувати знакові події 1917 року, а й закріпити їх потрібну інтерпретацію, акцентувати точку відліку в історії державо- та націєтворення.

Детальний аналіз комеморативних заходів з нагоди 90-ї річниці Української революції подали В. Верстюк та В. Скальський [3]. Автори зазначили, що найбільш знаковими святкуваннями стали щорічні заходи за участю перших осіб держави до Дня Соборності України (22 січня) та Дня Подвигу Героїв Крут (29 січня). 22 січня 2009 р. в м. Києві з нагоди 90-ї річниці

проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки було проведено урочистості (покладання квітів до пам'ятників Т. Шевченку та М. Грушевському; урочисті зібрання в Київському міському будинку вчителя та Батуринському історико-культурному заповіднику «Гетьманська столиця», відкриття Музею Української Народної Республіки) [3, 8-9]. Водночас 90-річчя подій Української революції, яке припало на 2007–2010 рр., було відзначено не надто виразно. Боротьба українців за власну державність на початку ХХ ст. ще не стала пріоритетом державної гуманітарної політики, хоча й не залишилася і зовсім забутою. Так, День Соборності та День Подвигу Героїв Крут щороку відзначалися на високому державному рівні і стали своєрідними маркерами України серед інших держав. Основними виконавцями заходів із відзначення 90-річчя Української революції були центральні та місцеві органи виконавчої влади. Громадські організації у своїй масі залишились байдужими [3, 20]. Проблема цих вшанувань вбачається також у тому, що суспільство не відчуває тісного зв'язку із подіями Української революції 1917–1921 рр. Її провідні діячі не є частинкою історії кожного конкретного українця, відсутній прямий емоційний зв'язок сучасності із 1917 р. Революція виглядає чимось далеким, що не зачепило родину теперішнього українця [3, 17].

Відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників Указом Президента України визначено одним із пріоритетів діяльності органів державної влади на 2017 – 2021 рр. З цією метою Кабінету Міністрів України доручено забезпечити виконан-

ня плану заходів на 2017 – 2021 роки щодо відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників, передбачивши, зокрема: проведення відповідних урочистих та інших державних заходів у зв'язку із 100-річчям подій Української революції 1917 – 1921 років та вшанування пам'яті її учасників; підготовку та публікацію наукових праць, збірок документів і матеріалів, енциклопедичних, довідкових та інших видань, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917 – 1921 років, її ролі в історії України та Європи, а також життю і діяльності учасників українського визвольного руху початку ХХ століття; проведення у місті Києві та інших населених пунктах України тематичних міжнародних наукових конференцій, науково-практичних конференцій, круглих столів; організацію тематичних інформаційних, навчально-виховних, культурно-мистецьких, інших заходів у навчальних закладах та закладах культури, спрямованих на донесення інформації про події Української революції 1917 – 1921 років, виховання патріотизму та підвищення у громадян, передусім учнівської та студентської молоді, інтересу до історії України; проведення тематичних виставок архівних документів, речових пам'яток і фотоматеріалів, а також оновлення діючих експозицій музеїв, зокрема краєзнавчих, кімнат-музеїв визначних подій та діячів Української революції 1917 – 1921 років; створення та демонстрацію на загальнонаціональних і регіональних каналах телебачення документальних фільмів, присвячених подіям Української революції 1917 – 1921 років; забезпечення разом із Національним банком України виготовлення та випуску в обіг у встановленому поряд-

ку серії ювілейних монет на відзнаку 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років; випуск в обіг серії поштових марок і конвертів, присвячених 100-річчю подій Української революції 1917 – 1921 років, здійснення спецпогашення поштових марок; всебічне сприяння науковим, краєзнавчим дослідженням з історії українського державотворення та українського визвольного руху, їх популяризації; сприяння реалізації ініціатив громадськості, спрямованих на збереження та відновлення національної пам'яті, популяризацію української історії та культури, консолідацію на цій основі суспільства.

Окрім того передбачається забезпечити опрацювання питань меморіалізації подій та визначних постатей Української революції 1917 – 1921 років; створення всеукраїнської туристичної програми «Шляхами Української революції 1917 – 1921 років»; дальшого розвитку Музею Української революції 1917 – 1921 років Національного музею історії України, зокрема щодо розширення сучасної експозиції та можливого відтворення меморіальних кабінетів Голови Центральної Ради Української Народної Республіки М. Грушевського та першого голови уряду Української Народної Республіки В. Винниченка в історичній будівлі Української Центральної Ради (м. Київ, вул. Володимирська, 57); підготовку інформаційних матеріалів про Українську революцію 1917 – 1921 років та її роль у європейській і світовій історії, організацію роботи із розповсюдження згаданих матеріалів в іноземних державах.

Заплановано проведення конкурсів громадських проектів щодо створення інформаційно-просвітницького інтернет-порталу «Українська революція

1917–1921 років», а також мультимедійних та інших високотехнологічних проектів із залученням до реалізації зазначених завдань фахівців наукових установ та вищих навчальних закладів. Одним із масштабних має стати всеукраїнський проект «Місця пам'яті Української революції 1917 – 1921 років», реалізація якого покладається на центральні та місцеві органи виконавчої влади, Київську міську державну адміністрацію, органи місцевого самоврядування за участю Національної академії наук України.

Отже, в умовах незалежної України Українська революція розглядається як доленосне і смислотворче явище. Відтак спостерігається конструювання нових мнемонічних кодів шляхом нової інтерпретації та смислового забарвлення подій Української революції; розгортається символіка подій і надається ритуальний характер подіям і діям. До пам'яттєвого дискурсу упроваджуються раніше табуйовані або маловідомі події та постаті. Повернення подій та постатей Української революції після багатьох років офіційної неприсутності є досить вагомим і помітним фактом. Це важливо враховувати з огляду на те, що історія та пам'ять детермінують ідентичність.

Як зазначала А. Ассман, «формування нації і (антикварний) спогад про історію перебувають у тісному взаємозв'язку одне з одним» [1, 87]. Символічний потенціал державотворчих ідей періоду Української революції використовується для зміцнення процесів націє- та державотворення. Мнемонічні коди Української революції водночас є частиною загальнонаціонального проекту віднайдення ідентичності через історичну ідентифікацію.

Джерела та література

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.. – Т. 3. Час світу. – К.: Основи, 1998. – С. 57, 556.
3. Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917-1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007-2010 рр. // Проблеми вивчення української революції 1917-1921 рр. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 5-22.
4. Вишняк О.І. Дослідження історичної свідомості та національної пам'яті в українській соціології: підсумки та пріоритети (аналітична доповідь) // Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memo.gov.ua/ua/publication/content/1607.htm>
5. Вишняк О. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 2012. – С. 168-177.
6. Власюк С. Пам'ять про визвольні змагання 1917-1921 рр. на Галичині та на Донбасі в сучасній Україні // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – 2016. – Вип. 25. – С. 133-138.
7. Денисенко О.А. Культурна спадщина про Українську революцію 1917-1921 років у формуванні історичної пам'яті // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2014. – Вип. 25. – 13-24.
8. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 320 с.
9. Киридон А.М. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання // Україна – Європа – Світ. – Вип. 3: Міжнародний зб. наук. пр. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2009. – С. 112 – 116.
10. Киридон А. «Маски пам'яті» в умовах суспільних зламів // Київська старовина. – 2011. – №2. – С. 161-170.
11. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
12. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.
13. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / переклад з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
14. Корольов Г. Академічний дискурс дослідження історії української революції 1917-1921 років (90-ті р. XX ст. – початок XXI ст.) // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К., 2012. – Вип. 22. – С. 371-384.
15. Краєва Т. В. Образ революції в системі представлений французьких левих інтелектуалів: 1917 – сер. 30-х гг. XX в. Екатеринбург, 2006. – <http://www.dissertat.com/content/obraz-revoljutsii-v-sisteme-predstavlenii-frantsuzskikh-levykh-intellektualov-1917-ser-30-kh>
16. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / Пер., вступ. ст. и прим. А. Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
17. Мегилл А. Историческая эпистемология / Перевод Кукарцевой М., Кашаева В., Тимонина В. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 480 с.
18. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
19. Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С. 4-10.
20. Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917-1921 років та вшанування пам'яті її учасників: Указ Президента України // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 69. – 18 квітня.
21. Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років: Указ Президента України №17/2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>
22. Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки: Указ Президента України №793/2005 від 16 травня 2005 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/793/2005>
23. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX-XXI вв.: Социальные теории и историографические практики. – М.: Круг, 2011. – 560 с.
24. Рудольф А. Марк Революція і націотворення: Українська Народна Республіка 1917-1921 роки // Україна. Процеси націотворення. Упоряд. Андреас Кашпелер; пер. з нім.. – К.: К.І.С., 2011. – С. 285-297.
25. Русначенко А. Минуле й ідентичність у постколоніальній Україні // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні: Монографія / Відп. ред. Мирослава Антонович. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 33-40.
26. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Переклад з нім. В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – С. 205-207.
27. Савельєва І. М., Полетаєв А.В. Социальные представления о прошлом, или Знают ли американцы историю. – М.: Новое литературное обозрение, 2008.
28. Сергеев Ю.С. «Иная земля, иное небо.» Запад и военная элита России. 1900-1914 гг. – М.: ИВИ РАН, 2001. – 282 с.
29. Сергеев Ю.С. Представленческие модели военных элит России и Запада // Европейские сравнительно-исторические исследования. Европейское измерение политической истории. – М.: ИВИ РАН, 2002. – С. 67-86.
30. Скальський В. Образ подій Української революції (1917 р.) в українськомовній пресі Австро-Угорщини та США // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13, ч. 2. – С. 178-192.
31. Соддатенко В.Ф. Про культуру національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революції) // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К.: Стилюс, 2012. – С. 3-64.
32. Хальбвакс М. Колективна та історична пам'ять // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. – 2005. – №2-3 (40-41).
33. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міг / Пер. з пол. Олесь Герасим, наук. ред. Андрій Павлишин. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – 248 с.

ВІЙСЬКО ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: КОНТРОВЕРСІЙНІСТЬ ОЦІНОК В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті висвітлюється діяльність Української Центральної Ради по створенню війська у 1917 – на початку 1918 років, наведено численні оцінки, що мають місце в українській історіографії стосовно стану війська і військової політики тієї доби та їх основі спростовуються численні міфи про військо Центральної Ради, зокрема щодо його, начебто, малочисельності, відсутності командних кадрів та недолугості військового керівництва і нерішучості в організації відсічі більшовицьким військам.

In the article the formation of the Ukrainian troops in the 1917-1918 by the Ukrainian Central Rada is highlighted. The author provides numerous points of view on the state of the army and military policy of that time in the Ukrainian historiography. Analysing them, the author refutes numerous myths about the army of the Central Rada such as the myth of the small number of soldiers, lack of command personnel, lack of leadership of the military, and indecision in the defending from the Bolshevik's army.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, національне військо, українські військові з'їзди, українізація війська, Український Військовий Генеральний Комітет.

Після падіння 1917 року російського самодержавства в Україні домінуючим фактором суспільно-політичного життя став національно-визвольний рух за відновлення державності. Бурхливі події лютого – березня 1917 року пробудили широкі маси українства до самостійного життя та висунули на передній план завдання створення війська.

Однак проблема створення національного війська з самого початку стала своєрідним водорозділом серед українських політичних сил. У підходах до його створення склалися дві абсолютно протилежні концепції. Як покажуть подальші події, це завдасть значної шкоди військовому рухові і всій національно-визвольній боротьбі. Товариство полуботківців на чолі з Міхновським вважало, що військовий рух необхідно використати для

створення сильної національної армії, яка зможе стати головною запорукою самостійності України. Соціалістична більшість Центральної Ради українську державність зводила лише до автономії України у федеративній Росії і тому заперечувала необхідність національної армії, доводячи непотрібність регулярного війська за умов демократизації суспільства. Відповідно до концепції лідерів Центральної Ради військо мало існувати для загальноросійських потреб лише доти, доки Росія не переможе у війні.

На озброєння було взято ідею заміни постійного війська народною міліцією, що знайшло відображення у відповідних офіційних партійних документах, які ще більше заплутували справу. Адже прийняті документи, з одного боку, висловлювали симпатії та підтримку національним домаган-

ням вояків, а з другого, – обмежували їх радикальність. Це не просто дезорганізувало український військовий рух, а позбавляло його кінцевої мети – створення національних Збройних сил. Лідери-соціалісти не хотіли бачити у війську сили, на яку можна було б спертися для розбудови української державності, недооцінювали сили українського військового руху, який, розгортаючись стихійно, набував широкого розмаху, відзначався революційністю і твердістю у відстоюванні національних інтересів.

Завдяки своїй активній роботі у військах, дислокованих в Україні, політичні сили правого «самостійницького» табору значною мірою спричинилися до популяризації та утвердження у свідомості сотень тисяч українських вояків почуття необхідності власної держави. Проте через свою малочисельність самостійникам не вдалося опанувати стихію українського військового руху, що виявило їхню неконкурентоспроможність із соціалістичними партіями. Разом з тим, праві партії підштовхували Центральну Раду до рішучих кроків в утвердженні суверенітету України, особливо в питаннях військової політики, що й поставило їх в опозицію до Центральної Ради, а також породило недовіру та настороженість у її керівництва до військових формувань, що їх створювали самостійники.

У той же час, Центральна Рада не могла не зважати на динамічний розвиток українського військового руху в армії, який в основі своїй визнавав її за свою вищу установу. Ігнорування такого руху в армії було б її політичним самогубством. Тому невдовзі соціалістичні партії усвідомили важливість

підсилення своїх позицій у війську, втримання провідної ролі серед військових організацій. Для керівництва військовими справами Центральна Рада 26 квітня 1917 року створила Військову комісію, яку пізніше поповнила представниками від військових організацій, а також підтримала ініціативу клубу імені П. Полуботка провести на початку травня військовий з'їзд для об'єднання військового патріотичного руху та заснування загальноновизнаного військового органу, який би мав функції керівного центру для формування українських військових частин.

Перший український військовий з'їзд відбувся 5-8 травня 1917 року у Києві, в приміщенні Педагогічного музею (тепер Будинок вчителя). Понад 900 делегатів, що представляли півтора мільйона військовиків-українців, з'їхались з усіх фронтів, флотів, гарнізонів і округів не тільки України, а й усієї Російської імперії. Характеризуючи склад делегатів з'їзду, В. Винниченко писав: «Не всі були свідомими, освіченими, національно організованими..., не вміли як слід говорити по-українськи, вони були найбільше крайніми, запальними, непримиримими «націоналістами»..., горіли бажанням зразу тут здійснити свою ненависть і свою любов» [3, 140].

На з'їзді панували радикальні погляди. На думку М. Міхновського, з'їзд повинен був поставити перед лідерами Центральної Ради чітке завдання негайної організації власних національних збройних сил. Проте, незважаючи, що саме товариство-клуб ім. П. Полуботка головним чином підготувало це поважне зібрання і серед делегатів з'їзду близько 45 відсотків становили прихильники самостійників, М. Міх-

новський не зміг провести ідею негайної «націоналізації армії на національно-територіальному принципі», хоча вона явно стояла перед українським військовим рухом. Самостійницька течія мала недостатній для цього вплив на громадську думку і політичні події в Україні.

На з'їзді ж домінувала автономістська ідея соціалістичних партій, представники яких переважали в Центральній Раді і тому з'їзд віддав військовий рух під соціалістичний напрям. М. Грушевський відстоював думку, що не революційний шлях розвитку суспільства, який супроводжується насильством, кровопролиттям і руйною і тому є антигуманним, а еволюційний і мирний шлях має бути провідним фактором в історичному розвитку України [4, с.156]. З'їзд створив Український Генеральний Військовий Комітет (УГВК), його головою обрав Симона Петлюру та ухвалив резолюцію «Про українізацію війська».

Деякі історики, зокрема Р. Млиновецький, С. Томашівський, М. Стахів, та ін. у своїх працях оцінюють українізацію війська як явище шкідливе для української справи, стверджують, що відбулася підміна ідеї творення національної української армії ідеєю українізації. Проте слід зважати, що українізація не могла стати просто чіємось суб'єктивним витвором. Вона була стихійно породжена українським військовим рухом і підтримана переважною більшістю тодішніх українських політичних чинників, перетворившись у засіб привернення збройної сили на бік української революції. Також немає сумніву, що українізація для військового руху відіграла активізуючу роль. Ще один істотний момент: у цей

процес кожен вкладав своє розуміння. Пересічні вояки розглядали українізацію як шлях створення власної армії. Центральній Раді українізація війська служила важливим агітаційно-пропагандистським засобом для підвищення свого політичного авторитету і тому вона змушена була піти назустріч військовому рухові, підтримати ідею українізації армії.

Скрізь засновувались українські військові ради і комітети, відбувались військові з'їзди фронтів, армій, корпусів. Явочним порядком виділялися українізовані військові частини із загальноросійських, залишаючись, проте, в повному підпорядкуванні російського військового командування. Стримати цей процес було неможливо, він набирив масового характеру.

Для підтримки вимог Центральної Ради до Тимчасового уряду про надання Україні автономії та нейтралізації перешкод для українського військового руху УВГК скликав Другий військовий з'їзд, який, незважаючи на заборону з боку Тимчасового уряду, відбувся з 5 по 10 червня 1917 року за участю близько 1976 делегатів. Надзвичайно потужні самостійницькі тенденції вимагали від лідерів Центральної Ради докласти чималих зусиль, щоб утримати з'їзд від радикальних рішень.

У делегатів з'їзду не знаходили підтримки заклики до великого наступу Керенського, що готувався на фронті. Делегати висловлювали пропозиції засудити Тимчасовий уряд і всю російську демократію, виразно висували гасло самостійності України, цілковите і негайне відділення від Росії, присягали боротися за волю України і до закінчення боротьби не повертатися до своїх частин. Навіть були пропозиції

передати владу війську і запровадити тимчасову військову диктатуру.

Рішення і вимоги військового з'їзду, їх рішучість і категоричність надихнули Центральну Раду на проголошення під час з'їзду, 10 червня 1917 року, свого 1-го Універсалу про автономію України та створення уряду Генерального Секретаріату. Другий з'їзд доручив УГВК якнайшвидше розробити детальний план українізації і вжити всіх заходів для негайного проведення його в життя.

Залишалося реалізувати задекларовані наміри, на що, зрозуміло, не було відповідного апарату і механізму. Ніяких гарантій, які б забезпечували виконання ухвал з'їзду, не існувало. Роль такого апарату мав виконати УГВК. Однак його влада і вплив на військо базувалась лише на моральному авторитеті.

Вже від Другого військового з'їзду суть українізації полягала не тільки у виділенні українців в окремі частини, але й у створенні національно-територіальних військових формувань. Самочинно створювалися так звані охочекомонні українські частини з добровольців: у Києві окрім полку ім. Богдана Хмельницького, другий український полк ім. гетьмана П. Полуботка, в Чернігові полк ім. Шевченка, у Сімферополі полк ім. П. Дорошенка, у Хмільнику курінь ім. Т. Шевченка, в Умані полк ім. І. Гонти, в Житомирі полк ім. гетьмана П. Сагайдачного та ін. Названі полки суттєво відрізнялися від зукраїнізованих більш високою національною свідомістю, організованістю і переважно показали себе у майбутніх випробуваннях справжніми захисниками української державності.

Паралельно з цим тривала стихійна українізація. Готуючись до наступу на фронті, військове командування покладало надії на українізовані частини і дозволило українізувати 34-й і 6-й армійські корпуси та перейменувати їх в 1-й і 2-й Українські, а 7, 32 і 41-й корпуси поповнити маршовими ротами, які знаходилися в тилкових губерніях. На Україну також направлялись українські частини з Петрограда та Москви. Загалом до початку наступу, тобто на 18 червня, О. Керенський та О. Брусилов дозволили українізувати 17 дивізій.

На вимоги Тимчасового уряду Центральна Рада 3 липня 1917 року проголосила свій 2-й Універсал, що був поступкою і компромісом між Тимчасовим урядом і Центральною Радою та суттєво гальмував розв'язання проблем українського військового руху.

Проте слід мати на увазі, що Центральна Рада у цей період насправді не була повноцінним державним органом, як вважає дехто. Її статус був наближений до статусу своерідної громадської інституції. Генеральний Секретаріат також не мав реальної влади. Державні установи його ігнорували, діяльність його не фінансувалась, податки, як і раніше, йшли до російської скарбниці. Військова справа була повністю залежною від рішень центральної петроградської влади. Вони були явно неспроможними стати на шлях рішучого здійснення національно-державних домагань, які висували перед ними широкі верстви учасників національного руху і, насамперед, радикально налаштовані кола військовиків-українців.

Спробою самостійницьких організацій вплинути на Центральну Раду,

примусити її до більш рішучих кроків, був збройний виступ українського полку імені гетьмана Полуботка у Києві на початку липня 1917 року. Рішучі і радикальні кроки полуботківців не знайшли підтримки серед керівництва Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які вважали їх шкідливими і небезпечними для української революції, тому переконали полуботківців скласти зброю й вирушити на фронт.

Але саме тут є сенс поставити питання: чи могли вони Центральна Рада, і Генеральний Секретаріат діяти рішучіше?

Аналіз історіографічних та архівних джерел дає підстави стверджувати, що курс на відродження української державності шляхом домовленостей з Тимчасовим урядом був єдиноможливим. Така версія видається вартою уваги, оскільки інший шлях вів до анархії, громадянської війни, розгону Центральної Ради і насильного придушення українського руху. Весною і влітку 1917 року Тимчасовий уряд мав досить сил для боротьби зі своїми політичними противниками. Для ілюстрації цієї тези служать наступні факти. Тимчасовий уряд довів свою міць придушенням збройних більшовицьких виступів у квітні і в липні 1917 року, розгоном сейму у Фінляндії 18 липня 1917 року, введенням смертної кари на фронті і масовими арештами учасників антиурядових виступів в тилу і на фронті. На той час в Україні перебувала багатомільйонна військова армада, що підпорядковувалась головному російському військовому командуванню. Адміністрація залізниць, пошти, телеграфи, суди й центральні фінансові установи також підкорялись лише Петрограду. Для проведення репресій в Києві у

Тимчасового уряду було достатньо сил: штаб Київського військового округу, 80-тисячний російський гарнізон, юнкерські училища. Від репресивних дій їх стримувала лише поміркованість дій Центральної Ради та Генерального Секретаріату, що задовольняли Тимчасовий уряд.

Один із чільних діячів виразно самостійницького «Союзу Визволення України» А. Жук, аж ніяк не будучи прихильником Центральної ради, справедливо відзначав: «При слабості українських сил до здійснення власних планів треба було йти обережно, прикриваючись інтересами ведення війни, оборони держави і т.п., інакше російське правительство і російське суспільство могли б у корні підірвати самостійницьку українську акцію» [5, с.101].

Переконливо виглядає і аргумент професора, генерал-полковника М. Юнаківа: «Я одстоював доцільність обережної, повільної українізації військових частин, щоб не викликати підозрін з боку більшовиків (збільшовичених частин С. Л.) і не довести до збройного конфлікту між росіянами та українцями, який не міг скінчитися тоді нашою перемогою» [6, с.6].

Такі пояснення виглядають достатніми, щоб дійти висновку, що у лідерів українського руху, небезпідставними були побоювання жорстких санкцій з боку Тимчасового уряду, здатних придушити не тільки український рух у військах, а й поставити під сумнів будь-яку перспективу українського руху взагалі.

Підтвердженням цього є факт рішучої готовності російської військової влади чинити серйозний спротив українському військовому рухові на при-

кладі хоча б інциденту з українським полком імені Богдана Хмельницького. Командування наполягало на відправленні його на фронт і Центральна Рада та Генеральний Секретаріат дали згоду відправити полк на фронт за умови використання його як окремого військового українського формування. Однак під час відправки з Києва два ешелони полку були обстріляні російськими кірасирами і донськими козаками. Російська військова влада роззбрóла полк і відправила на фронт у складі інших військових формувань.

Після провалу липневого наступу, в результаті якого російська армія втратила понад 150 тис. чоловік, військове командування знову поклало надії на українізовані частини, бачило в українізації армії надійний метод одержати «стійке солдатське м'ясо». Це спричинило новий сплеск українізації. Призначений 19 липня новий Верховний головнокомандуючий генерал Корнілов підписав наказ про українізацію 34-го армійського корпусу, який перейменовано на 1-й Український корпус, а також окремих частин у 6-му і 32-му корпусах Південно-Західного фронту та 10-му і 40-му корпусах на Румунському фронті [7, с.80].

С. Петлюра у цей час, усвідомлюючи недоліки українізованих частин та переваги національних, домагається переходу до національно-територіального принципу комплектування та формування українських військових частин. Так, 30 липня 1917р. він подав на розгляд воєнного міністра наступні вимоги: реорганізувати армію в Україні на основах національно-територіального принципу; гарнізони комплектувати з місцевих людей; визнати за українськими військовими радами

рівні права із загальноросійськими військовими організаціями [8].

Однак, оговтавшись від катастрофи на фронті, Тимчасовий уряд знову вирішив вжити заходів для обмеження українізації армії та формування українських частин. Військове командування вимагало відправки українських полків на фронт. Продовжувалася відправка солдат-українців на фронт у складі маршових рот. Першочергово до них включали активістів українських військових організацій. Натомість гарнізони в Україні комплектувались переважно росіянами.

Восени 1917 року під впливом більшовицької агітації розпочався процес стихійної демобілізації і розкладу армії, який набирив чимдалі загрозливіших розмірів. На фронті посилюються антивоєнні настрої, що охоплюють дедалі ширші солдатські маси, в тому числі і українців. Дається взнаки загальна політизація у військових частинах, падіння бойового духу і дисципліни, викликані тривалою виснажливою війною. Військо все більше перетворювалося в некеровану силу. Багатотисячні натовпи російської армії покидали фронт і просувалися через усю Україну додому. До Росії вивозилося військо і невійськове майно, нищилося все, що нагадувало собою добробут і культуру. Страшнішого лиха для України годі було уявити.

Не маючи можливості зберегти керівництво армією, Тимчасовий уряд і Ставка знову змушені були йти на поступки українському військовому рухові. На той час також активізувалась діяльність з формування українських військових частин у тилкових гарнізонах. Усупереч всім перешкодам чітко стало окреслюватися ядро української

армії. У промові на українському військовому з'їзді Південно-Західного фронту, що відбувся 4-10 жовтня у Бердичеві, Петлюра обґрунтував необхідність створення боєздатної національної армії, наголошуючи, що «тільки військо своє може спасти справу... Позаяк настав час демобілізації війська, котре зруйнує остаточно Україну, то ми повинні організувати Українське Військо не тільки для фронту, а й для того, щоб забезпечити себе від руйни» [9, с.28]. З'їзд поставив завдання створити українські військові ради на всіх рівнях: ротні, полкові, корпусні, армійські, гарнізонні, фронтові. Це рішення, на нашу думку, мало далекоглядні наслідки воно відкривало шлях для творення українських вертикальних військових структур, навколо яких ставало можливим формування регулярної національної армії. Ухвали, прийняті з'їздом, явили собою програму національного військового будівництва на найближчу перспективу.

УГВК почав поступово перетворюватися у фактичного керівника українізованих частин армії, іншими словами кажучи, реально перебирав на себе функції штабу національних збройних сил. Військовим радам подекуди вдалося навіть встановити свій контроль над складами зброї.

Чим далі, тим більше було видно, що Тимчасовий уряд перестав мати будь-яку владу, хоч на Україні знаходилася все ще велика сила вірних йому військ. Саме під тиском цих обставин Генеральний Секретаріат 12 жовтня 1917 року видав декларацію, в якій заявив про вступ в управління Україною і детально виклав принципи своєї діяльності. Важливим пунктом деклара-

ції було перетворення УГВК у секретаріат з військових справ.

20 жовтня було скликано третій Всеукраїнський військовий з'їзд. У резолюції з'їзду «Про українізацію війська» була висунута вимога, що військо повинно перейти на національно-територіальний принцип. Разом з тим, з'їзд вважав за потрібне «відтепер починаючи, перевести всі українізовані частини війська на Південно-Західний фронт і вивести звідти та з території України всі російські військові частини» [10].

У дні роботи з'їзду у Петрограді відбувся державний переворот, що прискорив розмежування політичних сил в Україні, підштовхнув їх до рішучих дій. Для Центральної Ради найважливішим завданням став контроль над ситуацією у війську. Необхідно було брати на себе керівництво національним військовим рухом і надолужувати згаяний час у будівництві армії. С. Петлюра офіційно призначається Генеральним секретарем з військових справ, набувши статусу міністра.

На початку листопада відбулося формальне підпорядкування частин колишньої російської армії Центральній Раді. Владу Центральної Ради визнали штаби Південно-Західного і Румунського фронтів, штаб Одеського військового округу, начальники гарнізонів усіх міст.

С. Петлюра зробив рішучі і важливі кроки, щоб перебрати керівництво військами на фронті. Так, уже 6 листопада була підписана військова угода з російським військовим командуванням про створення Українського фронту. 8 листопада Петлюра видав наказ-звернення до українських військових частин, в якому повідомляв:

«Внаслідок останніх подій вся влада на Україні перейшла до Центральної Ради, української народної, й її Генерального Секретаріату органу українського селянства, вояцтва й робітництва... Вище військове командування призначається тепер нею з людей, які б відповідали народним бажанням і могли б бути захисниками народних інтересів... У зв'язку з цим, усі несанкціоновані призначення або усунення з посад в армії, як зазначалося у наказі, «будуть вважатись анархічними і як порушуючі інтереси Української Народної Республіки, належним чином припиняться» [11].

Дії фронтів більшовицьких Військово-Революційних Комітетів вели до подальшої дезорганізації і розвалу фронту. 9 листопада більшовицька Рада Народних Комісарів (РНК) призначила верховним головнокомандуючим російської армії прапорщика Криленка, а 10 листопада більшовики захопили Ставку у Могильові і розстріляли генерала Духоніна. Рятуючись від розгрому, частина Ставки з військовими іноземними місіями переїхала до Києва.

Петлюра віддав наказ всім військовикам-українцям, де б вони не перебували, не виконувати розпоряджень РНК, а прибути в Україну у розпорядження командування Українського фронту. Він вимагав, щоб війська Українського фронту підкорялись лише наказам, які виходять від Генерального військового секретарства. Розпорядження Ставки і Верховного головнокомандування, належало виконувати, «якщо вони будуть схвалені Генеральним Секретаріатом Української Республіки» [12]. Заходами Генерального Секретаріату і Петлюри

у розпорядження Центральної Ради переходять надійні військові частини, зміцнюється керівництво українізованими військовими частинами, видається низка наказів про повну українізацію корпусів і дивізій, управлінь та установ. Була здійснена українізація штабів Київського і Одеського військових округів. Центральна Рада призначала в штаби округів своїх комісарів. Українізувались майже всі запасні піхотні і кавалерійські частини, багато артилерійських батерей. Очевидно, що не всі вони були достатньо боєздатні, але робота ця зміцнювала українські національні сили.

Офіційними ж провідниками політики Генерального секретарства з військових справ стали українські військові ради всіх рівнів. Найвищою організаційною структурою українських військових стають фронтові ради. Їх цілком підтримувало командування, позаяк вбачало в них останню опору збереження елементарної дисципліни в армії і хоча б пасивного утримання фронту. За підтримки українських частин усе міцніше ставали на ноги органи місцевої влади. Українська влада утвердилася в Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Чернігові та багатьох інших містах.

Для забезпечення належного фактового рівня безпосереднього керівництва військами 10 листопада було започатковано Український Генеральний Штаб. Начальником Генерального штабу став тодішній голова української військової громади у Двінську, генерал Б. Бобровський. Заступниками призначено підполковників О. Сливинського і Е. Кільчевського. У Генштабі організовано відділи: організаційний, загальний, артилерії, зв'язку, поста-

чання, військових шкіл, воєнно-комісарській, інтендантський та воєнно-політичне управління. До складу Генштабу входили генерали Кондратович, Омелянович Павленко, Дельвіг, старшини Акінтьєвський, Данченко, Козьма, Колос, Матяшевич, Пащенко, Пилькевич, Пономаревський-Свідерський, Селецький, Удовиченко та інші [13, с.338].

Усі ці кроки здійснювалися на тлі загострення стосунків Центральної Ради з російською більшовицькою Радою Народних Комісарів. Почастішали випадки збройних конфліктів українізованих формувань зі збільшеними військовими частинами. Офіційно не оголошуючи війни, більшовики розпочали, по суті, похід проти УНР для ліквідації суверенної самостійної держави.

Звісно, що така ситуація вимагала рішучих дій. Але український уряд не приймав адекватних рішень. Триваюча війна не сприймалася як війна між двома державами, а лише як сутичка політичних сил всередині однієї держави. Міждержавний характер війни усвідомлювала лише частина українського політичного проводу, головним чином, військового, який першим на собі відчув усю її реальність.

За листопад-грудень 1917 і січень 1918 років війська Центральної Ради мали близько 200 сутичок та боїв з частинами Раднаркому. Лише у грудні за неповними даними відбулося більше 80 боїв та збройних сутичок [14, с.25].

Має місце велика розбіжність оцінок щодо чисельності військ, зокрема, поширені безпідставні твердження, начебто наприкінці 1917 року Центральною Радою не мала в своєму розпо-

рядженні ніякої реальної сили, крім відділів добровольців.

Сучасні історики переважно сходяться у підрахунках до таких даних: 180 тисяч в українізованих частинах на фронті, 150 тисяч в тилкових гарнізонах і 60 тисяч в загонах вільного козацтва, тобто майже 400 тисяч вояків. Саме вони претендували на те, щоб стати основою Армії УНР і їх могла використати Центральною Радою для відсічі більшовицькій агресії. Але це суперечило політичним настановам українських соціалістичних лідерів, які продовжували вбачати у війську загрозу для революції. Навіть тоді, коли повним ходом і на всіх напрямках уже тривала війна російсько-більшовицьких військ проти військ Центральної Ради її керівництво не усвідомлювало гостроти небезпеки, яка йшла від більшовиків. Активні практичні заходи С. Петлюри по зміцненню армії не знаходили підтримки українських соціалістичних керівників і, насамперед, В. Винниченка, що викликало гострий конфлікт між ними.

Щоб нейтралізувати згубний вплив більшовизму на українські частини і зміцнення у них військової дисципліни, С. Петлюра з військовими фахівцями розробив «Статут Української Народної Армії» і у середині грудня подав його на затвердження Всеукраїнської ради військових депутатів. Однак рада його відхилила, закидаючи брак демократизму та вимагаючи скасування військових чинів, виборності командирів та передачі радам дисциплінарної влади. У зв'язку з цим, 17 грудня С. Петлюра, перевищивши свої повноваження, сам затвердив статут. Цей документ насправді закладав наріжний камінь у створення регуляр-

ної армії. Така протидія реальним крокам по зміцненню армії призвела до того, що в стані політичного розчарування, 18 грудня С. Петлюра покидає урядовий пост.

Відставка Петлюри мала негативні наслідки. До помилок усієї попередньої політики Центральної Ради, суть яких зводилася до недооцінки значення регулярної національної армії у будівництві суверенної держави, додалося бездарне керівництво Генеральним секретарством з військових справ М. Порша, який не орієнтувався у ситуації, втратив усі важелі координованого управління військами. Українські війська змушені були боротися з більшовиками автономно, без підтримки і керування з центру. Без централізованого керівництва залишилися і українізовані частини фронту в їх протистоянні збільшовиченим військам.

Паціфістська і більшовицька пропаганда, обіцяючи, окрім незалежності країни, ще й соціальний рай на землі, морально розклала українізовані частини, які великими зусиллями були привернуті на бік Центральної Ради впродовж 1917 року. Справа будівництва національної армії пішла на спад.

Незважаючи на загрозу більшовицької окупації України, 3 січня 1918 року Центральна Рада прийняла «Закон про утворення українського народного війська», відповідно до якого існуюче військо повинно демобілізуватися, а регулярна армія скасовувалася цілком. Цей закон і заходи, ним передбачені, за умов триваючої війни з більшовицькою Росією були руйнівними для української армії. Невиправданим видається і рішення про повну демобілізацію армії, проголошене в наказі Порша від 4 січня 1918 року.

Воно остаточно дезорієнтувало і деморалізувало українізовані частини.

Українське командування поспішними темпами виконувало прийнятий Центральною Радою закон про демобілізацію армії, розформувало зукраїнізовані кадрові частини. Тим часом, російські більшовицькі війська, прикриваючись харківським «українським» урядом та лаштунками переговорів, продовжували окупувати українську землю. 6 січня більшовицькі війська захопили Полтаву, 12 січня Бахмач, 13-14 січня Суми, Хутір Михайлівський та Конотоп.

Українські війська упродовж двох тижнів вели кровопролитні оборонні бої на чернігівському та полтавському напрямках, що переконливо заперечує усталені стереотипи про відсутність у Центральної Ради боєздатних частин і начебто єдиний бій під Крутами.

Війська вірні Центральній Раді ліквідували більшовицьке повстання у Києві, епіцентром якого був завод «Арсенал» та впродовж десяти днів вперто боронили столицю. Українська залога Києва за свідченнями В. Антонова-Овсієнка сягала 20 тис. бійців [15, с.150]. Правдоподібно, ця цифра враховує всі наявні на той час у Києві військові частини, включно і ті, що були в стані нейтралітету. Проте Я. Тинченко вважає, що чисельність військ Київського гарнізону нараховувала лише 9000 осіб. Її склали 2-й Сердюцький полк імені П. Полуботка (1200 багнетів), 1-й курінь 4-го Сердюцького полку імені І. Богуна (500 багнетів), полк імені Т. Шевченка (1000 багнетів), полк імені М. Грушевського (800 багнетів), підрозділи 4го запасного полку ім. П. Сагайдачного (400500 багнетів), курінь моряків Чор-

номорського флоту (150 багнетів), курінь Січових Стрільців (500 багнетів), понтонний курінь (800 багнетів), полк імені С. Наливайка (1400 багнетів), дві військові школи (600 багнетів), Студентський курінь (120 багнетів), кінний полк «Вільної України» (300 шабель), артилерія (12 гармат) [16, с.138].

Проте розпорошення сил по всьому Києву, відсутність єдиного керівництва за наявності багатьох штабів, безпорадність вищого керівництва скоординувати дії українських військ створювало загрозливу ситуацію.

Центральній Раді і всім регулярним військовим українським підрозділам вдалося відійти із столиці організовано і при повному озброєнні. Всі українські частини зосередилися у селі Гнатівка, де 27 січня було проведено реорганізацію військ. Усі частини і підрозділи зведено в Окрему Запорізьку бригаду під командуванням полковника Прісовського. Загін складався з трьох куренів, які очолили Болбочан, Загородський і Петрів. Самостійними одиницями залишалися Курінь Січових Стрільців Є. Коновальця та Гайдамацький кіш на чолі з С. Петлюрою.

Фронтіві військові частини, підпорядковані Центральній Раді, впродовж січня протистояли збільшуваним частинам 1-го Туркестанського, 2-го Гвардійського та 12-го армійського корпусів, утримуючи залізничні лінії Бердичів–Фастів–Біла Церква та вели бої в районі Вінниці, Кам'янця-Подільського, Рівного. До кінця тримались частини 1-го Українського корпусу, стримуючи натиск чисельно переважаючих більшовицьких військ на найбільш загрозливому для Києва напрямку, і тільки після відступу з Києва українських військ, частини кор-

пусу також відступили до Житомира і продовжували службу у складі української армії.

На великій території від Сарн і до Кам'янця-Подільського збройну боротьбу проти більшовиків продовжувало не менше 80 тисяч українізованих і гайдамацьких частин та 20 тисяч вільних козаків. Це найпереконливіші аргументи, які спростовують поширені твердження, що у Києві війська Центральної Ради були повністю розбиті і армія перестала існувати. Насправді ж переформовані частини війська Центральної Ради невдовзі змогли здійснити протинаступ на Київ та звільнити всю територію України. Проте ця сторінка історії українського війська також є контрверсійною чи був це наступ українських чи німецьких військ.

Тепер більшість українських істориків єдині в тому, що з огляду на негативне ставлення громадськості до союзу з німцями, українське командування вирішило за всяку ціну перейти у наступ власними силами. Німецькі війська пересувалися у другому ешелоні і безпосередньої участі в бойових діях не брали.

Українські частини 8 лютого зайняли Рівне, 11 лютого Житомир. Ці перемоги кінцево закріпили перелом у бойових операціях на користь українських військ. Загальний наступ українських частин на Київ відбувався у складі трьох ударних груп: К. Прісовського, С. Петлюри і Є. Коновальця. Січовики і гайдамаки наступали з Коростеня, а запоріжці з Бердичева. Першими до Києва вступили такі українські частини. Війська УНР зайняли Київ власними силами, повернувшись переможцями.

Згодом українські політики та військові діячі остаточно переконалися

у хибності міліцейської системи та в необхідності регулярної армії. На кінець квітня 1918 року армія УНР нараховувала 35 тисяч багнетів, 1500 кінноти і 20 тисяч особового складу гарнізонів, тобто всього 56 тисяч [17, с.41]. Центральна Рада відмовилась від доктрини «народної міліції» і затвердила план реорганізації армії, згідно з яким армія мала складатися з 8 піхотних корпусів та 45 дивізій кінноти [18, с.123]. На жаль, це усвідомлення прийшло надто пізно і в нових, далеко не сприятливих умовах в умовах іноземної військової присутності.

Безперечно, саме відсутність єдності думок у Центральній Раді щодо перспектив розвитку України та недостатність уваги щодо зміцнення армії і безпеки держави, ослаблювала її владу та призвела до її поразки.

Разом з тим, тримісячна перша російсько-українська війна, жорстока за характером та із залученням значних сил, гідний спротив українських частин більшовицькій навалі, десятиденна оборона Києва, перегруповання

українських військ на Волині і Поділлі та перехід їх у наступ у лютому 1918 року усе це спростовує поширені твердження про відсутність війська Центральної Ради.

Таким чином, вищевикладене свідчить, що привернення збройної сили на бік української революції шляхом компромісів з Тимчасовим урядом і поступового зміцнення українських сил було єдино можливим. Більш радикальні і рішучі заходи привели б до репресій і придушення українського руху. У процесі українізації створено передумови для формування на основі дислокованих на Україні частин російської армії українського війська, які фактично у своїй основі перетворювалися на національно-територіальні. Вони стали основою національної збройної сили, яка почала активно створюватися після жовтневого петроградського перевороту, а наприкінці 1917 року постали як реальна військова сила, що була здатна протистояти більшовицькій агресії, а з її розширенням і початком більшовицько-української війни чинити відчутний спротив.

Джерела та література

1. Дещинський Л. Революційні події на Південно-Західному, Румунському фронті і Чорноморському флоті в 1917 році. Львів, 1979.
2. Киевская мысль. 1917. 19 березня.
3. Винниченко В. Відродження нації. К.: Політвидав України, 1990. Т. 1.
4. Грушевський М. На порозі нової України. Нью-Йорк, 1992.
5. Симон Петлюра в молодості. Зб. поминів під ред. А. Жука. Львів: Вид-во «Хортиця», 1936.
6. Тризуб (Париж). 1931. Ч. 3132.
7. Голубко В. Армія УНР. 1917-1918: Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997.
8. Вісті з Української Центральної Ради. 1917. № 2223.
9. ЦДАВО України: Ф. 1076. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 28.
10. Нова Рада. 1917, 4 листопада.
11. Вісник Генерального секретарства з військових справ УНР. 1917. 1 грудня.
12. Вісник Генерального Секретаріату УНР. 1917. 23 листопада.
13. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. К.: Наукова думка, 1997.
14. Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917–початок 1918 р.). Автореф. дис... д.і.н. Львів, 1995.
15. Антонов-Овсєнко В. Записки о гражданской войне. Т.1. М., 1924.
16. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). Київ – Львів, 1996.
17. Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові сили 1917 – 1921 рр. К., 1995.
18. ЦДАВО України: Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 123.

БАГАТОПАРТІЙНІСТЬ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті розглянуто особливості процесу становлення багатопартійності періоду Центральної Ради; проаналізовано соціальну базу, регіональну розгалуженість і чисельність політичних партій, які діяли на території українських земель.

The article considers the characteristics of process of becoming a multi-party system at the time of Central Rada; analyzed the social basis, regional disparities and number of political parties that operated on the territory of Ukrainians lands.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, багатопартійність, українські політичні партії, партії національних меншин.

Процес демократизації, започаткований Лютневою революцією, сприяв активізації громадсько-політичного життя, відкрив реальні можливості щодо розвитку багатопартійної системи в Україні.

Особливість ситуації на території підросійської України полягала в тому, що напередодні революції чисельнішими й регіонально розгалуженішими були не українські, а загальноросійські, єврейські, частково польські партії. Ці партії були представлені всім політичним спектром – від правих до лівих.

Чисельними й регіонально поширеними були загальноросійські політичні партії. Праве крило представляли Союз 7 жовтня (октябристами), Союз руського народу, Союз Михаїла Архангела, Всеросійський національний союз та ін. На хвилі революційних подій вони втратили свою впливовість і популярність, наслідком чого стало суттєве скорочення чисельності партій.

Натомість значної популярності набули загальноросійські партії, які підтримали Тимчасовий уряд – кадекти, меншовики, есери. Партійний провід оперативно відреагував на зміну політичної ситуації в країні й намагався вчасно підкорегувати політичні

доктрини партій до політичних і економічних потреб суспільства.

Зокрема, суттєво було змінено програмні положення Конституційно-демократична партії. Партія утворилася в жовтні 1905 р., а у січні 1906 р. на II з'їзді партії до її назви було додано «партія народної свободи» [16, с. 140]. Партійна програма будувалася на засадах лібералізму, відстоювала ідею запровадження в Росії конституційної парламентської монархії, виступала за захист громадянських і політичних прав людини, зокрема, свободи слова й друку, зібрань і союзів, віросповідань, підприємництва, пересування тощо [16, с. 123-125]. Після Лютого 1917 р. більшість завдань, поставлених партійною програмою втратили свою актуальність.

Ситуацію виправив VII партійний з'їзд (25-27 березня 1917 р.), делегати якого ухвалили рішення щодо перейменування партії. Вилучивши два перших слова, вони вирішили йменувати свою партію Партією народної свободи (ПНС). Однак нова назва не зняла попередньої, в народі вона так і залишилася кадетською. З урахуванням поточного політичного моменту були внесені поправки й щодо програмних положень – партія відмови-

лася від ідеї конституційної монархії й стала на засади парламентаризму й республіки. Скріпити та розширити вплив партії в країні партія прагнула через створення комітетів, які носили різні назви в різних місцевостях – комітети громадського порятунку, громадських організацій, громадської безпеки і т.п. На чолі більшості цих комітетів стали кадетські діячі.

Кадети завжди відстоювали ідею надкласовості власної партії, представляючи її як таку, що захищає інтереси всіх прошарків суспільства. Дійсно, до складу партійних осередків кадетів входили представники різних соціальних прошарків – від ліберального дворянства та буржуазії до робітників і селян, однак останні становили мізерну частку, основою ж партії завжди була ліберальна ценова інтелігенція. Після повалення самодержавства до партії масово почала йти й міська інтелігентська молодь. Проголошуючи свою партію надкласовою, її лідери прагнули розширити партійні ряди за рахунок демократичних елементів, а також залучаючи робітників і селян. В умовах боротьби за владу, яка розгорнулася в 1917 р., кадетам необхідна була організаційно розвинута по всій країні партія.

В Україні існувало три основних районних партійних центрів – у Києві, Харкові та Одесі. Місцеві партійні організації кадетів України установили тісний зв'язок із ЦК партії. ЦК мав прямі контакти з губернськими комітетами, які відповідно розпорядженням керівного органу скликали губернські з'їзди, де обговорювалися нагальні проблеми та тактика партії, а також обиралися делегати на загальноросійські форуми. Загалом ПНС можна вважати досить розгалуженою організаційно партією, яка мала свої осередки по всіх губерніях і великих містах Укра-

їни. В переважній більшості губерній були й повітові організації, а в деяких місцевостях, навіть і сільські. Загальна чисельність партії в 1917 р. в Україні, за підрахунками М. Якупова, становила до 7,5–8 тис. чол. із 60–70 тис. осіб у загальноросійському масштабі [25, с. 9].

Національний склад кадетських партійних організацій України був неоднорідним, в основному переважали три національності – росіяни, українці, євреї. Загалом українці не становили чисельної переваги, найбільша їх кількість була представлена в Київській організації. Євреї мали сильні впливи в південних організаціях партії.

Маючи достатньо розгалужену систему партійних осередків, а також представництво у різноманітних владних і громадських структурах кадети намагалися активно впливати на поточні політичні процеси в Україні. Загалом українські осередки ПНС стали надійною опорою ЦК у справі проведення його політики та зміцнення загальноросійських владних інституцій на терені України.

Навесні 1917 р. спостерігалася активізація діяльності загальноросійських соціалістичних партій. У містах почали відроджуватися осередки РСДРП. В Україні до революції переважали організації меншовицького напрямку, значну частину становили також об'єднані осередки РСДРП, що склалися з представників обох течій – меншовиків і більшовиків. З огляду на це, стрімкого зростання зазнала саме РСДРП(м). На хвилі революції та сподівань на швидке вирішення її основних завдань до партії примкнула значна частина робітників й інтелігенції. В цей період з'явився навіть термін «мартовські соціалісти», так називали тих членів партії, які вступили до її лав після скасування самодержавства.

Важко точно визначити чисельність партії меншовиків навесні 1917 р. в Україні. Найчастіше в науковій літературі наводиться цифра 15–16 тис. [2, с. 25; 7, с. 26; 11, с. 13]. Заважає точності підрахунку й той факт, що в Україні в багатьох місцях діяли об'єднані з більшовиками організації. Деякі виникли ще в нелегальних умовах, інші утворилися зразу після того як РСДРП вийшла з підпілля. В Південно-Західному краї об'єднані комітети РСДРП виникли в Полтаві, Кременчуці, Чернігові, Василькові, Конотопі, Умані, Казатині. У Донецько-Криворізькому регіоні діяли об'єднані організації в Юзівці, Бахмуті, Олександрівську, Єлисаветграді, Кривому Розі, Каменську (Катеринославської губернії). На Півдні практично всі організації РСДРП були об'єднані, зокрема, в Одесі, Миколаєві, Мелітополі, Бердянську, Херсоні, Таганрозі, Маріуполі. Сучасні дослідники вважають, що в Україні біля 2/3 організацій були об'єднанні. Але, важлива не стільки загальна чисельність меншовиків, скільки факт наявності в їхніх партійних рядах значної частини активних діячів. Саме це мабуть й стало причиною значної переваги меншовиків у радах робітничих і солдатських депутатів, профспілках, робітничих організаціях, фабзавкомках.

Усі організації РСДРП(м) складалася з представників різних ідейно-політичних течій, що оформилися за роки Першої світової війни. Ідейна боротьба точилася між правим крилом – так званими оборонцями, які виступали за продовження війни до переможного кінця й лівим – інтернаціоналістами, які засуджували війну. З перемогою Лютневої революції ідейні протиріччя всередині партії частково згладилися. На перших порах гасло продовження війни за допомогою всіх

воюючих країн до підписання загального демократичного миру практично поділялося усіма меншовиками. Переважну більшість становили оборонці, як «старі» – війна заради захисту вітчизни, так і «нові» – війна заради захисту революції. Зближення двох оборонських течій посилила правий фланг партії і зробило його домінуючим.

У меншовицьких організаціях України спостерігалися ті ж самі процеси ідейних суперечностей, що і в Росії. На Півдні та Південно-Західному краї переважали меншовики-оборонці. Головним центром оборонців була Київська організація на чолі з М. Балабановим і В. Дрелінгом. Центром лівих меншовиків була Харківська організація, якою керували С. Сан (Девдоріані) і І. Бер (Гуревич) – прибічники лінії Ю. Мартова. Меншовики-інтернаціоналісти мали вплив у Катеринославі, а також в ряді місць Донецько-Криворізького регіону [2, с. 23]. Але, так само як і в Росії, в Україні на цьому етапі переважали загалом праві-оборонці.

З огляду на національний склад меншовицьких організацій в Україні (переважали росіяни й євреї), партія виявилася практично не готовою до сприйняття визвольного руху українців.

РСДРП(б) у першій половині 1917 р. значно поступалася своїм впливом і чисельністю меншовикам. Після виходу з підпілля в більшовицьких рядах в Україні нараховувалося біля 2 тис. членів (до 30% з них працювали в об'єднаних з меншовиками організаціях). За соціальним і національним складом більшовицькі організації мали подібні до меншовиків ознаки.

Після Лютого 1917 р. процес відродження переживали й російські есери. За досить короткий термін – протягом весни – есери перетворилися з нелегальної партії, яка постійно переслі-

дувалася й знаходилася в глибокому підпіллі, на одну з найчисельніших, члени якої брали участь у формуванні владних інституцій.

Легалізація партії сприяла стрімкому зростанню її лав, які збільшувалися за рахунок селян, робітників, солдат, службовців, студентів, міщан, учнів, інтелігенції тощо. На початку революції в Україні налічувалося приблизно 35 тис. есерів, а вже на кінець червня 1917 р. їх загальна чисельність сягнула 67–70 тис. осіб. Найбільш чисельними були організації есерів у Донецько-Криворізькому регіоні – 36 тис. чол., в тому числі в Катеринославі – більше 4 тис., в Харкові – 3 тис., Маріуполі – 2 тис., Єнакієве – 2 тис., Горлівці – 2 тис. У Південно-Західному краї було приблизно 15 тис. есерів: у Києві – 3,5 тис., Полтаві – 1,5 тис., Кременчуці – 1,2 тис. осіб. На Півдні України налічувалося близько 18–20 тис. есерів, в тому числі в Одесі – 8 тис., Миколаєві – 6 тис., Єлісаветграді – 1 тис. осіб [3, с. 11–12].

Основна маса російських есерів концентрувалася у містах і містечках України, у розвинутих промислових центрах, де переважав пролетаріат російського походження, а також у місцях зосередження російської армії. Характерною ознакою російських есерів була відсутність ідейної єдності їхніх рядів. Протягом усього періоду існування партії всередині неї точилася гостра боротьба між правими, центром і лівими. Стрімке зростання чисельності партії не сприяло її організаційному зміцненню, а навпаки поглиблювало розбіжності між різними течіями. В Україні діяли представники всіх есерівських течій. Есери Києва, Катеринослава, Луганська, Юзівки та багатьох інших міст були провідниками офіційної есерівської ідеології. Центром лівих есерів, прихильників М. Спірідонової

і Б. Колегаєва, була Харківська організація, яку очолювали впливові ліві есери М. Алгасов, М. Алексєєв, В. Карелін. У квітні 1917 р. на лівоесерівській позиції стала й Одеська організація на чолі з відомими в місті діячами П. Шифером і С. Заком.

Загалом, партії меншовиків і есерів представляли загальноросійські інтереси, наполягаючи на обов'язковому збереженні державної цілісності Російської держави та висуваючи гасло єдиного демократичного фронту. Їхня пропаганда на теренах України гальмувала процес поширення українських національно-визвольних гасел у середовищі зрусифікованих верств населення. Українським політичним партіям довелося діяти в умовах жорсткої конкуренції з загальноросійськими соціалістичними партіями, адже вони мали спільну соціальну базу – інтелігенція, селянство та робітництво. І від того чий бік вони приймали залежала подальша доля революції та державотворчих перспектив українців.

На терені українських земель стали традиції розвитку мали й єврейські партії, які представляли інтереси різних верств єврейства. Тут діяли регіональні відділення Сіоністської організації, Бунду, «Паолей ціон» (ЄСДРП ПЦ), Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЕРП), Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії (ССРП) та ін.

Після Лютневої революції ці партії вийшли з підпілля й активно розгорнули роботу серед єврейства. Значне зростання партійних рядів спостерігалося в Сіоністській організації. На початку осені 1917 р. її чисельність сягнула близько 300 тис. осіб [13, с. 192]. Загалом прихильники сіоністів переважали у більшості єврейських громад містечок України як у центрі, так і на периферії, чисельні регіональні відді-

лення існували в Києві, Катеринославі, Одесі та Полтаві.

Основним конкурентом сіоністів у боротьбі за вплив на єврейство виступав Загальний союз єврейських робітників в Литві, Польщі та Росії (скорочено – Бунд). З весни 1917 р. його ряди також стрімко почали зростати. За підрахунками відомого дослідника історії Бунду В.І. Гусева в результаті жвавої роботи в березні-квітні 1917 р. уже працювали досить значні бундівські організації в багатьох містах України. Загалом до серпня 1917 р. їх діяло 60, найбільші організації були в Одесі, Києві, Катеринославі, Харкові, Єлисаветграді, Вінниці, Прилуках, Білій Церкві. Їх діяльність координував Південний обласний комітет і три районних – у Києві, Катеринославі та Одесі. На вересень 1917 р. з 20 тис. зареєстрованих бундівців по всій Росії майже половина була в Україні [6, с. 25].

Поширити свої впливи на єврейське робітництво намагалися й інші єврейські соціалістичні партії – ЄСДРП ПЦ, СЕРП і ССРП. З метою посилення своїх позицій СЕРП і ССРП вирішили об'єднатися в єдину партію. В серпні 1917 р. відбувся з'їзд нової об'єднаної партії, яка дістала назву – Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЄСРП). Скорочено партію називали ще «Фарейнігте», що в перекладі з ідишу означає «об'єднана». В Україні партія мала досить розгалужену мережу регіональних організацій – 163 [22, арк. 41-44]. На VI Всеросійській конференції, яка відбулася в Москві 2-6 квітня 1917 р., серед 34 делегатів 10 репрезентували відділення, які знаходилися на українських землях, зокрема, Київ – 3, Одесу – 1, Житомир – 1, Харків – 2, Катеринослав – 1, Черкаси – 1, Полтаву – 1 [22, арк. 2].

Демократизація суспільно-політичного життя активізувала й польські політичні сили, які прагнули вирішення так званого «польського питання». На терені України розгорнули свою діяльність Польський Виконавчий Комітет на Русі (ПВК), Польське соціалістичне об'єднання (ПСО), Польська партія соціалістична (лівиця) ППС(л), Польська партія соціалістична (революційна фракція) (ППС(рф)) і Соціал-демократія Королівства Польського та Литви (СДКПЛ), Партія національної праці на Русі та ін.

Таким чином, попередній аналіз партійних структур, діючих на терені підросійської України, свідчить, що українським політичним партіям довелося діяти в умовах жорсткої конкуренції з загальноросійськими партіями та партіями національних меншин.

Перед 1917 р., внаслідок репресивної політики царату під час Першої світової війни, із українських політичних партій більш-менш діючими були лише Українська Соціал-Демократична Робітничка партія (хоча робота більшості її місцевих партійних осередків була практично паралізована) й громадсько-політичне об'єднання – Товариство Українських Поступовців (ТУП), основу якого становила Українська демократично-радикальна партія (УДРП). Тому саме ці партії першими розгортають активну політичну й партійно-організаційну роботу.

3–5 квітня 1917 р. у Києві відбувається конференція УСДРП, в роботі якої взяли участь делегати від Київської, Харківської, Черкаської, Одеської та ін. організацій. Конференція підтверджує вірність партійній програмі, ухваленій другим з'їздом у грудні 1905 р., а також визначає необхідність подальшого розвитку національної та

аграрної її частин відповідно до потреб сучасного моменту [17, 6–7 квітня].

25–26 березня 1917 р. у Києві проходить перший легальний з'їзд ТУП, на якому були присутні представники 33 місцевих громад. Делегати прийняли нову назву – Союз українських автономістів-федералістів, що, на їхню думку, більш точно відповідало поставленим меті та завданням. Союз проголошувався політичним об'єднанням, до складу якого могли входити окремі партії [14, 28 березня].

Активізація діяльності ТУП сприяла тому, що на місцях, зокрема, на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Херсонщині, під назвою Української радикально-демократичної партії почали відновлювати свою роботу місцеві комітети УДРП [14, 9 квітня.], яка, як зазначалося вище, була його основою. Скориставшись тим, що на Всеукраїнський національний конгрес, який відбувся 6–7 квітня 1917 р. у Києві, у якості делегатів прибула значна кількість членів цієї партії, вони провели дві наради. На них й було вирішено відновити діяльність УДРП під назвою Української радикально-демократичної партії, залишивши тимчасово (до з'їзду партії) програму колишньої УДРП і розробити проект нової програми. Було обрано тимчасовий Центральний Комітет партії (Рада) та прийнято тимчасовий статут партії, що визначав умови організації місцевих осередків і повноваження центрального та місцевих комітетів [9, 9 квітня].

Наприкінці березня відроджується ще одна дореволюційна партія – Українська народна партія, з'їзд якої проходить у Харкові [17, 11 квітня].

Поряд із процесом легалізації і відновлення партійних груп із дореволюційним стажем розпочинається й оформлення нових українських полі-

тичних партій. 4–5 квітня відбувається Установчий з'їзд Української партії соціалістів-революціонерів, в роботі якого взяли участь представники партійних організацій Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської і Катеринославської губерній [17. – 8 травня]. З'їзд завершив організаційне оформлення розрізнених есерівських гуртків і груп в єдину партійну організацію.

З перших днів революції всі українські політичні партії розпочали активну організаційну роботу по закладанню своїх власних партійних осередків з метою поширення впливів серед широких верств населення.

Найбільш активно в цьому напрямі діяли УСДРП та УПСР, особливо остання. Не дивлячись на те, що на противагу українським соціал-демократам, УПСР не була організаційно оформлена до революції (окремі групи есерів існували тільки по великих містах), її чисельність та кількість місцевих партійних осередків почала стрімко зростати зразу ж після установчого з'їзду. Сприяло цьому висунення партією привабливих на той час гасел національного визволення і безвикупної передачі земель великих землевласників для зрівняльного поділу між селянами. Вже на початок літа її організації діяли майже у всіх великих містах. Особливого значення зростанню своїх рядів надавала й УСДРП. За підрахунками сучасного історика О. Бобини, протягом весни-літа було засновано майже 70 місцевих комітетів, тимчасових бюро, ініціативних комітетів [1, с. 21]. До осені 1917 р. обидві партії мали регіональні осередки по всіх дев'яти українських губерніях.

Розв'язання проблеми визначення кількісного та соціального складу партій значною мірою ускладнюється тим, що партії мали досить аморфні орга-

нізаційні структури. У більшій мірі це стосується УПСР, яка в організаційному відношенні була дуже слабкою, порівняно з іншими партіями, насамперед, УСДРП. Практично не проводилося чіткого членського обліку, партійні низові ланки мали погані зв'язки з повітами і губерніями, не кажучи вже про ЦК.

Безумовно, все це утруднює підрахунки чисельності партії та визначення її соціального складу. Є тільки загальні свідчення про склад приблизно 40 організацій, з яких видно, що партія складалася майже виключно із селян, солдатів, матросів, службовців. Керівний партійний кістяк складала повністю інтелігенти – літератори, вчителі, кооператори, студенти. Особливість УПСР полягала і в тому, що за своїм віком це була дуже молода партія. Більшість її членів були у віці від 17 до 30 років, рідко зустрічалися люди старші 30 років. Особливості соціального й вікового складу партії зумовили те, що проблема кадрів в УПСР стояла значно гостріше в порівнянні з іншими партіями, в тому числі й УСДРП. Особливо негативно на партії відбивалася тактика «відчинених дверей», коли практикувався вступ до партії цілими селами, фабриками, військовими підрозділами. Тому, нечувано швидко зростання чисельності партії та збільшення її авторитету серед певних кіл населення, на жаль, не йшло у парі із зростанням її організаційних та інтелектуальних сил.

Щодо чисельності партії, то в історичній літературі наводяться різні цифри. Найбільшу з них – 1,2 млн. – наводить у своїх спогадах І. Майстренко [12, с. 24]. Як свідчить інший член партії Г. Клунний УПСР у 1917 р. мала близько 275 тис. [10, с. 92]. У радянській історіографії також називалися різні данні – 400 тис., 350 тис. [18, с. 20]. У 1970 р. Ю. Гамрецький ввів у на-

уковий обіг цифру 75 тис. [5, с. 124], яка стала найбільш часто вживаною при характеристиці партії.

На фоні УПСР показники чисельності українських соціал-демократів виглядали значно скромніше. За підрахунками Ю. Шиловцева, зробленими на основі матеріалів IV Конгресу УСДРП, у вересні 1917 р. партія налічувала приблизно 5 тис. членів [24, с. 28]. Близьку до цього цифру наводить й О. Висоцький – 4524 чол. [4, с. 65].

Українським соціал-демократам вдалося поширити свій вплив на частину українського робітництва й інтелігенції, але досягти своєї мети – стати масовою партією українського пролетаріату – їй не вдалося, бо частина зрусифікованого робітництва пішла за РСДРП. УСДРП мала більш-менш сталі позиції серед робітництва переробної промисловості та залізничників. Як свідчать звіти місцевих організацій, до складу партійних осередків переважно входили деповські робітники, машиністи, помічники машиністів, провідники, службовці залізничних доріг, друкарі, робітники цукроварень, в незначній кількості селяни. Керівництво, як і у есерів, складалося переважно з національно свідомої інтелігенції.

Складну організаційну еволюцію в перші місяці революції пройшло ТУП. Як вже зазначалося вище, на першому з'їзді була прийнята нова назва – Союз українських автономістів-федералістів. За задумом лідерів ТУП Союз мав об'єднати всі політичні групи та партії, які стояли на позиціях «автономії, федерації, республіки» [14, 7 травня.] і стати основою формування єдиного українського національного фронту. Таким чином вони намагалися втримати провідні позиції в національно-визвольному русі, що стрімко розгортався в Україні. Однак сподівання лідерів

Союзу на те, що він перетвориться на міжпартійне об'єднання не справилися. Жодна партія офіційно не заявила про свій вступ до нього. Аналіз процесу партійного самовизначення місцевих громад ТУП дає підстави вважати, що у більшості випадків до складу СУАФ входила лише УРДП, або паралельно існували дві організації – автономістів-федералістів і радикал-демократів.

Існуванню організаційного непорозуміння поклала край червнева 1917 р. конференція УРДП, яка затвердила нову назву партії – Українська партія соціалістів-федералістів, завершивши, таким чином, процес трансформації ТУП в УПСФ. Після конференції абсолютна більшість колишніх тупівських громад, що діяли, як зазначалося вище, під різними назвами стали осередками УПСФ.

Обмежена джерельна база утруднює розв'язання проблеми регіонального розгалуження УПСФ та її загальної чисельності. На противагу від УСДРП та УПСР, які мали свої суто партійні газети і постійно друкували повідомлення про оформлення та діяльність місцевих партійних осередків, УПСФ не мала офіційного загальнопартійного органу. «Нова Рада», що фактично виконувала його функції, майже не висвітлювала ці питання, обмежуючись частіше інформацією про заснування загальнокультурних, просвітніх, кооперативних організацій, в яких активно працювали члени партії. Вивчення архівних фондів, на жаль, також не покращує ситуацію. На сьогодні виявлено тільки список членів громади УПСФ на Чернігівщині, який зберігається в фонді 4659 ЦДАВО України [21, арк. 22-22 зв., 175].

Спробу розв'язати проблему чисельності партії одним з перших зробив сучасний дослідник партії В. Стрі-

лець. У своїй монографії він наводить показання одного з членів Головного комітету УПСФ І. Феценка-Чопівського, які той дав на допиті в НКВС УРСР (1945 р.), назвавши цифру біля 200 осіб. Однак, на думку В. Стрільця чисельність партії була більшою. За його підрахунками УПСФ налічувала біля 30 громад і могла об'єднувати декілька сот осіб, але не більше 500 [19, с. 109-110]. Регіонально УПСФ була представлена у всіх 9 українських губерніях, однак її осередки існували далеко не у кожному повіті. Найбільш чисельні й активні організації були у Києві, Чернігові, Катеринославі, Полтаві та ін. Соціальною базою УПСФ була, насамперед, інтелігенція. Член Головного комітету партії О. Шульгін стверджував, що УПСФ об'єднувала $\frac{3}{4}$ української інтелігенції [17, 30 квітня.].

Група колишніх членів ТУП ще навесні 1917 р. заснувала окрему партію – Українську трудову партію. Серед її лідерів були такі відомі діячі Центральної Ради як Ф. Крижанівський, В. Коваль, М. Грушевська та ін. Протягом весни-літа 1917 р. у губернських центрах закладалися партійні осередки, Київським комітетом партії був розроблений проект програми. Остаточне організаційне оформлення партії завершив установчий з'їзд, що відбувся у жовтні 1917 р. у Києві, на якому й була прийнята програма. УТП була нечисленною, слабо розгалуженою регіонально партією, яка підтримувалася вузьким колом української інтелігенції. Спираючись на існуючу джерельну базу, важко точно окреслити географію діяльності УТП. Точно відомо, що її організації існували у Києві, Катеринославі, тобто у великих містах, навряд вони були по селах. Неможливо точно визначити й чисельність партії, але скоріш за все вона не могла перевищувати 100 осіб.

Ще однією нечисленною партійною групою, представленою в Центральній Раді, була фракція Української національно-революційної партії [20, С. 539.]. Ця партія оформилася у липні 1917 р., її лідером був М. Любинський, в майбутньому відомий есерівський діяч. Фракція мала свого представника в Малій Раді (М. Любинського), при розгляді деяких питань вона займала окрему, часто більш радикальну позицію. Конкретних відомостей щодо наявності місцевих партійних осередків немає, відомо лише про існування київської організації. В цілому партія проіснувала всього декілька місяців, злившись згодом із УПСР.

Частина членів УРДП, не погодившись зі зміною назви та програми партії, вийшла зі складу УПСФ і пізніше, восени 1917 р., заснувала Українську федеративно-демократичну партію, лідером якої став В. Науменко (майбутній міністр освіти в уряді П. Скоропадського). До складу організаційного комітету партії входили також – І. Лучицький, Г. Квітковський, Є. Кивлицький, С. Кушакевич та ін., переважно членами партії були представники київської професури. Виявити свідоцтво наявності місцевих партійних осередків, на жаль, не вдалося. Члени партії вважали себе наступниками і продовжувачами ідей М. Драгоманова, Української радикальної партії. Але в цілому партія не відіграла помітної ролі в політичному житті України і проіснувала лише кілька місяців.

29 червня 1917 р. у м. Лубнах Полтавської губернії пройшов Установчий з'їзд Української демократично-хліборобської партії. На з'їзд із різних повітів Полтавщини прибуло біля 1000 делегатів – поміщики, представники середніх і заможних верств селянства, інтелігенції. Делегати ухвалили осно-

вні вимоги партії та обрали керівний орган – Раду [14, 9 липня].

Партія складалася з повітових і міських відділів, які об'єднувалися в губернські центри. Вже до кінця літа 1917 р. партійні осередки виникають в інших повітах Полтавщини, а також на Харківщині, Київщині, Катеринославщині, Чернігівщині, північних повітах Поділля. Однак, у цілому партія мала свої осередки не у всіх регіонах України, найбільш чисельні й активні діяли на Полтавщині, насамперед, у Лубенському повіті [23, с.64].

Бажання й намагання лідерів УДХП перетворити її на масову загальноукраїнську хліборобську партію не увінчалися успіхом. Занадто гостро на той час стояла аграрна проблема, з огляду на що, поміркована програма хліборобів-демократів не могла задовольнити значної частини малоземельного та безземельного селянства, яке прагнуло негайного перерозподілу землі на свою користь. Тому ці категорії селянства та значна частина середнього селянства знаходилися переважно під впливом українських, а в деяких місцевостях і російських есерів. Поміщицькі ж елементи та заможне селянство в більшості надавали перевагу Всеукраїнському союзу земельних власників.

УДХП користувалася підтримкою серед певних верств українського заможного та середнього селянства, а також національно налаштованих поміщиків і інтелігенції. Керівництво партії належало до поміщиків і цензової інтелігенції. До складу повітових організацій партії переважно входили заможні та середні селяни. Найбільший відсоток селян мали партійні осередки на Полтавщині. Однак, у деяких місцевостях регіональному партійному керівництву не вдалося залучити до організацій представників селянства, і тому вони склалися здебільше з представників

інтелігентських кіл (наприклад, Харківська губерньська організація).

Чисельність партії можна визначити дуже приблизно, з огляду на обмеженість джерельної бази. УДХП не стала виключенням і так само, як і в інших тодішніх українських політичних партіях, тут не велося чіткого членського обліку. Основний історіограф партії С. Шемет також не наводить конкретної цифри. Приблизну загальну чисельність партії вперше навіс сучасний дослідник Д. Веденєєв – біля 2-3 тисяч осіб [15, с. 635]. Цю цифру можна вважати прийнятною, з огляду на те, що тільки на установчому з'їзді були присутніми біля 1000 делегатів. Однак так само, як і в інших партіях, активно діяв

лише провід, основна ж маса членів партії проявлялася лише як учасники певних представницьких з'їздів.

В цілому на середину 1917 р. оформлення українського партійного спектру завершується – на політичній арені з'являються партії, які репрезентують інтереси всіх наявних політичних сил – від лівих до правих. Слід підкреслити, що українські політичні партії гідно витримали конкуренцію з загальноросійськими і національними партіями, здобули підтримку більшості населення України (свідомством чого є результати виборів до Всеросійських і Українських установчих зборів) і стали на чолі національно-демократичних процесів революційної доби.

Джерела та література

1. Бобина О.В. Діяльність Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії в умовах національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Дис. на здобуття ст. канд. істор. наук. – К., 1993.
2. Ветров Р. И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. – Харьков, 1983.
3. Ветров Р. И., Черненко А. М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. – Днепропетровск, 1983.
4. Висоцький О.Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компартистському вивченні). – Дніпропетровськ, 2001.
5. Гамрецкий Ю. О численном составе мелкобуржуазных партий на Украине в 1917г. // Банкротство мелкобуржуазных партий России. 1917–1922 гг. – М., 1977. – Ч. 1. – С.114-130.
6. Гусєв В.І. Бунд робить свій вибір: разом з українською демократією (березень–листопад 1917 р.) // Історичний журнал. – 2007. - № 6. – С. 25.
7. Диманштейн С. Кто такие меньшевики. – Харьков, 1923.
8. Древалъ Ю. Д. Меншовики і Україна: нова оцінка деяких спірних питань. – Вестник Харьковского университета. – № 375. – 1993. – С. 40.
9. Киевская мысль. – 1917.
10. Клунний Г. В боротьбі за селянство // Червоний шлях. – 1926. – № 4. – С. 92.
11. Лебедева Г. О. Загальноросійські партії есерів і меншовиків в Українській національно-демократичній революції 1917–1920 років: Автореферат ... дис. канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005.
12. Майстренко І. Історія много покоління. Спогади революційних подій в Україні. Едмонт, 1985.
13. Марковська З.І. Єврейські партії початку ХХ ст. В процесі державотворення України / З.І. Марковська // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архитектура. – 2011. – № 2. – С. 191-194.
14. Нова Рада. – 1917.
15. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX вв. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996.
16. Программы документы политических партий и организаций. Хрестоматия для изучающих политическую историю XX века. – М.: Ин-т научной информации по общ. наукам, 1990.
17. Робітнича газета. – 1917.
18. Рядніна У.І. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. – К., 1958. – С. 36; Королевський С.М. Украинское национальное движение в период подготовки Октябрьской революции // История СССР. – 1965. – № 5. – С. 20.
19. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація (кінець ХІХ століття – 1939 р.). – К., 2002
20. Українська Центральна Рада. документи і матеріали: У 2-х т. – Т. 1.
21. ЦДАВО. – Ф. 4659. – Оп. 1. – Спр. 1.
22. ЦДАГО України. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 66.
23. Шемет С. До історії Української Демократично-Хліборобської Партії // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Зб. 1.
24. Шиловцев Ю. Партійне будівництво на Україні (листопад 1917 – липень 1918 рр.). – Харків, 1972.
25. Якупов М.Н. Деятельность конституционно-демократической партии в Украине (1917–1918 гг.): Автореферат дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994.

ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ І ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ: ВІД СОЮЗНОЇ ДОПОМОГИ ДО ОКУПАЦІЇ (ЛЮТИЙ–КВІТЕНЬ 1918 РОКУ)

У статті досліджуються складні взаємовідносини УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у ході реалізації умов Брестського мирного договору. Показано, як союзницькі відносини у період звільнення України від більшовицької експансії під впливом прагматичних інтересів Центральних держав переродилися у жорстку окупацію економічно-експлуатаційного типу з грубим втручанням у внутрішні справи УНР, впровадженням військово-польових судів, поваленням законного уряду, зміною політико - правової моделі «дружньої» держави. Персоніфіковано роль німецьких військових і дипломатів у цьому процесі.

The article deals the difficult relationship between UPR and German Reich, and Austro-Hungary during the implementation of the conditions of the Brest Treaty. The author considered how allied relations during the liberation of Ukraine from Bolshevik expansion transformed into a brutal occupation in economical dimension. This process characterized an unwarranted interference in the domestic affairs of Ukraine, the establishment of drumhead court-martials, the overthrow of the legal Government, supporting change of the political model of allied state. The role of The German military and diplomats are personified in the process.

Ключові слова: УНР, Німеччина, Австро-Угорщина, Брестський мир, військова допомога, окупація.

Постання у січні 1918 р. УНР як самостійної держави обумовлене підтримкою країн Четверного союзу, насамперед Німеччини. Військово-політична ситуація у цей час складалася так, що незалежна Україна була необхідна Центральним державам як повноправний суб'єкт переговорного процесу з метою тиску на РСФРР, а УНР у свою чергу конче потребувала захисту від більшовицької експансії. Поряд з тим, Україна розглядалася як потенційне джерело продовольчих і сировинних ресурсів для Німеччини і Австро-Угорщини, вкрай необхідних для продовження війни проти Антанти.

Укладений 9 лютого 1918 р. договір із державами Четверного союзу передбачав, що УНР до 31 липня поставить до Німеччини та Австро-Угорщини 60 млн пудів збіжжя та сировини [6, с.60]. Від цього Брестська мирна угода дістала образну назву «хлібний мир». Проблема отримання обумовлених обсягів продовольства стала визначальною у розвитку відносин нових союзників з УНР.

Вже майже століття історіографія різних країн й ідейних напрямків – українська еміграційна, радянська, німецька, австрійська, сучасна українська кваліфікують політику Центральних держав на зайнятих теренах України як окупаційну [4; 10; 11; 18; 19; 23]. Погоджуючись з оцінкою цього яви-

ща у загальному підсумку як окупації, спробуємо розглянути цей процес у часово-подієвому діапазоні - від військової допомоги до фактичної окупації. Це дослідницьке завдання й складає основну мету даної публікації.

Відразу після укладення 9 лютого мирної угоди німецька сторона, маючи на увазі розв'язання стратегічного завдання – поставок із України продовольства і сировини, інспірувала звернення членів української мирної делегації за прямою збройною допомогою. Микола Любинський та інші делегати підписали відозву до німецького народу, в якій наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася надія, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде їм на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини [13, с.131]. Про справжню мету військової допомоги Україні генерал Максиміліан Гофман, начальник штабу Східного фронту і один з творців Брестського миру, у спогадах писав досить відверто: «Коли центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його взяти. Ми сказали «а» і мусимо сказати «б» [2, с.137].

За таких умов уряд УНР і Центральна Рада не мали альтернативи вибору. До того ж ці інституції, відступивши з Києва під натиском червоних військ, залишилися без постійного зв'язку із мирною делегацією у Бресті, члени якої нерідко були змушені діяти на свій розсуд. Досвідчені дипломати Німеччини та Австро-Угорщини добре усвідомлювали критичне становище своїх нових союзників і намагалися скористатися

цим у своїх цілях. 12 лютого в Житомирі РНМ під головуванням прем'єра Всеволода Голубовича, на якого були покладені й обов'язки міністра закордонних справ, підтвердила, порушене ще 30 січня, прохання про бажаність військової допомоги із боку Центральних держав [22, с.153-154].

13 лютого вища нарада німецького керівництва за участю імператора Вільгельма II ухвалила рішення про початок Східної кампанії. Через кілька днів війська генерала Александра Лізінгена розпочали просування вглиб української території і зайняли Луцьк. Головні сили просувалися вздовж залізниці Луцьк – Рівне – Козятин – Бердичів, а також із Ковеля на Сарни – Коростень. Кавалерійські та бронечастини з Луцька рухалися на Рівне – Житомир. 21 лютого німецькі війська увійшли у Новоград-Волинський. У кінці лютого до військової кампанії в Україні долучилася Австро-Угорщина, спрямувавши свої дивізії під командуванням фельдмаршала Едуарда Бем-Ермолі на південь України.

У зв'язку з початком наступу німецьких військ РНМ видала спеціальну відозву до українського народу. Цей документ був покликаний пояснити причини прийняття урядом УНР військової допомоги від нещодавно ворожих держав – Німеччини і Австро-Угорщини. Наголошувалося, що разом із союзним військом визволяти батьківщину йдуть українські січові стрільці, а також колишні військовополонені, сформовані в окрему дивізію. У зверненні навіть містилося твердження, що дружні іноземні війська будуть діяти «під проводом Польового штабу нашої держави». Аналогічну відозву у Бресті оприлюднила й українська мирна делегація. Вона відрізнялася різкою антиросійською налаштованістю

і намаганням переконати українців у дружніх намірах союзників. Зокрема, у відозві підкреслювалося: «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом із ним до оборони рідного краю від кацапських розлучених підкуплених банд» [13, с.134-135].

Слід відзначити, що керівництво УНР надавало великого значення роз'ясненню причин приходу німецьких військ в Україну. Воно розуміло небезпеку інерції психологічного сприйняття населенням німецького війська як ворожого. Напередодні вступу частин німецької армії до Києва орган УСДРП «Робітнича газета» вмістила відозву «До спокою», в якій наголошувалося, що УНР і Центральні держави уклали мирну угоду, тому німецьке військо «вступає, як військо приязної нам держави», а австрійське військо також іде в «порозумінні з Центральною Радою». Містилася й теза про підпорядкованість їх розпорядженням українського уряду [16; 20, с.80].

Крім того, постійно велися намагання переконати українську суспільну думку, що поряд із німецько-австрійськими силами боротьбу проти більшовиків веде й українське військо. Зокрема, міністр внутрішніх справ Павло Христюк телеграмою повідомляв, що на Україну виступили українські частини, організовані з колишніх полонених – українців, а серед австрійських військ – галицькі стрільці. Вони б'ються за відновлення здобутків революції і незалежність України, а тому їх слід всіяко підтримувати. Містилося й попередження: хто буде агітувати проти, вважатимуться державними злочинцями [12].

У ніч із 1 на 2 березня за домовленістю із німецьким командуванням

у Київ першими вступили українські війська – Запорізький загін, Гайдамацький кіш та Січові стрільці. Майже одночасно до міста почали входити й німецькі частини. У зв'язку зі звільненням столиці України голова РНМ УНР В.Голубович 2 березня направив рейхсканцлеру Німеччини Георгу Гертлінгу телеграму, в якій від імені українського народу і його уряду дякував за допомогу, надану «переможними німецькими військами». Він також висловлював сподівання, що «як тільки вони виконають свій обов'язок, буде віддано розпорядження про їх відкликання» [14, с.18]. У телеграмі-відповіді Г.Гертлінг висловив задоволення сприянням звільненню українського народу. Містилося там і надзвичайно важливе запевнення: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська на Україні вже виконали свою місію, вони будуть відізовані звідти» [9, с.433].

Очевидно, ці слова німецького канцлера породили в молодого прем'єра УНР дещо спрощене уявлення про терміни й умови перебування німецьких контингентів в Україні. Аналогічні запевнення від члена австрійської делегації у Бресті посла Фрідріха Візнера отримав і Олександр Севрюк у відповідь на прохання військової допомоги: «Просунуті з даного місцеперебування на територію Української Народної Республіки австро-угорські війська будуть відкликані як тільки Рада висловить таке побажання» [14, с.17].

Просування німецьких і австрійських військ вглиб української території почав створювати перші напруженості у їхніх зносинах із місцевим населенням. З березня РНМ постановила, що будь-які реквізиції для власних потреб і німецького війська мають проводитися українським урядом. За вилучене повинні видаватися офіційні

квитанції, які підлягали оплаті протягом півроку. Була також ухвалена постанова про заборону вивозу без дозволу уряду продуктів, у т.ч. у Німеччину [22, с.174-175]. Окремо визначався порядок зносин населення з німецькими військами – тільки через коменданта. Він мав розглядати всі вимоги німців і давати на виконання комісарові. Харчування і розміщення німецьких контингентів мало вестися через інтенданства. Все це повинно оплачуватися. Давалася також рекомендація не відводити для постою військових готелі, а готувати казарми [22, с.176].

Водночас РНМ спішила донести до населення інформацію про незмінність соціально-політичного курсу Центральної Ради. Зокрема, МВС було доручено «зробити розпорядження, щоб комісари по селах заявили селянам про те, що поміщиків більше не буде, щоб прочитали їм новий земельний закон і пояснили, що аграрна реформа повинна проводитися в життя земельними комітетами і що всяка самочинність у цьому напрямку буде придусена збройною силою» [22, с.177].

Після повернення до Києва, на засіданні Малої ради 9 березня була підтримана пропозиція фракції українських есерів про видання спеціальної відозви Центральної Ради до населення. Микола Чечель, один із найближчих до Михайла Грушевського діячів УПСР, наголошував, що «прихід німців вніс тривогу в настрої людності». І хоч РНМ видавала різні відозви і повідомлення, усе ж громадяни чекають оповіщення від Центральної Ради, яка користується великим авторитетом [22, с.190]. Для складання повідомлення була обрана комісія. Заслухано короткий звіт В.Голубовича про діяльність уряду в Житомирі – Сарнах – Коростені. Щодо приходу німців, він перекону-

вав членів Центральної Ради, що то «є безкорислива допомога дружньої держави. Ніякого відношення і впливу на мирний договір їхній прихід немає». Важко уявити, щоб В.Голубович сам вірив у сказане. Очевидно це було розраховано на громадську думку. Хроністи Центральної Ради відзначали, що на першому після повернення засіданні: «Членів Ради багато. Публіки на хорах теж чимало» [22, с.191-192].

12 березня на засіданні Центральної Ради було оприлюднене її звернення до українського народу. У ньому наголошувалося на чинності III і IV Універсалів, свободі дій рад селянських і робітничих депутатів, професійних спілок тощо. Значне місце займало роз'яснення статусу німецьких військ. Зокрема, підкреслювалося: «І у все це німці не втручаються, і ніякої зміни в тім не мають робити. Вони приходять як наші приятелі і помічники, щоб допомогти нам у скрутну хвилину нашого життя, і не мають наміру в будь-чому змінювати наші закони і порядки, обмежувати самостійність і суверенність нашої Республіки» [22, с.197-198].

Керівництво УЦР та РНМ розуміло важливість роз'яснення громадянам України статусу німецьких та австрійських військ, вимушеності їх запрошення та тимчасовості перебування. Відозви, заяви, повідомлення з цього питання публікувалися в газетах, окремими прокламаціями і навіть були зібрані та видані у вигляді брошури під промовистою назвою «Чого прийшли німці в Україну?». Прикметно, що до цієї добірки були включені й заяви представників німецького командування про умови виведення військ [25].

Водночас конкретні умови перебування армій Німеччини та Австро-Угорщини на території України не були виписані на договірному рівні.

Уряд очікував повернення з Бреста української мирної делегації, яка власне й запрошувала іноземну військову допомогу. 9 березня на засіданні РНМ Олександр Севрюк давав із цього питання пояснення. З'ясувалося, що спочатку йшлося про використання частин, сформованих із українських військовополонених, але Німеччина і Австрія вирішили послати власні частини. Спочатку йшлося лише про 6 дивізій. Ніхто з присутніх на засіданні не міг сказати й про межі просування німецько-австрійських військ [22, с.184-187].

Прем'єр В. Голубович запитував військового міністра Олександра Жуковського: чи потрібна німецька допомога при звільненні Лівобережної України? Той наполягав на необхідності взяття Донецького басейну силами союзників. Постало й питання про форму компенсації за допомогу. Микола Порш наполягав на укладенні відповідної конвенції, але О. Севрюк вважав за необхідне не порушувати цього питання, а обмежитися поставками продовольства. Урешті В. Голубович запропонував усе ж з'ясувати «кількість і на яких умовах ми приймаємо їх військо». Домовилися зробити це через німецького військового аташе [22, с.188].

Слід відзначити, що до середини березня постійні робочі контакти української і німецької сторони були відсутні. Вище німецьке командування в особі генерала А. Лізінгена було заклопотане організацією боротьби з радянськими військами. А начальник штабу генерал Вільгельм Гренер лише у кінці березня дістав надзвичайно широкі повноваження як військового, так і політичного характеру і зосередив у своїх руках фактичну повноту влади, включаючи й зносини з українським керівництвом. 15 березня до Києва прибув повноважний представник МЗС Німеччини, досвід-

чений дипломат посол Альфонс Мумм фон Шварценштейн. Ці дві постаті вищого німецького істеблшменту й стали репрезентантами інтересів Німеччини в Україні. Хоч вони й належали до різних угруповань у вищих владних ешелонах Рейху і розходилися в методах вирішення «українського питання», проте були абсолютно консолідовані у відстоюванні економічних інтересів Німеччини.

М.Грушевський високо оцінював підписання УНР мирного договору з державами Четверного союзу. Він вважав, що це «Мир гідний і почесний, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах» [3, с.173]. Очевидно ці рядки були написані під враженням перших звісток із Бреста. Бо, коли згодом голова української мирної делегації О.Севрюк, підсівши у вагон М. Грушевського десь між Сарнами і Житомиром, доповів йому про справжні умови миру, той розплакався.

Однак після повернення до Києва М. Грушевський і його колеги із Центральної Ради не вважали вирішення проблем, пов'язаних із перебуванням німецько-австрійських військ, безпосереднім завданням українського парламенту. Цілком імовірно, що голова вищого законодавчого органу незалежної держави спочатку не бажав прямого спілкування із представниками вищого німецького командування. Зокрема, він відмовив у прийомі В. Гренеру, відіславши його до когось із міністрів. Образа генерала була такою сильною, що він і через три місяці, розповідаючи про цей епізод Олександрю Скоропису-Йолтухівському, «так розхвилювався, що у його вирвалось: «Старий дурень, думав собі, що так можна поводитися з німецьким генералом!» [24, с.154].

Діячі Центральної Ради вважали невідкладною справою ратифікацію мирного договору з державами Четверного союзу. Тим більше, що рейхстаг ще 20 лютого більшістю голосів підтримав його укладення. Члени ради 14-15 березня провели досить гострі дебати щодо цього питання. Із великою промовою виступив М. Грушевський, особливо акцентуючи увагу на важливості входження Холмщини та Підляшшя до складу УНР. 17 березня договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною був ратифікований. Проф. М. Грушевський заявив: «Я щасливий констатувати, що Українська Центральна Рада сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій – досягнений» [22, с.213].

Наступного дня голова РНМ В. Голубович надіслав ноту урядові Австро-Угорщини, у якій повідомляв про ратифікацію мирного договору від 9 лютого, а також висловив подяку за надану допомогу. Голові українського уряду вже були відомі факти насилля польських поміщиків щодо українських селян Волині при фактичній підтримці австро-угорських військ, однак він про це не згадував, а вибачався за ті природні труднощі, які зустріли на своєму шляху союзні війська [20, с.109; 14, с.21-22].

Головним центром відносин із німецьким командуванням стала Рада Міністрів, яка доручила вести переговори прем'єру В. Голубовичу. 10 березня відбулися його консультації із полковником Фрідріхом Штольценбергом щодо укладення між державами військової конвенції. Домовилися, що німецькі частини продовжуватимуть наступ. Щодо умов, на яких мають вес-

тися операції, то у протоколах засідань уряду зазначено, що вони «мають бути викладені у формі писаній» [22, с.192].

Уклавши сепаратний мир із державами Четверного союзу, УНР фактично поставила себе у ситуацію протистояння з Антантою. Однак, не дивлячись на це, у Києві, як і раніше, перебували військові представники Франції, Бельгії та Англії. Під тиском німецького штабу РНМ УНР 12 березня ухвалює рішення про висилку їх із України у п'ятиденний термін. Це був крок зовсім недалекоглядний, оскільки втрачались останні містки зв'язку з Антантою [22, с.192; 15, с.406].

Із подальшим просуванням німецьких та австрійських військ по території України їхні стосунки з місцевим населенням ставали все більш напруженими. До Центральної Ради й уряду надходили численні скарги на свавілля союзницьких військ, особливо реквізиції продовольства і фуражу. Зокрема, голова Будаївської волосної управи повідомляв Київського повітового комісара Центральної Ради про вилучення німецькими вояками у жителів с. Юрівки «всього, що цінніше», хоч із боку селян ніяких виступів проти німців не було. У сусідній Хотівській волості, особливо у с. Гатному, за донесенням голови управи С. Хабенця, німці «все забирають самоправно і без будь-якої плати, убивають і забирають свиней, поводяться дуже грубо і з погрозами» [7, с.14,18].

Характерно, що й представники німецького військового командування у своїх рапортах керівництву Східного фронту відзначали наростання спротиву населення проти реквізицій фуражу і хліба аж до збройних виступів. Зокрема, полковник Ф. Штольценберг підкреслював добре ставлення українських урядовців, але вказував, що вони не ма-

ють достатньої сили справитися із цим явищем. Загалом уже 10 березня він робить досить невтішний прогноз щодо дієздатності української влади: «Надія, що цей уряд, складений тільки з лівих опортуністів, зуміє організувати тверду владу, досить сумнівна» [7, с.16].

Розуміючи делікатність свого становища у зв'язку із запрошенням військової іноземної допомоги, чільні діячі Центральної Ради та РНМ УНР деякий час намагалися не надавати розголосу грабінницькій поведінці німецьких та австрійських військ. Характерно, що перші запити з цього дразливого питання до Малої ради подали не депутати-українці, а представники інших фракцій. 22 березня на засіданні Малої ради депутат Макс Шац (Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія) вніс інтерпеляцію (запит) до міністра внутрішніх справ з приводу арештів і висилки жителів м. Житомира. Мойсей Рафес (Бунд) навів приклад арешту члена Центральної Ради, заступника голови Житомирської міської думи меншовика Вороніцина, якого німецька влада відправила у напрямку Бреста. Із цього приводу розгорнулася дискусія. Не дивлячись на вимоги меншості, представники українських соціалістичних партій наполягли на передачі запитів для попереднього розгляду в парламентській комісії [22, с.224]. Так само вчиняли й у наступні дні, коли депутати вносили запити щодо самочинних ревізій німецького війська у м. Березані Переяславського повіту та інших місцевостях [22, с.248].

Проте втручання німецьких і австро-угорських військ у внутрішньоукраїнські справи набрало такої гостроти, що майже на кожному засіданні Малої ради її члени вносили відповідні запити. 24 березня Борис Матюшенко (УСДРП) від імені фракції

вимагав розслідувати факти насильств польських легіонерів щодо селян Поділля. Ці військові підрозділи входили до складу австро-угорських частин і використовувалися польськими поміщиками для розправи над селянами, повернення майна, реманенту тощо. Тепер уже проти терміновості розгляду виступив член ради Адам Почентовський (Польський центр), але представники українських партій наполягли на своєму [22, с.227].

Цього ж дня Мала рада затвердила дещо оновлений склад уряду. Його головою залишився В. Голубович, який виступив на засіданні з програмою діяльності нового кабінету. Він виклав головні завдання галузевих міністерств, особливо наголосивши, що «земельне міністерство стоятиме на основі Універсалів (III і IV – Р.П.) і законів, виданих свого часу Центральною радою». У військовій справі ставилося завдання створення на демократичних основах такої регулярної армії, яка може потім перейти до міліційного принципу. У сфері міжнародних відносин акцент робився на досягненні визнання самостійності України як воюючими, так і нейтральними державами. Характерно, що прем'єр жодним словом не обмовився про проблеми взаємин із Німеччиною та Австро-Угорщиною, чиї військові контингенти перебували в Україні, створюючи повсюдно напруженість у стосунках із місцевим населенням [22, с.226-228].

РНМ тільки 22 березня розглянула інформацію про перебування і поводження іноземного війська. Військовому відомству та МЗС було доручено скласти відповідні зведення та розробити заходи з цього питання. У черговий раз обговорювали проблему укладення конвенції з німецькою стороною щодо перебування їхнього війська. Для

підготовки проекту документа була створена комісія, яка мала внести свої пропозиції до РНМ [22, с.222].

21 березня з'явилося розпорядження головнокомандуючого німецькими військами про запровадження на окупованих територіях України законів військового часу та смертної кари [20, с.113]. Не дивлячись на те, що МВС УНР видало роз'яснення про неправомірність дій військової адміністрації союзників, німецькі та австрійські військово-польові суди продовжували виносити смертні вироки щодо громадян УНР. 6 квітня на засіданні Малої ради меншовик Михайло (Самуїл) Балабанов уніс запит щодо засудження австрійцями до страти сімнадцятилітнього одесита А. Михайлова. Тільки через тиждень міністр судових справ відповів, що він збирає матеріали, на підставі яких можна буде вжити заходів, щоб такі випадки не допускались [22, с.272]. Іншого разу на запит російського есера Олександра Зарубіна про засудження до смерті сім'ї Апаріних у Миколаєві міністр внутрішніх справ визнав, що уряд часто не знає про такі факти [22, с.283].

Інкони українській стороні вдавалося добитися поступок. Зокрема, у зв'язку зі смертними вироками 12 жителів Херсона була утворена спеціальна слідча комісія Центральної Ради на чолі із Мойсеєм Гіндесом (Сіоністська партія). Її вимоги скасувати або відкласти виконання присуду австрійський генерал фон Мец відхилив. І тоді М. Гіндес направив телеграми М. Грушевському, В. Голубовичу, міністрам. Голова уряду звернувся уночі до командувача австрійських військ генерала Едуарда Бем-Ермолі і тільки тоді вирок скасували [22, с.300].

Загалом же Центральна Рада і РНМ УНР на нарощування агресив-

ності з боку союзних військ реагувала досить пасивно. Такі дії керівництва України були породжені кількома факторами. По-перше, ініціатором запрошення іноземних військ виступила українська сторона і тому мала терпляче чекати завершення їх «допомогової місії». По-друге, не були вироблені договірно-правові умови перебування німецько-австрійських військ в Україні. По-третє, німецьке військове командування швидко переконалося в нездатності керівництва УНР навести лад в країні власними силами. А без цього Центральні держави не могли реалізувати стратегічні цілі «хлібного миру».

М. Грушевський доволі неохоче і в досить делікатних виразах визнавав «всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ», навіть вважав їх неминучими під час військових операцій у чужій країні [3, с.185]. Визнавати власне безсилля було не в його характері, тому він картат ті кола, які намагалися використати запрошення німців для дискредитації української влади. Відомий діяч УСДРП, член УЦР Микола Ґалаґан у своїх споминах досить детально описав колізії міжпартійної боротьби навколо запитів щодо втручання німців у внутрішні справи України. Їх неефективність він пояснював досить відверто: «ми не мали змоги силою змусити німців шанувати не на словах, а на ділі суверенність УНР» [1, с.346].

Центральна Рада досить гостро відреагувала на втручання німецького командування лише у «свята святих» правлячої партії українських есерів – земельну сферу. 12 квітня газета «Киевская мысль» опублікувала наказ генерал-фельдмаршала Г. Айхгорна про проведення в Україні весняної сівби, яким німецька військова адміністрація грубо втручалася у вну-

трішньоукраїнські справи. Фракція есерів зажадала від уряду негайних пояснень. М. Грушевський, В. Голубович та М. Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із послом А. Муммом. Очевидно, розмова була напруженою, бо наступного дня на засіданні Малої ради М. Грушевський повідомив, що він «у дуже різких виразах осудив цей наказ». Міністр земельних справ М. Ковалевський заявив про намір подати у відставку, оскільки «всякі втручання у мою працю гальмують її, роблять неможливою». Міністр закордонних справ М. Любинський висловив надію, що наказ є непорозумінням і справу можна буде залагодити [22, с.271-272].

Питання про наказ Г. Айхгорна гостро обговорювалося 13 квітня на вечірньому засіданні Малої ради. В ухваленій резолюції відзначалося, що наказ є втручанням в українські справи, яке з боку німецького і австро-угорського командування є неприпустимим. Центральна Рада не прийняла відставку М. Ковалевського і доручила йому «широко оповістити всю людність України, що наказ фельдмаршала Г. Айхгорна не повинен виконуватися». Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту Берлінському і Віденському урядам [22, с.273]. За підсумками бесіди з керівництвом УНР посол А. Мумм повідомив МЗС Німеччини: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе» [22, с.347].

Одним із найбільш впливових німецьких офіцерів-аналітиків був полковник барон Ф. Штольценберг. Він прибув до Києва одним із перших, ще до приїзду генерала В. Гренера, і став важливим каналом інформування ви-

щого німецького військового командування про ситуацію в Україні. Уже тоді для отримання продовольства він припускав можливість зміни Центральної Ради: «Отримаємо ми хліб від нинішнього уряду, який не може довго утриматися, чи від іншого – це байдуже». Він наполягав на відновленні великого землеволодіння, без якого неможливий раціональний обробіток землі. Хоч досить тверезо оцінював, що «нинішній виключно новий уряд на це ніколи не погодиться, але й ніколи не зможе своїми силами забезпечити нам поставку хліба» [8, с.23-25].

До такого рішення схилявся й генерал В. Гренер, який 23 березня повідомляв заступника начальника Генерального штабу Еріха Людендорфа, що, на його думку, доки Німеччина підтримуватиме Центральну Раду, буде неможливо забезпечити надходження з України, визначеної у Бресті кількості хліба. Він прямо пропонував розглянути можливість заміни соціалістичної Центральної Ради консервативним урядом [5, с.107]. Поки військове відомство розмірковувало над пропозиціями В. Гренера, МЗС Німеччини на них відреагувало більш оперативно. Підсекретар Г.Буше від імені статс-секретаря Ріхарда Кюльмана 26 березня застерігав посла А. Мумма від будь-яких різких змін німецької політики в Україні, у т. ч. і повалення Центральної Ради. Більше того, МЗС радило, щоб німецькі військові не порушували українського законодавства у сфері землеволодіння [5, с.108]. Така позиція зовнішньополітичного відомства відображала настрої лівоцентристських сил у рейхстазі і свідчила про розбіжності у «східній» політиці владних центрів Німеччини.

Генерал В. Гренер такі підходи у ставленні до Центральної Ради як ре-

презентанта самостійної держави, з якою Німеччина зв'язана мирним договором, вважав помилковим і продовжував наполягати на зміні українського уряду. При цьому незмінно наводився досить сильний аргумент – доки буде Центральна рада, яку він вважав мішаниною мрійників, ідеалістів і «катедерсоціалістів», вивезення хліба з України буде абсолютно неможливим[5, с.108].

Посол А. Мумм виявився у досить складній ситуації. З одного боку, він швидко розібрався у реаліях і можливостях української влади, з іншого – мав дотримуватися директив МЗС, які вимагали діяти, виходячи з офіційного визнання суверенітету УНР, але забезпечити при цьому хлібний експорт з України до Центральних держав. Уже в кінці березня й МЗС погодився, що справа весняної сівби надзвичайно важлива і для цього можливо «прийдеться пожертвувати тими чи іншими принципами». Зокрема, послу радили пояснити українському урядові, що наближення посівної вимагає рішучих дій і він мав би видати розпорядження, яке б спонукало власника кожної земельної ділянки обробити її [8, с.30-31].

Німецьке посольство намагалось переконати лідерів УНР в утопічності їх соціально-економічних проєктів, зокрема щодо соціалізації землі. З цією метою посол А. Мумм організував зустріч М. Грушевського та В. Голубовича з членами німецької економічної місії у Києві Карлом Мельхіором і Отто Відфельдтом – відомими банкірами та промисловцями. Двогодинна розмова виявилася безплідною. Більше того, В. Голубович критикував наказ Г. Айхгорна про засів полів. А. Мумм відреагував на цей закид дуже різко, нагадавши українським керівникам, «що без нашої військової допомоги ні один

з них не залишився б на своїй посаді, а відкликання наших військ потягло б за собою їх вигнання і хаос в країні» [8, с.30-31]. Міністр земельних справ М. Ковалевський також згадував, як А. Мумм і К. Мельхіор доводили йому, що організувати сільськогосподарське виробництво без права приватної власності неможливо. Однак ідейно переконаний у своїй правоті соціаліст-революціонер тільки дивувався «цинізму» німецьких дорадників.

Після цієї зустрічі з вищим керівництвом УНР дипломатичний представник Німеччини вже переконався у необхідності зміни українського уряду. Процес стримувався лише укладенням торговельної угоди між УНР і Центральними державами. 13 квітня А. Мумм повідомляв МЗС про це як справу принципово вирішену, хоч поки що ні він, ні Й. Форгач, ні генерал В.Гренер ще не знають прийнятної кандидатури для заміни нинішнього уряду. Посол запевняв керівництво МЗС, що він досі цілком лояльно ставився до уряду і до прем'єр-міністра, як особистості, що вселяла симпатії, але нині змушений ввійти у контакт із більш правими партіями[8, с.43].

А тим часом Ф. Штольценберг і В. Гренер тиснули на вище німецьке командування Німеччини, добиваючись згоди на повалення Центральної Ради. Ще й у середині квітня не відкидалася ідея встановлення прямого німецького правління Україною у формі генерал-губернаторства. Однак таке розв'язання проблеми зустрічало різке несприйняття у рейхстазі. Даний підхід А. Мумм вважав «із військової точки зору цілком зрозумілим, а з політичної безумовно небажаним» [8, с.44]. Досить вагомим аргументом стримування «яструбів» у військовому командуванні була можливість анти-

німецьких заворушень в Україні, які не тільки потребуватимуть додаткової військової сили, але й поховають сподівання на вивіз продовольства.

На відміну від МЗС Німеччини, зовнішньополітичне відомство Австро-Угорщини підтримувало думку фельдмаршала Г.Лангера про зміну Центральної Ради. Глава МЗС Оттокар Чернін 3 квітня шифрограмою повідомляв посла Й. Форгача, що він «нічого не мав би проти того, щоб нинішній, за наявними слухами, зовсім ізольований уряд був замінений іншим». При цьому міністр наголошував важливість того, щоб посол А. Мумм розділяв цей погляд [8, с.35].

І слід відзначити, що австрійський дипломат досяг чималих успіхів у цьому, постійно підштовхуючи свого колегу до думки про невідворотність зміни українського уряду. Тим більше, що в цьому напрямку працювали й німецькі військові. Й. Форгач був у постійному контакті зі штабом генерала В. Гренера і поділяв його рішучі наміри покінути із «соціалістами-утопістами» Центральної Ради.

Політичне протиборство у питаннях «східної» політики на вищих щаблях німецької влади деякий час стримувало Берлін від директиви про зміну влади в Україні. Певним гальмівним чинником було й МЗС Німеччини. Коли 17 квітня В.Гренер показав свою телеграму до головнокомандуючого Східним фронтом із черговим наполяганням на скиненні Центральної Ради, то А. Мумм радив не робити цього, називаючи зміну уряду з ініціативи німців при незнанні осіб, які можуть бути висунуті наступниками, «стрибком у безвість» [8, с.45].

На наш погляд, не будучи впевненим у повній гарантії акції, обережний А. Мумм не відкривав усіх карт перед

МЗС. Адже у разі невдачі перевороту, тобто проведення його із застосуванням німецької сили, відповідальність падала б на Оберкомандо. Хоч 13 квітня він уже знав дату державного перевороту в Україні. У шифрограмі посол писав до МЗС: «Приводом до зміни уряду може поки що послужити, запланована на 15 квітня за старим стилем (28 квітня – Р.П.) селянська демонстрація проти аграрної політики уряду» [8, с.47]. Отже, соціально-політичною силою, яка мала виступити ініціатором перевороту, були обрані Союз земельних власників, Українська демократично-хліборобська партія та Українська народна громада. Найвпливовіший із них – Союз земельних власників – подав генералові В. Гренеру записку, в якій пропонував заміну Центральної Ради призначеним німцями генерал-губернатором, який керував би державою з допомогою місцевої директорії. Німеччина отримувала повні гарантії експорту з України продовольства і сировини.

І все ж німці схилилися до заміни Центральної Ради українським урядом. Близький до німецьких окупаційних кіл О. Скоропис-Йолтухівський у середині квітня розповідав своєму тестеві Є. Чикаленку, що німці шукають людину широко відому і з доброю репутацією, яка б узялася організувати новий уряд. Вони впевнені, що парламентаризм в Україні треба відкласти років на 5-10, а тепер має бути уряд, котрий «правив би республікою самодержавно» [24, с.12].

Німецькі військові вели активний пошук кандидатури майбутнього правителя України. Приблизно 12 квітня відбулася зустріч колишнього командувача Першим українським корпусом генерала П. Скоропадського із начальником розвідвідділу німецького штабу

майором Гансом Гассе. Із цієї бесіди майбутній гетьман виніс враження, що його «репутація в «Оберкомандо» все-ляє їм повагу» [17, с.141].

Відомо, що німці розглядали й інші кандидатури (Євген Чикаленко, Іван Луценко), але П. Скоропадський мав дві незаперечні переваги – досвідчений військовий генерал і нащадок українського гетьманського роду. Крім того, належність П. Скоропадського до великих землевласників, на думку німців, було запорукою несоціалістичності аграрної політики.

23 квітня В.Гренер отримав від Е. Людендорфа довгоочікувану телеграму. У ній йшлося про загострення продовольчої кризи у Німеччині і свободу дій Оберкомандо щодо Центральної Ради аж до її повалення. У кабінеті В. Гренера увечері відбулася нарада за участю німецьких та австрійських військових та дипломатів – А. Мумма, Й. Форгача, Ф. Штольценберга, Моріца Фляйшмана. Ця п'ятірка й ухвалила остаточне рішення про заміну Центральної Ради. Оскільки зійшлися на кандидатурі П.Скоропадського, то вирішили надати їй відповідну форму державності – гетьманат. Тут же були вироблені й вимоги до майбутнього українського уряду [5, с.112].

Штаб В.Гренера приступив до здійснення державного перевороту в Україні. Документи засвідчують системний характер здійснюваних заходів. Вони мали дві складові – військово-організаційну і політичну. Уже 24 квітня німецький гарнізон Києва отримав наказ на випадок спротиву Центральної Ради, за яким німецькі війська мали зайняти будинки Центральної Ради, уряду, військового міністерства, Генерального штабу, а також установи зв'язку. Передбачалося й роззброєння українських підрозділів. Ще один

наказ стосувався можливого страйку залізничників. Із метою його упередження німецькі частини мали зайняти залізничні станції, майстерні, депо, карати агітаторів та страйкарів і захищати тих, хто бажав працювати [5, с.113].

Цього ж дня увечері В. Гренер запросив до себе в штаб П. Скоропадського і, за словами останнього, запропонував «вислухати проект угоди зі мною». Пункти цієї «угоди» були фактичним ультиматумом: визнати договори Центральної Ради з німцями; врегулювати валютні відносини; встановити правильний контроль за вивозом продовольства; гарантувати отримання продуктів німецькими гарнізонами на місцях; скликати сейм лише за умови дозволу німецької влади; впорядкувати судочинство; відновити вільну торгівлю; надати відповідні преференції Німеччині на купівлю хліба та сировини. Усі ці умови П.Скоропадський прийняв, хоча своїх спогадах інформацію про т. зв. угоду відсепарував. В. Гренер на нього справив добре враження, особливо через відсутність «бажання скористатися і урвати за будь що». Генерал усіх карт перед П. Скоропадським не відкривав. Він наполягав, щоб той здійснив переворот силами своїх прихильників при нейтралітеті німецьких військ, хоч дав зрозуміти, що великих безпорядків на вулицях вони допустити не можуть. При цьому, за спогадами П. Скоропадського, кілька разів наголосив: «Ми у ваші справи не втручаємося» [17, с.148].

Це «невтручання» наступного дня, 25 квітня, яскраво продемонстрував наказ фельдмаршала Г. Айхгорна про введення в Україні німецьких військово-польових судів. Пунктом першим наказу «Всі порушення проти громадського порядку, всі карні злочини, як і всі карні вчинки проти німецьких і

союзних військ, так і усіх належних до них осіб, належать виключно особливому німецькому польовому суду». Крім того, заборонялися вуличні зібрання, агітація, спрямовані на порушення громадської безпеки. Виконання вимог даного наказу покладалося на штаб 27-го армійського корпусу [8, с.52]. Оголошення наказу також було однією з ланок забезпечення державного перевороту. Сюди ж слід віднести роззброєння у ніч з 26 на 27 квітня I Української дивізії, т. зв. сірожупанної, сформованої із колишніх українців-військовополонених [22, с.310].

Впливовий український діяч Є. Чикаленко залишив щоденникові записи про тогочасну суспільну атмосферу в Києві: «Скрізь, скрізь гомонять, що от от німці розженуть Ц.[ентральну] Раду і візьмуть владу в свої руки... Публіка так звикла до сенсацій, що вже сама їх вигадує; вона так розбестилась, що вже не може жити щоденним життям, щоденною працею – все сподівається якись надзвичайних новин» [24, с.13].

26 квітня наказ Г. Айхгорна був широко оповіщений, але лише наступного дня РНМ почала обмірковувати форму реагування на грубе втручання німців у внутрішні справи України. Міністри М. Любинський, Григорій Сидоренко пропонували вдатися до рішучих дій – вимагати відкликання генерала Г. Айхгорна, посла А. Мумма, або й виводу німецького війська. Українські урядовці перебували в полоні ілюзій, що дії Оберкомандо можуть бути засуджені рейхстагом, що вони не відбивають позицію німецького уряду тощо. До того ж обговорення цього вкрай складного питання проходило в умовах урядової кризи. Міністри - члени УПСФ Сергій Шелухін, Іван Фещенко-Чопівський і В'ячеслав Прокопович, мотивуючи свої дії нездатністю уряду до праці, подали у

відставку. За таких обставин обговорення ситуації у зв'язку з наказом Г. Айхгорна перенести до Центральної Ради [22, с.312-313].

Майже весь день 27 квітня на засіданнях фракцій тривали гострі дискусії щодо сучасного політичного моменту. Пленарне засідання відкрилося о 21 год. Спочатку йшлося про довібори в Установчі збори, про проект Конституції УНР, справи національних міністерств. Нарешті, слово для доповіді взяв прем'єр В. Голубович. Він намагався пояснити причини запрошення німецько-австрійських військ. Коментував дії уряду у відповідь на перший наказ Г. Айхгорна про засів полів, намагався довести що такі дії німецького командування засуджуються більшістю рейхстагу. Торкнувся він і інциденту із викраденням близького до німецьких кіл київського банкіра Аабрама Доброго, стверджуючи, що німці даремно підняли гвалт, оскільки той ніякого юридичного відношення до них не має [22, с.315-317].

Дебати у Малій раді щодо наказу Г. Айхгорна, а фактично про політичну ситуацію, продовжувалися й 28 квітня під головуванням М. Грушевського. Промови членів ради були войовничими, засуджували німецьке командування, вимагали вжити таких дій, «щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатись надалі нашим внутрішнім життям» (М. Порш). Б. Мартос говорив: «нехай генерал Ейхгорн знає, що йому прийдеться тут держати не 300 тис., а 3 млн. війська» [22, с.318]. Із довгою промовою виступив В. Винниченко, який нещодавно повернувся до Києва. Вона була сповнена національного пафосу і соціалістичної риторики, на кшталт: «тільки гармонізація соціальних інтересів із національними

дасть ту непереможну силу, якої жодні німці не поборють» [22, с.322].

Аналіз змісту промов переконливо доводить, що члени Центральної Ради не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівалися, що загроза зриву щойно укладеного економічного договору змусить керівництво Німеччини «приструнити» чільних військовиків в Україні, наївно покладалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у парламенті тощо. Лише зрідка лунали більш тверезі міркування. Так, М.Порш причиною втручання німців у внутрішні справи УНР вважав «той розвал і безсилля державної власті, які у нас запанували останніми часами». А О. Зарубін оцінював ситуацію ще реальніше: «Можна з упевненістю сказати, що приказ Г. Ейхгорна було обмірковано й затверджено попереду в політичному відділі Генерального штабу в Берліні. До кого ж тепер звертатись нам?» [22, с.318,320].

Завершити депутатам цю безплідну полеміку допомогли самі німецькі вояки, здійснивши неочікуваний візит до зали засідань, де розігралася хрестоматійно відома сцена з командою «Хенде хох!» і принизливим обшуком та арештом кількох урядовців [22, с.324-325]. Поза всіляким сумнівом, ця демонстрація німецької сили також була одним із елементів Гренерового плану підготовки перевороту. Вона ставила за мету деморалізувати членів Ради, зламати їхню волю до спротиву. А намагання заарештувати міністрів військових і внутрішніх справ – позбавити керівництва силові відомства.

Наступного дня, 29 квітня Центральної Рада зібралася на своє засідання, не підозрюючи, що воно виявиться останнім. Більше того, зранку РНМ додатково виділила 25 млн на її утриман-

ня [22, с.325]. Мала рада вирішила направити до посла А.Мумма делегацію на чолі з В.Голубовичем, давши повноваження у разі необхідності заявити про готовність нинішнього уряду піти у відставку, а новому – Центральної Рада доручить переглянути земельний закон із метою пристосування його до потреб життя [22, с.326].

В очікуванні повернення делегатів М. Грушевський доповів, що опівночі його відвідав полковник Ф. Штольценберг, якому він висловив рішучий протест. Вторгнення у приміщення ради військових той пояснив пошуком організаторів викрадення банкіра А. Доброго. М. Грушевський також повідомив, що вже повернуті деякі документи, вивезені німцями. Хронікер газети «Киевская мысль» у звіті про засідання Ради писав: «Заяву М.С. Грушевського члени Ради вислухали мовчки» [22, с.327].

Члени Центральної Ради поспішно відразу у трьох читаннях ухвалили Конституцію УНР – «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» як типово парламентської республіки. А тим часом повернулися посланці Ради до А. Мумма. В. Голубович доповів, що на всі їхні заяви і пропозиції барон відповів сакраментальною фразою: «Zu spat!» (пізно) [22, с.329-330].

Висновки. Тримісячний альянс молододі української демократичної республіки із застарілими центральноєвропейськими монархіями завершився її фіаско. Розпочинався він з визнання УНР суб'єктом міжнародних відносин, підписанням мирного договору, укладенням двосторонніх угод, наданням військової допомоги проти більшовицької експансії. Відносини УНР з німецько-австрійською стороною у лютому-квітні 1918 р. можна вважа-

ти союзницькими, не дивлячись на їх протиріччя і нерівноправність.

Однак безплідність спроб німецьких військових і дипломатів повернути кермо соціального курсу УНР вправо, їхній зростаючий скептицизм щодо здатності українського центрального уряду оволодіти ситуацією на місцях, а відтак і пряма загроза зриву експортних поставок з України, все більше підштовхувала вище німецьке військове командування до грубого втручання у внутрішні справи - видання наказів про примусовий засів полів, запрова-

дження німецьких військово-польових судів, організація гетьманського перевороту із зміною політико - правової моделі «дружньої» держави.

Квітень 1918 р. став тією часовою межею, за якою небезкорислива союзницька військова допомога Україні з боку Центральних держав переродилася в жорстку окупацію економічно - експлуатаційного типу з диктатом щодо урядових структур, конфіскаціями, контрибуціями, екезеуціями, висланнями і розстрілами місцевого населення.

Джерела та література

1. Галаган М. З моїх спогадів. – К., 2005. – 655 с.
2. Годман Макс (1869 – 1927). Записки и дневники, 1914–1918: перевод с немецкого. – Ленинград, 1929. – 264 с.
3. Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали / Редакція і вступна стаття Любомира Р. Винара. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен, 1992. – 278 с.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – 287 с.
5. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. – 1994. – №1. – С. 104–120
6. Довідник з історії України (А–Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ін-т іст. дослідж. Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка; заг. ред.: І. З. Підкова, Р. М. Шуста ; упоряд. І. З. Підкова. – Вид. 2-ге, доопрац. і допов. – К., 2002. – 1135 с.
7. Документи о разгрома германских оккупантов на Украине в 1918 году / под редакцией И. И. Минца и Е. Н. Горюшкового. – М., 1942. – 240 с.
8. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / под ред. М. Горького [и др.]. – М., 1936. – 205 с.
9. Минц И. Год 1918–й. – М., 1982. – 576 с.
10. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. – Кн. 1. – К., 2011. – 390 с.
11. Нариси історії української революції 1917–1921 років / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. – Кн. 2. – К., 2012. – 464 с.
12. Народня воля. – 1918. – 1 березня.
13. Несук М. Драма вибору: Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр.: монографія. – К., 1999. – 274 с.
14. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы – К., 1938. – 623 с.
15. Революция на Украине : По мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев ; Под ред. Н. Н. Попова. – М.– Л., 1930. – 435 с.
16. Робітничка газета. – 1918. – 27 лютого
17. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; – Філадельфія, 1995. – 493 с.
18. Субтельний Орест. Україна: Історія. – К., 1993. – 720 с.
19. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін. ; упоряд. В. Дорнік ; пер. з нім. В. Кам'янець ; наук. ред. Р. Пиріг. – К., 2015. – 512 с.
20. Україна: Хроніка ХХ ст.: Рік 1918: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: А. П. Гриценко, О. Й. Щусь. – К., 2005. – 402 с.
21. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1 / упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій та ін. – 589 с.
22. Українська Центральна Рада : документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 2 / упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій та ін. – 422 с.
23. Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – М., 2007. – 336 с.
24. Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – 464 с.
25. Чого прийшли німці в Україну? Офіційні повідомлення, думки, розмови. – К., 1918.

ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА КРАЇН ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ (ГРУДЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 Р.)

У статті розкрито діяльність уряду УНР щодо підписання економічної угоди у квітні 1918 року з країнами Центральної Європи на підставі умов Брестського миру.

The article reveals the topic of the activities of the Government of the UPR, concerning the signing of an economic agreement in April 1917 with the countries of central Europe on the basis of the conditions of the Brest Peace.

Ключові слова: договір, торгівля, обмін, збіжжя, сировина, товарообмін.

Постановка проблеми. Економічні стосунки УНР та країн Четверного союзу після підписання Брестського миру є досить актуальною, але малодослідженою проблемою. Початок було покладено у Бресті, але практична реалізація почалася після повернення Центральної Ради до Києва у квітні 1918 р. Саме у вказаний період розпочалися переговори щодо підписання економічної угоди відносно обміну товарами. 23 квітня така угода була підписана. Вона означала початок новим економічним стосункам суверенної української держави та країн Центральної Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за обраною проблемою доводить відсутність її цільового дослідження. Більшість дослідників звертають увагу на політичний аспект стосунків, тоді як економічні відносини залишилися поза їх увагою. Серед провідних вітчизняних дослідників, які тією чи іншою мірою займалися цією проблематикою варто відзначити М. Виговського, О. Потильчака [1].

Метою статті є висвітлення та аналіз зовнішньоекономічної діяльності

уряду Центральної Ради та країн Центральної Європи щодо реалізації постанов Брестського миру у зазначений період.

Результати дослідження. У статті Брестського договору, яка регулювала торговельні зносини був один пункт, із змісту якого випливало, що він повинен був реалізований незалежно від ратифікації або вірніше, не чекаючи на неї. Це 1-й пункт статті 7-ї щодо обміну надлишками продукції, а саме; «До 31 липня поточного року потрібно буде перевести обмін надлишками найголовніших витворів сільського господарства і промисловості для покриття біжучих потреб» [2, арк. 11].

Хоча формально завдання української делегації були суттєво обмежені – домовитися лише про обмін надлишками, підготовлений нею після місячної напруженої роботи «економічний договір 23 квітня» мав набагато більше практичне значення, ніж договір 9 лютого.

Обидві сторони підійшли до переговорів без достатньої попередньої підготовки, не маючи статистичних і економічних матеріалів щодо загальної

кількості хліба в Україні. Німцям вдалося одразу зосередити основну увагу делегацій на питаннях вивезення з України продовольства, відсунувши на задній план імпорту з неї до Центральних держав. І якщо стосовно експорту вони докладно розробляли проекти окремих угод і гарантії їх виконання, то щодо імпорту – обмежувалися загальними фразами, повсякчас уникаючи конкретних зобов'язань. Текст договору тому розпадається на дві головні, не зовсім рівні за значенням частини: перша – докладно відпрацьовані постанови щодо вивозу з України, і друга – не чіткі матеріали підкомісії щодо ввозу в Україну.

Готуючи новий договір, Державна комісія по товарообміну керувалась двома основними ідеями: «1. Модною ідеєю всебічного господарського регулювання всього економічного життя країни, і зокрема, намаганням передати в руки держави справи постачання українських підприємств сировиною, а населення – масовими продуктами споживання. 2. Бажанням, по можливості, відгородити свою країну від загрози чого їй економічного закабалення і перетворення в німецьку колонію, а також захистити її від викачування сировини в Центральні держави без зустрічного імпорту сюди достатньої кількості готових виробів» [2, арк. 11].

До цих завдань слід додати ще одне – прагнення вищих органів УНР встановити контроль за поставкою продовольства для Центральних держав, не допустити створення їхніх організацій у своїй країні. Вже тоді було очевидним, що українська експортна організація, не маючи достатньої кількості спеціалістів та належного досвіду міждержавних економічних стосунків,

буде працювати гірше, ніж німецька та австрійська.

Беручи до уваги фактичний стан окупації, залежність уряду від німців, розміри запитів Центральних держав, а також слабкість української влади, треба визнати, що комісія чимало досягла у поставлених перед нею завданнях. Про це свідчить і невдоволення її роботою з боку представників Центральних держав [2, арк. 11].

Необхідно вказати на ще одну важливу обставину, яка безпосередньо стосувалася договору 23 квітня 1918 р. Адже акт від 9 лютого відновлював дію договору про торгівлю і мореплавання між Росією та Німеччиною 1894 р., а також загальний російський митний тариф європейської торгівлі 1903 р.

Справа полягала в тому, що вартість російського рубля в 1918 р., коли він ще був в обігу в Україні, дорівнювала 1:30 його вартості 1903 р. і відбиті в ньому старі ставки тарифу абсолютно не захищали промисловість від іноземної конкуренції. Україна фактично скасовувала своє мито. Такого удару – наголошувалося в доповідній записці Міністерства торгівлі і промисловості України, - при відновленні нормального економічного життя не винесла б жодна із галузей промисловості, і тільки обставини, абсолютно не залежні від волі брестських делегатів, не дали можливості цій загрозі реалізуватися» [2, арк. 11].

Таким чином, були наявні всі правові умови для того, щоб визнати постанови Брестського договору недійсними до ратифікації всіма державами, що його заключили. Така юридична позиція була б надзвичайно вигідна для України і створила б їй великі переваги при подальших переговорах з Центральними державами. Зокрема, давала можливість автономно підви-

чувати ставки митного тарифу, але міністр торгівлі і промисловості С. Гутник проігнорував цю обставину.

Спільна німецько-австро-угорська комісія, створена згідно зі статтею 7-ю договору, зібралася в Києві 25 березня 1918 р. Українську делегацію очолював М. Порш. Німецьку та австро-угорські відповідно барон Мумм фон Шварценштейн і граф Й. Форгач.

Українська державна комісія була розділена на дві частини – імпорту та експорту. Крім цього, було вирішено створити для обговорення питання імпорту товарів в Україну три підкомісії: з імпорту машин і металевих виробів; палива та іншої сировини; текстильних товарів.

28 березня спільна комісія фактично розпочала роботу. Вступним словом засідання відкрив голова української імпортової комісії В. Коваль. Він звернувся до представників Центральних держав з проханням поставити Україні певну кількість дешевих товарів та знарядь праці, пояснюючи це тим: що «Україна пережила, з одної сторони, ворожечій напад, з другої – довгу внутрішню анархію, причому на Україні брали всього, що тільки можна було взяти, нічого їй не звертаючи. При таких обставинах наш народ втратив зовсім віру дол. Паперових грошей і правильний товарообмін можна буде організувати тоді, коли замість паперових грошей будуть дані в більшій кількості дешеві товари. Головні і передусім потрібні сільськогосподарські машини та знаряддя, бо лиш вони відродять продуктивність землі та наше сільське господарство» [2, арк. 11].

Українська делегація просила доставити до 31 липня 1918 р. мінімум 101,5 тис., максимум 165 тис. плугів, з яких 85% конструкції Сакка і 15% – Бехера. Комісія також вимагала вказати,

яка кількість цих виробів буде поставлена до 31 липня.

Одночасно з початком переговорів щодо підписання економічного договору, Державна комісія звернулася 30 березня 1918 р. до населення України з відозвою про організацію товарообміну з Центральними державами. У відозві йшлося про необхідність ведення торгівлі з іншими народами таким чином, щоб від того була найбільша користь для всього населення, а не тільки торговців. Головним у відозві було встановленням «До того часу, поки не буде вироблений план нашого зовнішнього торгу і поки не буде встановлено, якими товарами торгівля буде монополізована, а якими може продаватись вільно, по яким цінам будуть продаватись та купуватись товари, хліб, тощо, всі приватні торговельні зносини з Центральними державами забороняються: ніхто не може без дозволу уряду а ні вивезти від нас, а ні ввозити з-за границі ніяких товарів» [3]. 5 квітня 1918 р. відповідне розпорядження за підписами В. Голубовича та І. Чопівського надійшло до прикордонних комісарів та кордонної охорони, де зазначалося: «На підставі статті 1 торгового договору між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією весь товарообмін між Україною та зазначеними державами мусить провадитись через державні установи, а не приватним шляхом ...забороняється [4].

До 8 квітня на переговорах проблемами імпорту в Україну не розглядалися, оскільки німців більше цікавили проблеми експорту з неї, але вони на вимогу української сторони, були продовжені. Цього разу обговорювалися питання про поставки вугілля. Українська делегація просила привести до 1 червня 330 тонн вугілля, зумовлю-

ючи це тим, що Донбас не може видобути необхідної його кількості. З них для залізниць – 15 млн. пудів, для пароплавів – 1 млн., для промисловості – 2,9 млн. пудів. Німці відмовилися дати конкретну відповідь, мотивуючи тим, що залізничний транспорт дезорганізований, територія України щодня змінюється, а Німеччина поставляє вугілля також у Данію та Голландію. Вони просили оформити письмове замовлення на мінімальну кількість необхідного вугілля. 9 квітня українська комісія конкретизувала дані, а саме = 7,5 млн. пудів на місяць. Представники німецької сторони намагалися зменшити цю цифру до 1,8 млн. пудів, висуваючи попередні аргументи, щоправда збільшивши кількість країн, яким вони допомагають до семи, включаючи Австрію, Туреччину, Болгарію, Швецію, Швейцарію. Член української комісії Вольський наголосив, що коли Україна не матиме необхідного їй вугілля, вона не нестиме відповідальності за постачання хліба.

Питання щодо кількості необхідного вугілля було вирішене 11 квітня, коли спільна комісія затвердила цифру 18,9 млн. пудів або щомісяця 6,3 млн. пудів. Нагадаємо, що видобуток вугілля у порівнянні з 1917 р. (882, млн. пуд.) впав до 291,7 млн. пуд. у першому півріччі 1918 р. вугільна промисловість котилася до повного занепаду. Але німецька сторона хотіла сама розпоряджатися в Україні тим, що вона буде поставляти, на що голова підкомісії І. Ганіцький зауважив: «Щоб німці не вмшувалися вже, як ми будемо ділити вугілля між собою, бо ми не дивимося, що роблять зі збіжжям Центральні держави» [5, арк. 159].

Крім вугілля, Україна добивалася поставок з Центральних держав нафти, гасу, різних мастил. Так, для під-

приємств шести українських губерній Київського району, зокрема млинів, цукроварень, шкіряних фабрик, міських підприємств необхідно було 350 тис. пудів нафти на два місяці.

Представники австро-угорської делегації назвали більш конкретні цифри, а саме: 10 цистерн бензолу, 12 – нафти, 15 вагонів різних видів мазуту для автомобілів, машин тощо. Німці ще раз при цьому заявили, що вважають Україну країною експорту, а не імпорту.

Певних успіхів було досягнуто і на переговорах про поставку з Центральних держав в Україну фармацевтичних та інших хімічних препаратів.

17 квітня на переговорах були погоджені ціни на вугілля. Так, доставка його залізницею в Барановичі і Голуби коштувала 4 крб. 50 коп. за пуд, в Одесу – 5 крб. Вугілля повинно було поставлятися із Шлезька та Вестфалії. Причому німці знову намагалися давати поради українському вугільному бюро щодо розподілу його в Україні. Член української імпортової комісії І. Ганіцький знову категорично заперечив таку можливість.

Договір про постачання нафти був підписаний 18 квітня, за виключенням ціни на неї, яка мала бути встановлена пізніше. Привертає увагу той факт, що німці були дуже здивовані такою кількістю нафти, гасу, мастил, яку запросила Україна на переговорах у Києві. Скоріше всього, про це вони чули вперше, і в Бресті про нафтопродукти зовсім не йшлося.

18 квітня було підписано договір про поставку в Україну вугілля, нафти, хімічних і фармацевтичних товарів. Щодо вартості, то ціни на вугілля встановлювалися до цін на хліб у пропорції 8:25. Український уряд примусово погодився на це, але комісія не дала зго-

ди на параграф 4-й договору стосовно розподілу вугілля в Україні німцями.

Питання про ввіз в Україну текстильних товарів розглядалося на комісії 21 квітня. Українська сторона вказувала, що з грудня 1917 р. припинився імпорт тканин із Росії, внаслідок чого виник значний дефіцит їх, особливо у селі. Крім того, імпорт тканин був би одним із дійових засобів добування хліба у селян. Українська сторона просила: а) доставки значної кількості тканин і мануфактури, і причому без постачання взамін сировини; б) про поставку ткацьких станків, особливо із зайнятих районів Польщі.

Відповідь вони одержали не чітку. Німці вимагали за поставку тканин одержувати сировину. Що ж до експорту обладнання для текстильної промисловості, то це питання остаточно не було вирішене. Стосовно паперових виробів, то ні кількості, ні термінів поставок не визначено.

Представники УНР намагалися обумовити монополію на закупку і розподіл державними органами імпортованих товарів. 6 квітня 1918 р. рада Народних Міністрів прийняла постанову, де зазначалося, що весь товарообмін на підставі ст.1. п. 2. між Україною та зазначеними державами мусить провадитись через державні установи, а не приватним шляхом» [5, арк. 159]. Про це голова імпоротної комісії В. Коваль заявив 20 квітня. Серед монопольних товарів називалися: горючі матеріали, сільськогосподарські машини і знаряддя, обладнання для млинів, маслоробних, крохмальних та інших заводів (крім цукрових), будівельні прилади, хімічні та аптечні товари, папір, двигуни для сільського господарства тощо.

У відповідь німецько-австрійська комісія повідомила, що згодна до 31 липня 1918 р. прийняти пропозиції

українського уряду, але знімає з себе відповідальність за постачання необхідними товарами і перекладає їх на уряд УНР, який мусить передати Центральним державам до 22 квітня докладний перелік цих товарів, всі ж інші повинні вільно продаватися.

Отже, Центральні держави ухилилися від вирішення питання про імпорт товарів і постачання сировини в Україну. Тому вони не давали конкретних відповідей на вимоги та прохання української сторони, істотно зменшували розміри поставок окремих товарів, часто висували заздалегідь неприйнятні умови, ставлячи переговори на грань зриву.

Паралельно між сторонами велися переговори з питань експорту товарів з України. Так, 30 березня розпочалися засідання експортної комісії по збіжжю та обміну споживчими товарами. Німці запропонували розглянути питання про сільськогосподарські продукти, крім збіжжя, які Україна може доставити Центральним державам. Їх цікавило в першу чергу кількість сала й інших жирів. Це підтвердив член української економічної делегації, яка відбула до Берліна, І. Шафаренко: «Більшість продуктів у Німеччині – замітники. Особливо відчувається гострий дефіцит жирів» [6, арк. 60]. Міністр продовольчих справ Д. Коліух відповів, що протягом 4-х місяців Україна може поставити 30 тис. пудів сала, 900 тис. пудів худоби (в живій вазі), плюс до цього 100 млн. яєць, 100 вагонів цибулі, 100 тис. пудів картоплі, 27 млн. пудів цукру, 100 тис. пудів кислої капусти. Німці були не задоволені такими цифрами і вимагали дозволити вільну закупівлю продуктів в Україні. Зокрема, вони визначили таку кількість необхідної сільськогосподарської продукції: яєць – 3-4 тис. вагонів

(по 144 тис. штук у кожному), свиней – 1,3 млн. голів, худоби (включаючи й овець) – 300 тис. голів, жирів – 1 млн. пудів, цукру – 1/3 пропонованого, але за ціною, встановленою фабрикантами, інші 2/3 цукру за цінами, визначеними комісією.

Для УНР проблема експорту за кордон продукції сільського господарства була надто серйозною. Про це, зокрема, свідчить засідання української експортної комісії по товарообміну, яке відбулося 1 квітня 1918 р. Вона була поділена на 4 підкомісії: експортну, імпортну, фінансову і юридичну.

З початку квітня ситуація на переговорах все більше загострювалася. Українська делегація знову висловила своє невдоволення щодо ведення переговорів. Так, 2 квітня її голова В. Коваль зазначив: «Враження таке, що делегати Центральних держав пропонують доставити Україні дуже малі лічби потрібних машин, що викличе невдоволення селянства, яке не дасть потрібну кількість збіжжя» [6, арк. 60]. Далі він ставив вимогу, щоб делегати Центральних держав на кожне питання щодо кількості товарів давали б конкретну відповідь, бо для комісії важливіша відмова, ніж невизначена відповідь.

4 квітня українська комісія знову поставила питання щодо конкретної кількості необхідних двигунів, фрикційних пресів, обладнання для здобуття торфу, машин для залізниць, але відповіді не отримала. 6 і 9 квітня також велися суперечки з тих же питань.

План організації виконання договору України з Центральними державами розглядався на спільному засіданні державної комісії з австро-німецькою делегацією 4 квітня 1918 р. Паралельно засідали й окремі комісії. В основу цього плану лягли два прин-

ципи: «1) Центральні держави організують одну Централь (Віртшафтцентрале) у Києві і на всю Україну, крім того спеціальні органи в кожній губернії; 2) Допущення приватної торгової ініціативи до заготовки продуктів» [6, арк. 46]. М. Порш зазначив при цьому, що Централь не може бути самостійною організацією, а лише органом допомоги Міністерству продовольчих справ. Член української комісії М. Гаврилов тут же оголосив постанову про утворення Центрального Хлібного Бюро в Україні. Представник німецької делегації фон Браун у своєму виступі теж наголосив на необхідність допущення, крім українського бюро, німецьких та австрійських організацій співробітництва та допомоги, щоб до 31 липня було поставлене все обіцяне збіжжя до Центральних держав. Слід зазначити, що під час ведення переговорів про товарообмін Україна, виконуючи статтю 7-му Брестського договору, розпочала поставку збіжжя. Так, 4 квітня на засіданні делегацій було зазначено: «Вчора відправлено 90 вагонів збіжжя, сьогодні виходить із Києва 130 вагонів і 30 вагонів грузиться в Одесі на пароплави» [6, арк. 55].

5 квітня відбулося перше засідання хлібно-експортної комісії з представниками австро-німецької делегації. На ньому було оголошено проект організації Централі. Засновниками її, згідно статуту, були державні або контрольовані державою ввізні Централі Німеччини та Австро-Угорщини, а рівно відповідні їм торговельні синдикати. У завдання господарчої Централі входило регулювання експорту продовольства, фуражу та інших сільськогосподарських продуктів, які повинні були вивозитися з України за договором. По суті – це приймання продуктів від

представників українського Міністерства продовольчих справ, розрахунок за ці продукти, конт роль за їх перевезенням, ліквідація непорозумінь між сторонами.

Для зв'язку між Централлю та Міністерством продовольчих справ ці організації могли делегувати своїх представників. Централь мала в Україні статус юридичної особи, була звільнена від податків, оскільки визнавалась суспільно-корисною організацією. На чолі організації стояло правління. В Централі працювало близько 400 службових осіб.

Австро-угорські організації в Україні не мали такої завершеної форми, як німецькі. Останні нехтували своїх союзників і тримали їх у «чорному тілі». На початку березня 1918 р. група великих австрійських фірм створила у Відні приватне товариство для торгівлі з Україною – «Ост». Воно ввійшло у контакт з урядом та отримало від нього виключне право торгівлі з Україною.

Того ж 5 квітня на спільному засіданні двох делегацій розглядалися питання, чи не найважливіші для України, які фактично складали основу Брестських переговорів та договору 9 лютого. Мова йшла про кількість, ціни, про кінцевий термін вивозу збіжжя, заборону експорту його до інших країн, виконання поставок до Центральних держав 60 млн. пудів продовольства. Голова української делегації М. Порш заявив, що формального договору щодо такої кількості збіжжя немає: «Українська делегація в Бресті відмовилася підписати пропонування їй такий договір, було указано лише в протоколі, що на Україні може бути лишку 1 млн. тонн збіжжя, котре можна передати Центральним державам. Кількість лишків повинна була встановити комісія» [6, арк. 73].

Українська комісія настоювала на цифрі 39 млн. пудів збіжжя, проте німці не погоджувалися, наголошуючи, що в Україні є його необхідна кількість. Для об'єктивності наведемо дані, опубліковані в журналі «Народное хозяйство» за березень 1918 р. № 1 по губернських відомостях Відділів Перепису про валовий збір та даних про надлишки і недостатки хлібів, поданих статистико-економічним відділом Міністерства продовольства за 1917 р. Отже, лише три правобережні губернії – Київська, Подільська і Волинська зібрали в 1917 р. продовольчих хлібів – жита, пшениці, кукурудзи, гречки і проса – 211.554 тис. пудів; кормових хлібів – вівса та ячменю – 89.915 тис. пудів – разом – 301.469 тис. пудів (18.8 млн. т) [6, арк. 73]. Додамо до цього врожай так званої «Малоросії» - губернії Харківська, Чернігівська та Полтавська – разом 274.521 тис. пудів (17.1 млн. т). І ще так звані губернії «Новоросійські» – Херсонська, Таврійська і Катеринославська – 532.748 тис. пудів (33.2 млн. т). Відповідно надлишки всіх хлібів становили – 99.1, 76.1, 37.1 (включаючи Бесарабську губернію та Донську область). Разом цифра надлишків сягала 212.3 млн. пудів або 69.1 млн. т. [6, арк. 81]. Отже, німці мали рацію щодо надлишків врожаю 1917 р. і Україна теоретично могла абсолютно безболісно поставити пропонувану в договорі кількість хліба.

М. Порш, продовжуючи переговори щодо поставок збіжжя, вказував, що не хоче брати на себе більше, ніж може виконати. До того ж німці перекручували суть договору. Наприклад, член німецької делегації Браун самовільно вставив у договір слова «всі лишки», яких там не було. «Коли б Україна, – продовжував М. Порш, – змогла отримати від Центральних дер-

жав всі потрібні їй товари, лише тоді можна було б говорити про всі лишки, які в ній є. До того ж, українське населення головним чином зайняте в різних галузях сільського господарства, потребує промислових товарів, а хліб у державі монополізований, тому вона повинна задовольнити потреби селянства в ньому» [6, арк. 89].

Слід зазначити, що німці зобов'язалися поставляти в Україну промислові товари тальки тоді, коли одержать від неї сировину. Це значно ускладнювало підготовку економічного договору, який за таких умов не міг бути рівноправним. До того ж, Браун заявив 5 квітня, що «Центральні держави, не дивлячись на тяжкі бої на Західному фронті, допомагають Україні своїм військом, це теж повинно йти в розрахунок» [6, арк. 123].

Отже, представники Центральних держав свідомо уникали питань про розмір плати України за надану їй військову допомогу. Ця цифра не була відома ні державній комісії, ні Голові Ради Міністрів В. Голубовичу. Можна було передбачити, що тільки за утримання окупаційних армій в Україні вона повинна була б заплатити не менше 60 млн. крб. на місяць [7, арк. 108]. Українська делегація потрапила у безвихідне становище і під тиском змушена була погодитись поставити Центральним державам до 31 липня 60 млн. пудів збіжжя, причому доплата німців та австрійців до умовної вартості хліба становила 10%, тоді як інших держав – 25%.

На цьому ж засіданні були такі ціни на продукцію сільського господарства: пуд пшениці – 5 крб. 80 коп., жита – 4 крб. 48 коп., ячменю – 4 крб. 05 коп. Спірним було питання щодо оплати за транспортування збіжжя.

Українська делегація вимагала за кожний пуд 75 коп.

9 квітня точилися дебати щодо поставки збіжжя з України. 6 квітня німці запропонували такий проект договору: «Україна зобов'язується до 31 липня продати Центральним державам 60 млн. пудів продуктів: у квітні – 6 млн., травні – 15 млн., червні – 20 млн., липні – 19 млн. До доставки цієї кількості Україна може вивозити збіжжя в другі держави тільки за згодою Центральних держав. Зазначені ціни в протоколі є найвищі і можуть змінитися тільки по згоді» [7, арк. 108]. Українська делегація змушена була погодитись.

Наступного дня голова української експортної комісії І. Чопівський заявив, що оскільки немає такої кількості сировини, як вказується в проекті, насамперед слід визначити, що потрібно Центральним державам. Вони зазначили, що кількість потрібної їм сировини не така велика і бажано в першу чергу обговорити питання про вільну торгівлю в Україні. Голова української комісії повідомив, що частина сировини буде монополізована, а решта буде підлягати вільній торгівлі під контролем держави. У цей же день порушувалося питання про вивіз залізної та марганцевої руди, міді, олова, цинку, ртуті, шкур, лісу, мануфактури. Австрійці особливо добивалися дозволу на експорт великої кількості лісу, насамперед осики та дуба.

9 квітня на засіданні комісії тривалий час обговорювалося питання монополії, яка існувала в Росії з травня 1917 р. та після 15 грудня 1917 р. в Україні. Представники Центральних держав ніяк не могли цього зрозуміти, домагаючись вільної торгівлі і вивозу текстильної сировини та шкур.

10 квітня німці знову порушили питання щодо експорту з України 100

вагонів осики, а наступного дня вони наполягали на такому: «1) дозволить в принципі вивіз в Центральні держави сировини: шерсті, бавовни, льону, шмаття всіх сортів із льняного волокна; 2) дозволити вивіз з України готової матерії» [7, арк. 109]. У разі відмови вони погрожували економічними реформами, тобто зміною в Україні економічного устрою на зразок Центральних держав. 12 квітня німці стали вимагати 133 тис. оброблених або необроблених шкур. Українські делегати вказували на неможливість виконання таких вимог, оскільки «шкур мало, що для військових потреб Україна приневолена була користуватись американсько-англійськими чобітьми; головні центри виправки шкур не були в Україні; українські заводи обмежили виправку шкур до половини і працюють таким темпом, щоб тільки дати заробіток; брак дубильних екстрактів; шкури на Україні малі, а худоба дрібна» [8].

Як бачимо, аргументи були досить переконливими, але німці та австрійці не звертали на них увагу. До того ж 13 квітня між Українською Народною Республікою і країнами Центральної Європи була підписана «Умова відповідно постачання рогатої худоби з України». Зрозуміло, що шкури в Україну ніхто не повертав, але німці цього не враховували. Україна зобов'язалася поставити до 31 липня 1918 р. 2.7 млн. Пудів рогатої худоби (в живій вазі). Крім того, четвертий пункт цієї угоди констатував: «Коли українська організація умовлену кількість постачати не буде, центральному господарчому відділу надається право робити закупки самостійно через свої представників» [9, арк. 147].

18 квітня переговори продовжилися. Делегації Німеччини та Австро-Угорщини знову заявили, що всі ма-

шини можуть дати тільки тоді, коли їм постачатиметься залізна руда. Це питання було вирішене 20 квітня. Україна зобов'язалася до 31 липня вивезти залізної Руди 27,5 млн. пудів, але не маючи докладних відомостей з криворізьких і донецьких копалень, вивіз не гарантувала. Щодо марганцевої руди, то Україна теж пообіцяла поставити певну кількість. 20 квітня відбувся невеликий інцидент у зв'язку з проблемою вивозу української льняної соломи. Коли М. Кривецький нагадав постанову Державної комісії про заборону її експорту, німці заявили, що їх це дивує.

20 квітня було підписано остаточний протокол про експорт сировини з України, в якому вказувалося на її види та кількість. Так, уряд УНР зобов'язався вивезти до 31 липня спеціальні сорти деревини з розрахунку 300 вагонів на місяць. Щодо льняної соломи і конопель, то в кожному окремому випадку український уряд мав давати згоду. Заборонявся експорт вовни та льону. Кількість марганцевої руди мала бути встановлена пізніше. Відмовлено було й у вивозі шкур понад потреби військ, які перебували в Україні. Центральним державам надавалося право закупки і вивозу різного дрантя як у державних установах, так і шляхом вільної торгівлі в організаціях, які підлягають контролю держави. 10-й пункт протоколу надавав можливість вивозу певної кількості брухту, але не більше ваги, котру ввезуть в Україну у вигляді машин і готових металевих виробів. Інша сировина, яка не зазначена в цьому протоколі, могла експортуватися для вільної торгівлі.

Матеріали переговорів про експорт сировини з України свідчать, що метою представників Центральних держав було не визначення її над-

лишків, а викачування необхідної для них кількості. Але найкращий спосіб для цього вони вбачали в запровадженні принципів вільної торгівлі. Разом з тим, при вивченні протоколів засідання підкомісії створюється враження, що українські представники в Бресті більш-менш прозоро натякнули німцям на можливість отримання з України багатьох таких продуктів, яких тут в дійсності було обмаль, а сумлінні іноземні чиновники намагалися одержати те, що було обіцяне. До цього слід додати, що Рада Міністрів УНР під час підготовки економічного договору затверджувала накази про заборону вивозу за кордон окремих видів промислових і продовольчих товарів. Так, у квітні 1918 р. таких наказів видано чотири. Перший з'явився 9 квітня за № 47 про заборону вивозу за кордон дрантя, вовни, олії, мішків та коней без згоди відповідних урядових інстанцій. 11 квітня вийшов наказ за № 62 про заборону вивозу оброблених і необроблених шкур. 17 квітня підписано наказ за № 125 про заборону вивозу волокнистих товарів, галантереї, рису, а 30 квітня вже новий уряд наказом за № 223 заборонив вивіз в інші держави гуми, а також гумових виробів. Всього за період торговельних стосунків з Центральними державами Україна заборонила вивозити за кордон 62 назви товарів.

За словами А. Денікіна, в основу своєї економічної політики Німеччина поклала принцип: «...для даного моменту – викачування з України, по можливості, найбільшої кількості сировини, для чого був заборонений чи ускладнений товарообмін з сусідами, навіть з окупованою німцями Білорусією; на майбутнє – захоплення українського ринку і торгівлі, оволодіння чи підрич української промисловості і

штучне утворення сильної заборгованості України» [10, с. 137].

Таким чином, економічна угода діяла у рамках статті 7-ї Брестського договору. Строк її дії встановлювався з 23 квітня по 31 липня 1918 р. Однак при цьому зазначалося, що коли одна із сторін не виконає повністю своїх зобов'язань по поставці будь-якого товару до 31 липня, то, якщо до вказаного строку інша сторона цього не буде вимагати, попереднє зобов'язання поставки зберігає свою силу.

Центральні держави утворюють у Києві Централь для вивозу зерна, стручкових рослин, кормових речовин, насіння та інших продуктів. Український уряд зі свого боку формує Державну Торгову палату. Вивіз із України обкладається митом на користь Торгової палати. Всі товари, які вивозяться за кордон, були розділені на три головні категорії: 1) товари, заборонені до вивозу; 2) товари, стосовно яких існують особливі постанови і узгодження, які корегують кількість вивозу (серед них – зерно, яйця, рогата худоба, картопля, сухі овочі, квашена капуста, цибуля, залізна руда, марганцева руда, брухт); 3) інші товари, для яких існує вільна торгівля та вивіз за кордон.

Щодо ввозу в Україну товарів, то Центральні держави залишили за собою право, згідно договору 23 квітня, утворити Центральне бюро для продажу всіх поставлених ними товарів. У цьому випадку УНР зобов'язувалася робити закупки виключно в підрозділах Центральних бюро. Крім Державної Торгової палати, український уряд мав право заснувати в Берліні, Відні та Будапешті свої закупівельні бюро. Обкладання митом ввозу в Україну угодою від 23 квітня не було обумовлене, тому в межах Брестського договору зберігалося вільне обкладання цих

товарів. Оплата провозу по залізницях була обов'язковою.

Відносно цін на товари, які ввозяться в Україну, встановлювалося, що у порівнянні з цінами мирного часу вони збільшуються приблизно в стільки ж разів у скільки збільшилися ціни на хліб та борошно, які купує Німеччина в Україні. Всі товари, які ввозилися в Україну, розділялися на – монопольні та вільні до продажу.

Щодо конвертації валюти, то Брестський договір визначив: 1000 марок в золоті дорівнюють 462 крб. чи рублям в золоті тощо. Чого цією постановою хотіли добитися Брестські фінансисти Центральних держав не зрозуміло. Звичайно, цей пункт залишився «мертвою буквою», не дивлячись на деякі протести української сторони, бо просто не існувало ні золотої марки, ні золотого карбованця.

Ще одна важлива деталь, українська делегація нашвидкуруч подала довгі списки товарів, необхідних Україні до 31 липня. Ці списки були складені на основі даних, які були в Києві, і виявилися набагато нижчі від загальних потреб. Тим більше, що Центральні держави не поставили Україні навіть цих товарів в достатній кількості. До того ж вони взагалі, за виключенням вугілля та нафти, відмовились брати на себе будь-які зобов'язання щодо поставок. Списки були як додаток до тексту договору 23 квітня.

Сьогодні важко встановити, чому Центральні держави, готуючи гетьманський переворот, одночасно вирішили прискорити закінчення переговорів щодо заключення економічної угоди, якою були однозначно не задоволені. Можливо, вони не хотіли одразу ж підірвати престиж нової влади, змусивши її підписати ще менш вигідний для неї договір, ніж той, який

був підготовлений її попередниками. Такий договір було підписано Українською державою 10 вересня 1918 р.

Отже, підписанням економічного договору від 23 квітня 1918 р. завершився певний етап міжнародних відносин Української Народної Республіки з Центральними державами. Він став складовою частиною Брестського мирного договору від 9 лютого 1918 р.

Політична ситуація в Україні швидко змінювалася. Хоча Центральна Рада і проголосила сталість свого політичного курсу і обіцяла відновити лад, який панував в Україні до приходу більшовиків, її авторитет швидко падав. Політика Центральної Ради ставала все більш нереальною. Ця ситуація зумовлювалася кількома причинами. По-перше. Внутрішнє становище України внаслідок короткого більшовицького панування відчутно змінилося. Київ все більше втрачав зв'язок з провінцією, де панувала анархія. Це, зокрема, помітив відомий німецький публіцист К. Росс. Який на початку 1918 р. перебував в Україні: «У краю немає ніякої Центральної влади, що мала під собою якусь більш-менш значну територію. Весь край поділений на цілу низку окремих просторів, відмежованих від себе кордоном повіту, міста, а інколи навіть містечка та села. Влада належить на таких територіях до різних партій, авантюристів, диктаторів» [11, с.290].

По-друге, селянство, і не тільки заможне, маючи сумну практику спроб соціалізації, з недовірям ставилося до соціалістичних заяв Центральної Ради. Населення за своїм ставленням до політики української влади поділялося на три групи. Були прихильники Центральної Ради, але було й багато противників. Неприйняття її діяльності виявляла збільшовизована час-

тина населення. яка, незважаючи на заходи влади, забрала насильним способом панські маєтки, грабувала їх та руйнувала. Особливо прислужився до цього вкрай небвдаоий земельний закон Центральної Ради, що скасовував приватну власність. Саме проти цього виступили соціалісти-федералісти іа самостійники, вважаючи, що закон викличе суспільний переворот.

Але основною причиною, що найбільше ускладнював ситуацію, за визначенням К. Левицького, були іноземні війська, весь характер перебування яких був не зовсім ясний: «чи це окупація, чи реквізиція, чи допомога сусідній державі» [12, с. 17]. Німецько-австрійське командування ввійшло у порозуміння з українськими поміщиками. Так, у багатьох місцевостях були створені спільні озброєні відділи або, як їх інакше називали, каральні загони. Вони вдавалися до примусового стягнення з селян відшкодувань на користь великих землевласників. Чужоземна присутність в Україні захочувала українських та не українських землевласників домагатися маєтків, які вони втратили внаслідок аграрної політики Центральної Ради. До них прилучилися заможні й середні українські селяни. Саме з цих соціальних верств до Києва почали прибувати сотні делегацій з усієї України, вимагаючи від Центральної Ради повернути право приватної власності на землю.

Підтримувані німцями, відновлюють свою діяльність поміщицькі організації. 7 квітня 1918 р. в Лубнах відбувся організований Демократичною хліборобською партією з'їзд шести північних повітів Полтавщини, який постановив: «1. Політика Центральної Ради в земельній справі визнається з'їздом за руйницьку для держави і для загальнонародного господарства;

з'їзд вимагає визнання принципу приватної власності, як основи народного господарства; 2. З'їзд вимагає негайного повороту господарям права власності на садиби і увесь їх інвентар... 3. З'їзд вимагає залишення в руках господарів якогось мінімуму землі та передачі решти земель на орендних умовах малоземельним селянам. 4. З'їзд вимагає забезпечення в українській державі правного ладу, рівного для соціалістів і для не соціалістів. 5. З'їзд вимагає поповнення складу Центральної Ради представниками від хліборобів» [13, арк. 2]. таким чином, керівництво УНР, не вирішивши цих питань, практично залишилися наодинці з німцями та австрійцями, не маючи сильної соціальної бази серед українського населення.

Центральна Рада усвідомлювала всю складність свого становища. Про це, зокрема, йшла мова на засіданні Малої Ради 11 квітня 1918 р., де зазначалося, що через цілу низку причин, вищий законодавчий орган УНР став втрачати той вплив на маси, який він колись мав. Серед причин називалися: шалена агітація більшовиків, інших партій, фракцій і груп у самій Центральній Раді. «Неможливість до цього часу перевести в життя... того, чого так жадав український народ: земельної реформи й інші реформи, - наголошували члени Малої Ради, - все це звичайно людність України як пролетаріат і інші маси ставили в вину Центральній Раді. ...цілком ясно, що все те, що валилося на Україну, все те валилося на Центральну Раду. Ось всі ці причини привели до того, що Українська Центральна Рада теряє: почасти вже потеряла свій великий авторитет...» [14, арк. 50].

На одному з останніх засідань Центральної Ради її члени змушені були

констатувати: « ...для нас ясно, що з одного боку не може бути ніякого проволікання, що Центральна Рада може жити ще тиждень, ще місяць, скажемо, але Центральна Рада жити якийсь довгий час уже не зможе. Який би орган на її місце не прийшов, який не буде черпати свою силу з народу, його може постигнути і постигне та доля недовіри, яка переслідує зараз Центральну Раду» [14, арк. 50]. Вихід із даної ситуації тодішні українські лідери вбачали у скликанні Установчих зборів.

До речі, вже 12 березня 1918 р. представник німецького міністерства закордонних справ у Києві радив Берліну замінити Центральну Раду іншим урядом, з яким було б легше співпрацювати. Він вважав, що було б найкраще, якби Україною управляв німецький генерал-губернатор.

Німці та австрійці боялися, що Центральна Рада не впорається з внутрішньою ситуацією через те вони не зможуть визискувати Україну економічно. Тому, зокрема, 18 березня генерал Є. Людендорф підписав директиву, за якою військові командири могли видавати накази щодо охорони порядку в краї та безпеки німецьких військових. Головним пунктом директиви була вимога збільшення весняних посівів. Отже, після появи подібних наказів німецьке командування остаточно переходило на позицію окупанта України. Доказом нової ситуації стали домагання німецьких військових чиновників, щоб Центральна Рада видала два розпорядження: одне – повернути землю великим землевласникам, друге – засіяти всі поля. Як і слід було сподіватися, Центральна Рада різко негативно поставилася до такого грубого втручання німців у внутрішні справи України.

Услід за директивою генерала Є. Людендорфа, головнокомандуючий німецькими військами в Україні фельдмаршал Айхгорн видав наказ, у якому висловив побоювання, що селяни під приводом земельних комітетів не засіють усіх земель, і наказав німецьким військовим властям ужити необхідних заходів для цього. Наказ встановлював: 1. Тому, хто засіє поле, належить також урожай; він одержить за свій урожай належну плату готівкою. 2. Той хлібороб, який має робочі сили, але не обробить повністю усі, передані йому земельним комітетом землі, ...має нести заслужену кару. 3. Там, де селяни не можуть засіяти всіх земель громади, але де є поміщики, мають подбати про засіання останньої, без того, щоб цим порушувалася законна передача землі селянам земельними комітетами. У такому випадку селяни не можуть перешкоджати поміщикам в засіяні землі. Для обробітку землі і жнив, земельні комітети мають поставити робочу худобу, хліборобські інструменти й насіння. 4. Будь-які приховування, руйнування й нищення засівів буде суворо каратися.

Цей наказ цілком ігнорував Центральну Раду, її земельну політику і був, на думку П. Христюка, не чим іншим «...як грубим втручанням у внутрішні справи республіки, що фактично одним розчерком пера повертав всіх поміщиків в їхні маєтки, закінчивши великим політичним скандалом» [15, с. 164]. Він викликав гостру реакцію як Центральної Ради, так і українського селянства. На засіданні Малої Ради 12 квітня було зазначено, що «наказ, який було видано, безумовно носить в собі те, що зветься порушенням основних прав Українського Народу. Замовчати його, або

віднести до нього як-небудь цілком спокійно не можливо. Ми гадаємо, що такий наказ міг бути виданий тільки в непорозумінню тих завдань і тих доручень, які були дані німецькій команді в Україні. Цей наказ носить в собі характер втручання у наші внутрішні справи і може привести до небажаних наслідків» [15, с. 166]. Далі відзначалося, що такий наказ може збунтувати все селянство і привести до страшного конфлікту. На завершення було вказано, що український уряд не припускає такої помилки німецької властей в Україні.

Ще гостріші дебати відбулися на засіданні Малої Ради, яке відбулося ввечері 13 квітня. На ньому міністр земельних справ М. Ковалевський заявив, що він не в змозі керувати земельною політикою в таких умовах і тому подає у відставку.

У зв'язку з наказом генерала Айхгорна та заявою міністра земельних справ про відставку Українська Центральна Рада ухвалила заяву і вказала: по-перше, «що німецькі війська покликані українським урядом для допомоги в справі заведення порядку в Україні лише в тих межах і напрямку, які будуть визначені урядом УНР; по-друге -, що нібиже самовільне втручання германського і австро-угорського вищого командування в соціально-політичне і економічне життя України недопустиме; по-третє – , такі втручання, як згаданий наказ... можуть тільки дезорганізувати наше господарське життя, ускладнити соціально-політичні відносини і між іншим зробити неможливим виконання тих економічних договорів між Українською Народною Республікою і Центральними державами...» [15, с.168].

Дальші Центральна Рада в наказі давала такі доручення: міністру

земельних справ широко оповістити населення України, що наказ фельдмаршала Айхгорна не повинен виконуватися; міністрові закордонних справ – скласти протест проти наказу фельдмаршала Айхгорна, так і проти всякого іншого самовільного втручання військових властей у внутрішні справи України; голові Ради Народних Міністрів – зробити відповідну заяву Берлінському і Віденському урядам.

Такий перебіг різко загострив стосунки Центральної Ради з німецькою та австрійською стороною. Перш за все потрібно зазначити, що переклад наказу був зроблений не зовсім вірно, пункт третій перекладено з великою помилкою. Насправді жодного замаху на права селянських комітетів наказ у собі не містив, до поділу земель не втручався і йому не перешкоджав. Але найголовнішим було те, що наказ генерала Айхгорна, як з'ясувалося вже після перевороту, був викликаний саме тим, що український уряд не міг забезпечити німцям виконання умов Брестського миру про постачання 60 млн. пудів хліба. І що не менш важливо, проект наказу був складений В. Голубовичем та міністром земельних справ В. Ковалевським і повинен був трактуватися ними не як ворожий акт, а навпаки, як допомога з боку німців українському урядові. Про це було офіційно заявлено начальником генерального штабу делегації українських соціалістичних партій після 29 квітня 1918 р.

Якщо в земельних проблемах виник конфлікт чи непорозуміння, то в справі самовільного вивозу та ревізії продовольства – це вже було прямим ігноруванням уряду УНР. Так, у кінці березня в окупованих повітах почали діяти ревізійні комісії, у розпорядженні яких були німецькі та

австрійські загони. Це свідчило про те, що селянство не завжди добровільно продавало продовольство. Підстави для цього були. По-перше, Хлібне бюро заявило, що оплачуватиме здаваний хліб по твердих цінах, які були значно нижчі від ринкових. По-друге, селяни не могли одержати замість нього промислові товари, оскільки їх не було тоді в продажу.

На середину квітня 1918 р. за офіційними даними урядових органів Центральних держав, через сухопутний кордон України в Німеччину пройшло лише близько 1000, а в Австро-Угорщину 1600 вагонів продовольства, тоді як відповідно до угоди вони повинні були одержувати у квітні щодня в середньому 200 вагонів хліба [16, с. 319].

У забезпечення поставки хліба вимушене було втручатися воєнне відомство. Вже у березні 1918 р. німецьке командування заявило, що Центральна Рада ніколи не зможе своїми силами забезпечити їм доставку хліба. Внаслідок цього одержання хліба не може бути здійснене без воєнного втручання з їхнього боку. Так як війна продовжувалася, то німцям було не до дипломатичних визнань України, а для продовження війни потрібні хліб і продовольство, які потрібно взяти військовою силою.

Представники німецького і австрійського командування у 20-х числах квітня доповідали в Берлін та Відень, що існуючий уряд не в змозі навести в країні необхідний порядок. Бажано оголосити відкрито і легально окупацію краю німецькою військовою силою.

Реквізиції стали одним із головних засобів викачування продовольства. Спеціальні загони день і ніч нищоприли по селах і містечках, відбираючи

у населення хліб, худобу, фураж, а заодно і одяг, цінності та інше майно. З селянами, які чинили опір, нещадно розправлялися, накладаючи на них великі контрибуції натурою або грішми.

Нові союзники вивозили з України устаткування фабрик і заводів, різноманітну промислову сировину і майже все, що потрапляло їм у руки. Генерал М. Гофман писав з цього приводу: «Все, що має яку-небудь цінність, відправляється на Захід» [17, с.242].

Більша частина продовольства і сировини, що вивозилися з України, призначалася Німеччині. Про це свідчать спеціальні угоди щодо їх розподілу, підписані між Німеччиною та Австро-Угорщиною ще в лютому 1918 р. в Берліні. Відповідно до угод, вони повинні були одержати однакову частку хлібних продуктів. Що ж до сировини, то її ділили між Німеччиною та Австро-Угорщиною в такій пропорції: нафтопродукти, марганцева руда, деревина, шовк – 8:5; льон – 55:45; вовна – 62:38 [16, с.317].

У кінцевому результаті, німцям та австрійцям не вдалося вивезти з України тієї кількості продовольства, на яку вони розраховували. Зашкодила непримиримість селянства, розлад транспорту і загальнополітичний стан, при якому закінчилась окупація. Хоча з перших місяців німці дуже енергійно і наполегливо взялися за викачування необхідної їм кількості хліба.

Втручання німців у справи судочинства теж призвело до нового загострення протиріч між урядом УНР та військовим командуванням. У циркулярі міністра юстиції М. Ткаченка наголошувалося: «...що чужі суди не мають сили в Україні, що для покарання громадян-злочинців існує звичайний український суд і військові суди при українських військових комендантах, і

що засудження німецькими й австрійськими військовими судами громадян УНР є втручанням у законну судову власть і тому являється беззаконним вчинком» [18, арк. 6]. Циркуляр цей стану справ не змінив, а тільки призвів до подальшого загострення стосунків між українськими та німецько-австрійськими військовими властями.

Таким чином, німецьке командування відверто ігнорувало угоду з УНР і вводило в Україні свої обов'язкові постанови та військовий суд. В. Голубович категорично протестував проти будь-якого насильства, фактичного запровадження окупаційного стану, введення німецької військової юрисдикції щодо громадян України та інших законів, що обмежували незалежність країни. Дії прем'єра викликали незадоволення німецької адміністрації.

Можна з певністю твердити, що політика Кабінету Міністрів УНР, очолюваного В. Голубовичем, була за умов німецької присутності доволі незалежною, вільною від за податливості, що зрештою й привело до насильницького усунення уряду й арештів його членів.

План державного перевороту в Україні було розроблено спільно посольствами Німеччини та Австро-Угорщини у Києві при співучасті командування німецького війська. Згідно з цим планом – спочатку обмеження Центральної Ради, а потім – заміна її складу та повільне підпорядкування її діяльності інтересам Німеччини та Австро-Угорщини.

28 квітня німецький військовий загін заарештував міністра внутрішніх справ М. Ткаченка, військового міністра О. Жуковського, міністра земельних і харчових справ М. Ковалевського та директора адміністративного департаменту міністерства внутрішніх справ Ю. Гаєвського. Німці не зупини-

лися й перед введенням військового загону до зали засідань Центральної Ради, вдалися до затримання та обшуків парламентарів, включаючи й М. Грушевського. Приводом до цих дій, як з'ясувалося потім, було викриття антинімецької змови у військовому міністерстві УНР. Це підтвердив пізніше і сам голова уряду В. Голубович. Він, зокрема, зазначив: «Відносно арешту банкіра Доброго... це був спротив німецькій владі та її прислужникам, які намагалися безконтрольно вивозити з України її багатство, що Добрий був лише одним із 27 заарештованих, які таємно сприяли цій німецькій політиці» [19, с.16].

Німецько-австрійська присутність перетворилася в фактичну окупацію. Центральна Рада, уряд УНР втратили контроль над ситуацією в Україні. Далі існувати в таких умовах було неможливо, і в надрах самої Центральної Ради назривала криза. У фракціях вже обмірковували це питання, але викладені вище події прискорили розв'язку.

У пошуках заміни Центральної Ради іншою внутрішньою силою німці зупинили свій вибір на традиційній для України формі правління – гетьманаті на чолі з авторитетним у консервативних планах українства генералом П. Скоропадським. Свою прихильність до обрання його главою Української держави вони обумовили низкою положень. П. Скоропадський прийняв їх з певними корективами.

Першим пунктом положення підтверджувалося визнання Україною пактів Брестського договору. Другий пункт стосувався розпуску Центральної Ради. Третій – визначав встановлення чисельності українських військових формувань за згодою німецького командування. Четвертий – негайна

відбудова справедливого судочинства й обмежування компетенції німецьких військових судів. П'ятий пункт зобов'язував привести до порядку весь адміністративний апарат. Шостий – встановлював зобов'язання щодо задоволення потреб німецького війська. Сьомий – відновлював вільну торгівлю харчовими продуктами. Восьмий – дозволяв приватну власність. Останній – декларував принципову згоду повернути Німеччині видатки за військову допомогу Україні. Отже, першою і головною умовою було визнання новим українським державним утворенням положень Брестського миру.

29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів-власників Павла Скоропадського було проголошено гетьманом новоутвореної Української держави.

Цього ж дня Центральна Рада відбула свої останні засідання, зокрема ухвалила законопроект Конституції – «Статут про державний устрій, права і вольності Української народної республіки», за якою Україна ставала суверенною, демократичною, парламентською республікою. Направлена до німецького посла делегація на чолі з В. Голубовичем повернулася ні з чим. Відвернути державний переворот виявилось надзвичайно важко [20, с. 328-329].

Падінням Центральної Ради завершився перший етап української революції. Він був позначений могутнім піднесенням самосвідомості українського народу, болісним пошуком форми національної державності, міжнародним визнанням УНР.

Джерела та література

1. Виговський М., Потильчак О. Союзницька допомога чи військово-економічна експансія? До питання про економічну політику Німеччини в Україні у 1918 р. // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14-15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 81 – 89.
2. ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 26.
3. Известия «Протофиса» - 1918. - № 1.
4. Киевская мысль. – 1918. – 20 августа.
5. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 26.
6. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 12.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп. 1. – Спр. 519.
8. Киевская мысль. – 1918. – 29 апреля.
9. ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 4.
10. Деникин А. И. Гетманство и Директория // Революция на Украине по мемуарам белых. – М.; Л., 1930. – С. 136 – 185.
11. Берестейський мир. 3 нагоди 10-х роковин. Спомини та матеріали / Зладив і попередив І. Кедрин. – Львів; Київ: Червона калина, 1928. – 320 с.
12. Левицький К. Великий зрив. До історії Української державності від березня до листопада 1918 р. (на підставі споминів та документів). – Львів: Червона калина, 1931. – 149 с.
13. ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 33.
14. ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп. 1. – Спр. 30.
15. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: У 4 кн. – Відень, 1921 – 1922. – Кн. 2. – 152 с.
16. Українська РСР у період громадянської війни: У 3 т. – К., 1967. – Т. 1. – 473 с.
17. Гофман М. Записки и дневники: 1914 – 1918: пер. с нем. / Макс Гофман. – Ленинград: Красная газета, 1929. – 264 с.
18. ЦДАВО України. – Ф. 1063. – Оп. 1. – Спр. 7.
19. Балабольшченко А. Всеволод Голубович і справа УПС-Р. – Київ: Кобза, 1993. – 55 с.
20. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / За ред. П. Толочка та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К., 1996. – Т. 1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 589 с.

ДО ПИТАННЯ ОСМИСЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЙ УТВОРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЗА ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ

У статті зроблено аналіз революційних подій в Україні у 1917–1921 роках. Головною ознакою Української революції була гострота аграрного питання. На відміну від інших нечорноземних регіонів Росії, де земля не являла особливої цінності, українське селянство чітко трималося за свої багаті чорноземні наділи і волило їх мати в приватній власності – володіти, користуватися і розпоряджатися ними. Жоден із урядів, які змінювали один одного щороку – УЦР (1917), Гетьманат Скоропадського (1918), Директорія (1919) – не зміг знайти остаточного вирішення цього питання, яке б задовольнило селянство. Це й призводило до постійних збройних протистоянь.

The article gives analysis of the revolutionary events of 1917 – 1921 in Ukraine. The main characteristic of the Ukrainian revolution was the acuteness of the agrarian question. Unlike other regions of Russia, which had no black soil and the land there was not of high value, the Ukrainian peasantry held on to their rich fertile plots of land and preferred to own, use and dispose of them privately. None of the governments that replaced each other each year – the Ukrainian Central Rada (UCR) (1917), the Hetmanate of Skoropadsky (1918), the Directoria (1919) – could find an ultimate solution to this issue, which would satisfy the peasantry. This led to regular armed confrontation.

Ключові слова: революція, національно-визвольний рух, селянський повстанський рух, національний фактор.

Як відомо, соціальні чинники пов'язанні з життям людей, з їх ставленням один до одного і до суспільства. Революційні перетворення завжди викликають соціальну напруженість, яка несе негативний вплив і на окрему людину, і на суспільство в цілому. З іншого боку, соціальна революція є найрадикальнішим засобом вирішення суспільних проблем. Це той випадок, коли наявні засоби і методи політичного управління себе вичерпали. Оскільки політика є концентрованим вираженням економіки, тобто вони тісно пов'язані, то владна верхівка завжди намагається вирішити економічні кризові прояви і негаразди насамперед політичними методами. Коли і це не дає очікуваних

змін у суспільстві, тоді залишається останній засіб дії і надії – революція.

Революція не здійснюється «на замовлення» чи «за бажанням» партій або вождів. Для того, щоб вона відбулася, необхідні певні об'єктивні умови і суб'єктивні фактори. Сукупність об'єктивних умов (економічних, соціально-політичних та інших), які складаються незалежно від волі людей, призводять до виникнення революційної ситуації, основними ознаками якої, згідно марксистської теорії, є:

1. Криза влади, коли «верхи» вже не можуть управляти «по-старому», а «низи» вже не хочуть жити «по-старому».

2. Зростання, вище звичного, бідності, злиднів серед простого народу. Ознаками цього є загострення інфля-

ційних процесів у економіці, фінансовій сфері, зростання цін на продукти, товари, послуги тощо.

3. Політизація суспільства, а саме: зростання активності трудового народу, виявлення непокори, спротив владі та носіям владних повноважень. У результаті відбувається «революцізація» народних мас [1, с.429].

Соціальну революцію завжди здійснюють широкі маси людей (класи, суспільні прошарки). Своїми діями вони й визначають її хід. Звідси є підстави стверджувати, що рушійною силою кожної соціальної революції є найбільш свідомі, передові й прогресивні на даний час класи чи верстви суспільства. Такими, для кожної із історичних епох у Росії були прогресивно налаштовані: аристократія, поміщики, буржуазія та пролетаріат (робітничий клас у союзі з біднішим селянством), які і здійснили відповідно феодальні, буржуазні та соціалістичні революції. В кожен історичну епоху вони рухали революційний процес.

Особливе місце періоду української революції посідає селянство. На початку ХХ століття воно становило абсолютну більшість населення Російської імперії, до складу якої входила переважна більшість українських земель. Ця остання обставина значною мірою обумовила подальшу долю України. Заплутаність аграрних відносин та збереження феодальних пережитків в Російській імперії значною мірою зумовили той факт, що на початку ХХ століття аграрно-селянське питання було найбільш пекучим для суспільства. Спроби П. Столипіна розчистити шлях для розвитку високопродуктивного селянського господарства наштовхнулися на неприйняття цієї політики панівною верхівкою імперії і після його вбивства зійшли нанівець. Поразка революції 1905–1907 рр.

та Перша світова війна тільки відклали вирішення цього питання та вкрай загострили його [2, с.4–5].

При цьому не слід забувати, що кінцева мета революційних змін для кожного із суспільних класів чи груп, зазвичай, не співпадає, буває різною або й кардинально протилежною. Стосовно Російської імперії, то поміщики, скажімо, були зацікавлені у збереженні існуючого самодержавного ладу на чолі з царем, котрий був би захисником і гарантом їхнього феодального землеволодіння. Буржуазія виступала за його (самодержавство) повалення, бо існуючий кріпосницький устрій гальмував розвиток продуктивних сил і економічних капіталістичних відносин. Для робітників було важливим усупільнення капіталістично-буржуазної власності (фабрик, заводів, банків тощо). Це могло бути досягнуто лише за умови встановлення свого політичного панування – т.з. диктатури пролетаріату у союзі з найбіднішим, пролетаризованим селянством. Селяни ж хотіли отримати у власність поміщицькі землі. Різновекторність суспільних цілей часто призводить до трагічних наслідків і до братовбивчого протистояння у ході революції.

Об'єктивні умови підштовхують населення до революційних дій, але сукупність об'єктивних умов, сама по собі, не призводить до соціальної революції, як і революційна ситуація ще не є революцією. Для того, щоб революція відбулася, необхідні й суб'єктивні фактори. Слід пам'ятати, що в історії нічого не відбувається поза діяльністю людей (певних колективів, груп, класів тощо). Той факт, що люди самі творять свою історію, має безпосереднє відношення і до соціальних революцій. Від того, якими конкретно будуть їхні дії, залежить успіх чи неуспіх революційного дійства,

а це, в кінцевому рахунку, визначається тим: а) хто є суб'єктом історичного процесу, який із класів чи яка із політичних партій будуть втілювати у життя історичну необхідність; б) наскільки зрілими є суб'єкти історичного процесу, їхні свідомість, сили, енергія, готовність йти на самопожертви тощо.

Щодо революції в Україні 1917–1921 років, то вона хоч виникла на фарватері російських буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій, адже Україна була частиною Російської імперії, але відгалузилась і протікала дещо в іншому руслі. Поряд із соціально-економічними чинниками, які підштовхували трудящих до революційних виступів, тут був задіяний потужний національно-визвольний рух. На відміну від України в Росії національне питання більше турбувало більшовицьких політиків, ніж робітників і селян російської національності, т.з. «великоросів». Причина тут зрозуміла: вони не відчували на собі такого мовного і культурного гніту, як трудящі національних окраїн, котрі, до речі, складали понад 60% всього населення російської імперії. Національні потуги українства сформували навіть свій уряд у формі Центральної Ради, котрий був створений в результаті національно-визвольних домагань української інтелігенції і трудящих. Це складало найсуттєвішу рису Української революції, ускладнювало і драматизувало її успішний перебіг, котрий в кінцевому результаті закінчився невдачею. Про важливість національного фактора Української революції говорять багато дослідників.

Зокрема, у монографічному дослідженні «Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000)», Л.І. Рябошапка зупиняється на поліетнічному факторі тогочасної України і шляхах вирішення етнонаціональних

питань, які перед собою ставила Українська Центральна Рада. Так, на його думку, перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у Росії активізувала демократизаційні процеси в Україні, привела до згуртування національних сил, завдяки чому на початку березня 1917 р. у Києві утворено Українську Центральну Раду (далі – УЦР). З огляду на невід'ємне право українського народу на самовизначення, а також реалії політичної ситуації в Росії, УЦР, що на початках функціонування мала лише статус міської громадської організації, поступово здобула загальне визнання різних елементів політичної системи, що фіксували з'їзди, конференції, численні збори, і активно розширювала свої повноваження. Вона перетворилася на провідника національно-визвольної боротьби всього українського народу, який виразно й однозначно демонстрував прагнення до створення суверенної держави [3].

Важливим для національних меншин став Третій Універсал УЦР (20 листопада 1917 р.) який, окрім проголошення Української Народної Республіки, підтверджував зобов'язання УЦР «твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суцільних». Свідченням реальності намірів УЦР стало підвищення статусу національних віце-секретарств до рівня повноправних генеральних секретарств, а з січня 1918 р. – міністерств [4, с.96].

Політика Української Держави була спрямована на згорання у сфері міжнародних відносин через скасування національних міністерств, гетьман керувався тим, що вони можуть загрожувати територіальній цілісності України. Гетьман. П. Скоропадський підтвердив чутки про можливу ліквідацію цих органів, оскільки «всі громадяни України рівноправні» [5, с.77].

Особливе місце періоду української революції посідає селянство. На початку ХХ століття воно становило абсолютну більшість населення Російської імперії, до складу якої входила переважна більшість українських земель. Ця остання обставина значною мірою обумовила подальшу долю України. Заплутаність аграрних відносин та збереження феодальних пережитків в Російській імперії значною мірою зумовили той факт, що на початку ХХ століття аграрно-селянське питання було найбільш пекучим для суспільства. Спроби П.А. Столипіна розчистити шлях для розвитку високопродуктивного селянського господарства наштовхнулися на неприйняття цієї політики панівною верхівкою імперії і після його вбивства зійшли нанівець. Поразка революції 1905-1907 рр. та Перша світова війна тільки відклали вирішення цього питання та вкрай загострили його.

З огляду на те, що Росія була аграрною країною і в ній панували феодальні відносини, земельне питання в усі часи було головною невіршеною проблемою, навколо якої завжди точилася гостра політична боротьба. У ХІХ столітті головною метою своїх програм його проголошували народницькі революційні організації «Земля и воля», «Чорний передел», які вбачали у селянстві головну рушійну силу майбутньої революції. На початку ХХ століття за вирішення аграрного питання взялася селянська партія соціалістів-революціонерів (есерів), яка домагалася шляхом експропріації поміщицьких земель наділення ними селянства. Легальні, контрольовані владою шляхи зняття існуючих аграрних протиріч запропонував і спробував вирішити вже згадуваний прем'єр-міністр Росії П.А. Столипін, проводячи після поразки революції 1905–1907 років т.з. «столипінську

реформу». Реформа, зокрема, передбачала наділення селян землею без виведення їх зі складу сільської общини («відруби»); виділення селян із землею з общин («хутори»); масове переселення безземельних селян на сибірські, алтайські та далекосхідні землі, придатні для землеробства.

За задумом реформатора, формування суспільного прошарку дрібних землевласників, середнього класу, мало б зняти суспільну напругу й унеможливити у подальшому революційні потрясіння, які спричинило невдоволене селянство.

З притаманною їм рішучістю вирішували у ході революції 1917 року і земельне питання, й інші суспільні проблеми більшовики. На ІІ-му З'їзді Рад були проголошені прості й зрозумілі всім трудящим гасла: заводи – робітникам, земля – селянам, солдатам – закінчення війни, народам багатонаціональної Росії – право на самовизначення. Були прийняті й відповідні декрети – «Декрет про мир», «Декрет про землю» та інші. Слід зауважити, що на час виходу із підпілля у лютому 1917-го року партія більшовиків нараховувала лише 24 тис. членів, а партія есерів, яка відстоювала інтереси селян, – майже 800 тисяч (!). Але не зважаючи на це, селяни пішли не за есерами, а за більшовиками, котрі зуміли своєчасно втілити в життя есерівські лозунги щодо надання у приватну власність землі селянам. Більше того, у ході громадянської війни червоноармійці, основну масу яких складали селяни, відчайдушно боронили своє право на землю, перемагаючи професійні білогвардійські армії. У подальшому, як відомо, земля, що дісталась селянам у приватну власність, була усупільнена у вигляді «комун», «комнезамів», а потім у формі сумнозвісних колгоспів (колективна власність селян

на землю) і радгоспів (державна власність на землю).

Руйнування маєтків часто були наслідками більшовицької пропаганди, спрямованої на експропріацію поміщицького землеволодіння. Зрозуміло, що такі заклики були надзвичайно популярним серед найбіднішої верстви селянства. До самозахватів підштовхувало і зволікання з перерозподілом земель Українською Центральною Радою. Наприкінці літа – на початку осені 1917 року Україну охопив хаос та безладдя, дедалі більше поширювалися погроми. В таких умовах народна міліція виявилася зовсім безпорадною. Повсюди частими були випадки нападів на міліцію, роззброєння її працівників, вбивства. Працівники міліції залишали свою роботу [6].

Разом з тим, поруч із стихійністю селянського руху протягом 1917 року все ж відбувалось поступове зростання його організованості. Як ми вже говорили, до соціальних чинників революції додалися й національні. Їх поєднання суттєво впливало на зростання свідомості мас. В цьому плані роль Вільного козацтва серед тогочасних громадських організацій і товариств селян України була найвагомішою. Не випадково багато сучасних дослідників акцентують свою увагу саме на цьому моменті.

Зокрема, ґрунтовно розкрив участь і роль Вільного козацтва в контексті дослідження селянського повстанського руху 1918 р. у своєму дисертаційному дослідженні П. Захарченко [7].

Науковець Н. Земзюліна при висвітленні в своїй дисертації історіографії селянського питання в Україні 1917–1918 рр., також наголошує на великій ролі представників вільнокозацьких загонів в організації повстанства [8].

Дисертаційне дослідження В. Лободаєва «Українське Вільне козацтво

(1917–1918 рр.)» присвячене передумовам зародження осередків Вільного козацтва, їх ідейно-організаційному підґрунтя. У дисертації визначаються соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, що впливали на вільнокозацький рух, внутрішні суперечності його розвитку, розкрито значення Вільного козацтва у розгортанні повстансько-партизанського руху часів Української Держави П. Скоропадського [9].

Цікаві матеріали щодо висвітлення Вільного козацтва, в основу яких лягли спогади та архівні матеріали, подано в численних працях В. Щербатюка. Зокрема, важливим матеріалом є свідчення Михайла Іванченка, 1923 р. н., жителя с. Гусакове Звенигородського району Черкаської області, сина сотника Вільного козацтва Григорія Іванченка, хрещеника першого кошового отамана Вільного козацтва Семена Гризла. З його розповіді детально дізнаємось про рід Смоктіїв, члени якого заможні селяни Никодим і Хрисант були ініціаторами створення першого загону Вільного козацтва [10, с.62–67].

Сучасні автори переконливо доводять, що Вільне козацтво, яке тісно і гармонійно було пов'язане з українським селянством, значною мірою сприяло формуванню національно зрілого ядра селянського повстанського руху. У другому томі дослідження «Історія українського козацтва» йдеться про активну участь взимку та навесні 1918 р. Вільного козацтва у боротьбі з більшовицькою агресією по всій території України, що сприяло прискоренню відновлення влади УНР під час контрнаступу українсько-німецько-австрійських військ у лютому–березні 1918 року [11, с.457–458].

Масового характеру селянський рух набрав влітку 1918 р. Використовуючи багаті на фактологічний матеріал дослідження радянського часу, В. Солда-

тенко у праці «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918» навів чисельність повстанців у 80 тис, а страйкарів – понад 150 тис. осіб [12]. Великого розмаху антигетьманські виступи набули на Київщині. У праці підкреслено, що у цьому регіоні у серпні значно збільшилась порівняно з червнем територія, контрольована повстанцями, а збройні загони на тривалий час захопили велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Дослідник підкреслив, що наміри збройного повалення гетьманщини в учасників повстання виникли саме під час літніх 1918 р. повстань. Восени, під час підготовки нової хвилі повстання, його організатори усвідомлювали необхідність уникнути помилок, які були допущені влітку, адже справі необхідно було надати організованого характеру, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо [12, с.295]. Учений справедливо зазначив, що для повстання необхідна була організація авторитетного, енергійного, ініціативного центру. Головну роль у цьому відіграли В. Винниченко і М. Шаповал [12, с.294].

Особливо широко супротив розгорнувся в ході Звенигородського збройного повстання, якому в різний час приділяли увагу у своїх дослідженнях В. Солдатенко, П. Захарченко, В. Щербатюк. Автори одноставно переконані, що Звенигородське збройне повстання – одне з найбільших виступів селян проти присутності в Україні австро-німецьких військ та їх політики в Україні. Наводять причини повстання, досліджують його розгортання на Звенигородщині та поширення на території інших повітів Київщини, в інші губернії Правобережжя і на Лівобережжя [13,14,15].

Разом з тим, дослідники одноставно твердять, що рушійною силою збройного виступу стали, створені 1917 р., загони Вільного козацтва [16], а боротьба мала національно-визвольну спрямованість [13, с.245], саме ж повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами, про те, який великий вплив воно мало на народні маси, яку роль відіграло у боротьбі з гетьманським правлінням.

Слід зазначити, що перші серйозні зіткнення селян із гетьманськими військами відбулись на Київщині. Як стверджує згаданий вище П. Захарченко, вже в ході Звенигородського повстання біля с. Виноград Звенигородського повіту 20 липня 1918 р. відбувалися військові сутички між селянами-повстанцями і гетьманськими військами [6].

Відомий вітчизняний дослідник В. Сідак, посилаючись на агентурні дані гетьманської контррозвідки і державної варти також називає Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р [17].

Повстанський рух став успішнішим, коли підготовкою повстання зайнявся впливовий офіційний орган легальної опозиції – Український Національний Союз (УНС). Про це йдеться у дисертаційному дослідженні О. Бавико [18].

К. Петриченко у дослідженні «Феномен українського повстанства (березень 1917 – серпень 1919 рр.)» зазначила, що антигетьманське збройне повстання до кінця довела Директорія – верховний орган, створений для керівництва повстанням. Слушною є теза авторки про те, що на бік Директорії ставали різноманітні верстви українського суспільства, саме тому, що їхні настрої співпадали з політикою, яку проводила

Директорія. Вона була спрямована проти поміщиків-землевласників, за вирішення земельного питання на користь бідного селянства [19].

Як відомо, ідеолог Гетьманату Павла Скоропадського, співзасновник різних хліборобських союзів і партій, до категорії «хліборобів» відносив і поміщиків, які володіли тисячами десятин землі, і селян, що мали кількадесятинні наділи. Всі інші суспільні верстви – робітники, інтелігенція, військові і т.д., які не займалися землеробством на відміну від хліборобів, були за В. Липинським, – «хлібоїдами». Такий суспільний поділ кардинально відрізнявся від класового марксистського, який поділяв суспільство на антагоністичні класи експлуататорів і експлуатованих, а інтелігенції відводив місце т.з. «прошарку» (прослойка – рос.) між ворогуючими класами. Така спрощена трактовка гострих соціальних протиріч, на думку В. Липинського, могла б зняти напруженість у протистоянні між поміщиками і селянами і спрямувати селянський рух в антибільшовицькому напрямі.

Одним з найбільш значимим в розвитку селянсько-повстанського руху доби Української революції став 1919 рік, коли по обидва боки Дніпра розгорілося антибільшовицьке повстання. Це період, власне, породив отаманщину – одне з суперечливих явищ революції.

Причини широкого розгортання повстанського руху 1919 р., організаційних та ідеологічних засад новопосталих та діючих повстанських загонів ряд авторів шукають в подіях періоду осені 1918 р. – початку 1919 р.

Звертає увагу дисертаційне дослідження Г. Пітика «Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.)». Універсальність його дослідження полягає в тому,

що робота торкається селянського питання в різні періоди державності, – як за часів УНР, так і Директорії УНР та Раднаркому УСРР. Разом з тим, автор зробив слушні висновки, що заходи Директорії не дали бажаних наслідків і ще більше загострили суперечки всередині українського табору. В цьому контексті нам важливо й інше твердження дослідника: «... недолуга земельна політика призвели до того, що недавні її союзники у боротьбі з гетьманом – повстанські селянські загони – повернули свою зброю проти Директорії» [20, с.178–220].

Як бачимо, невирішеність земельного питання й надалі залишалось однією з причин селянського повстанського руху. Вже в умовах більшовицького наступу 8 січня 1919 р. Рада Міністрів УНР ухвалила Закон про землю, взявши за основу земельний закон Центральної Ради. Оскільки селянство вимагало соціалізації землі і селянські маси необхідно було утримати на своєму боці, то цей принцип був залишений. Однак, до закону були внесені окремі зміни, що зміщували соціалізацію в бік націоналізації.

Про втрату підтримки Директорії з боку селян і звернення надій останніх наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. до більшовицького варіанту вирішення земельного питання, що впроваджувався створеним 28 листопада 1918 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом України, а згодом її повне неприйняття і перехід селян України до масових антибільшовицьких повстань, – йдеться в ґрунтовному дисертаційному дослідженні Я. Малика «Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917 – 1920 рр.)» та монографії «Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920)» [21, 22].

Отже, розглянуті нами чинники, характерні для революційної ситуації

в Україні, – боротьба за землю і національне визволення, – були головною домінантою всіх перипетій революційної боротьби на наших землях.

У ході Української революції 1917–1921 рр. селянський рух розгорнувся з відкритої боротьби за землю й еволюціонував через масовість і зростання свідомості його учасників до відстоювання української державності.

Після повалення в Російській імперії самодержавства українські селяни впроваджували в життя такі форми організації, як Селянські спілки,

з'явилися численні ради селянських депутатів, кооперативні осередки, відкривалися «Просвіти». Однак, в переважній більшості, селянський рух мав стихійний характер. Особливо це проявилось у 1917 році, коли селянами рухала споконвічна боротьба за землю, інші інтереси тоді мали другорядне значення. А оскільки селянство в складі населення України як і в усій Російській імперії становило переважну більшість, то й аграрний характер революції проявлявся досить виразно.

Джерела та література

- 1 Філософія [Текст]: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / С. П. Щерба, О. А. Заглада; ред. С. П. Щерба. – [5-е вид.]. – К.: Кондор, 2011. – 548 с. – Бібліогр. в кінці.
- 2 Ганжа О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.
- 3 Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): Монографія / Л. Рябошапко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 484 с.
- 4 Лазарович М. Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин: компаративний аналіз // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, Економіка, Філософія» – 2012. – Вип.17. – С.94–100.
- 5 Гусев В. Закон Центральної Ради «Про персонально-національну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки / В. Гусев // Наукові записки. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 72–79.
- 6 Захарченко П. Звенигородсько-таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – № 7, 8. – лютий.
- 7 Захарченко П. П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 176 с.
- 8 Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (Історіографія проблеми): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 207 арк. – Бібліогр.: С. 172–207.
- 9 Лободаєв В. М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 216 арк. – Бібліогр.: С. 194–216.
- 10 Щербатюк В. М. Вільне козацтво: історіографія проблеми // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67.
- 11 Історія українського козацтва: Нариси у двох томах / Відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 724 с.
- 12 Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т. П: Рік 1918. – К., 2009. – 411 с.
- 13 Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
- 14 Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.
- 15 Щербатюк В. М. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
- 16 Іванченко М. Вільне козацтво // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 28–31; № 7–11. – С. 42–47.
- 17 Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
- 18 Бавико О. Є. Політична опозиція гетьманатові П. Скоропадського (квітень–грудень 1918р.): Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса – К., 2007. – 187 с.
- 19 Петриченко К. Феномен українського повстанства (березень 1917 – серпень 1919 рр.) // Наукові записки. – К.: ШПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – Вип. 39. – 332 с.
- 20 Пітик Г. А. Селянське питання в політиці Української держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2008. – 220 с. – Бібліогр.: С. 178–220.
- 21 Малік Я. Й. Запровадження радянського режиму в українському селі (1917–1920). – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 391 с.
- 22 Малік Я. Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 495 с.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ (1917 – 1920 РР.)

В публікації презентуються висновки першого в історіографії комплексного вивчення партійної історії України в період революції і Громадянської війни. Аналізується сукупна діяльність місцевих організацій загальноросійських партій, українських партій (Наддніпрянської і Західної України), партійних утворень зарубіжних громадян, комуністичних груп іноземних інтернаціоналістів – загалом 69 суб'єктів. Простежується процес трансформації багатопартійності в однопартійність.

This publication presents conclusions of the first in historiography comprehensive study of Ukrainian party history during the revolutionary period and Civil War. The aggregate activity of local organizations of All-Russian parties, Ukrainian parties (Dnieper and Western Ukraine), party entities of foreign citizens and communist groups of foreign internationalists - a total of 69 subjects is analyzed. The process of transformation of multiparty into a one-party system is observed.

Ключові слова: революція, Українська революція, український комунізм, ліві групи і течії, блоки, протистояння, боротьба.

Всі, кому доводилося доторкнутися до вивчення революційної доби 1917-1920 рр., так чи інакше намагалися зрозуміти причини успіхів, перемог одних сил і, рівною мірою, пояснити зумовленість невдач і поразок їх політичних суперників. Природно, жоден автор численних публікацій не міг обійти в аналізі й оцінках партійного сегменту суспільного життя, а відтак в арсеналі науковців просто-таки гігантський масив найрізноманітніших гіпотез, суджень, версій. Знайомство з ними надзвичайно цікаве й важливе уже саме по собі, дає багатющу поживу для роздумів, бажання підтримати одні підходи й заперечити у науковій правомірності іншим, висловлювати критичні зауваги, як до окремих елементів конструкцій так і до схематично-логічних вибудов у цілому.

Однією з найважливіших прикмет революційної доби стало небувале, у буквальному розумінні

слова – вибухоподібне, збільшення кількості політичних партій, примноження чисельності багатьох із них, підвищення активності, посилення впливу на суспільне життя. З одного боку, це було породженням екстремальних обставин, об'єктивною відповіддю на потреби, виклики часу, з іншого – значною мірою результатом «зворотної дії» – колосальним зростанням ролі суб'єктивного чинника в процесах небаченої інтенсивності й масштабності, кардинальних, справді революційних змін. Тобто, політичні партії виступали головними, визначальними силами розвитку подій, справжніми творцями, найпотужнішими рушіями революції, її «деміургами».

Сторінка вітчизняного, українського досвіду 1917 – 1920 рр. стала яскравим втіленням означеного органічного зв'язку, сутнісним підтвердженням загальної історичної тенденції. На арені політичної боротьби тоді, за підрахун-

ками автора, виявились задіяними 69 партійних утворень.

Умовно їх можна поєднати у шість груп, розташувавши за хронологією заснування.

1. Передусім, це були організації загальноросійських партій, значна частина яких виникла задовго до революції. – Бунд, Партія соціалістів-революціонерів, Єврейська соціал-демократична робітничка партія (Поалей-Ціон), РСДРП(б), РСДРП(м), Партія народної свободи (конституційних демократів), Єврейська соціал-демократична робітничка партія, Єврейська робітничка партія соціалістів-територіалістів («С.С»), РСДРП (меншовики-інтернаціоналісти), Ліві есери, Партія есерів меншості, Загалом мова йде про осередки 11 партій.

2. Найбільшу групу представляли українські (національні) партії: Українська народна партія, УСДРП, ТУП, УПСР, УПСФ, УРДП, УДХП, Українська національно-революційна партія, Течія (група) лівих в УСДРП, Українська трудова партія, РСДРП-Соціал-демократія України, Українська партія самостійників-соціалістів, Українська федеративно-демократична партія, Українська народна громада, Українська партія лівих соціалістів-революціонерів, УПСР (боротьбистів), УПСР (центральної течії), Українська національно-демократична партія, Українська народно-республіканська партія, УСДРП («незалежних»), УПСР(комуністів-боротьбистів), УПЛСР (борьбистів), Українська народно-трудова партія, Українська народна партія (1919 р.), Селянська соціалістична партія, Група федералістів у КП(б) У, Українська Комуністична партія, організації правих боротьбистів, Партія лівих есерів-

синдикалістів. Разом це 31 партія та особня партійна група.

3. В західноукраїнському регіоні в революційну добу функціонувало 9 партій. В Галичині: Українська радикальна партія, УСДП, Українська національно-демократична партія, Українська народна республіканська партія, Комуністична партія Східної Галичини. На Буковині: УРДП, УСДП, УНП, УНДП.

4. В роки громадянської війни організаційно оформилися 3 єврейські комуністичні партії: Єврейський комуністичний Бунд в Україні (Комфарбанд), Об'єднана єврейська комуністична робітничка партія, Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон).

5. Іноземні громадяни, які мешкали в 1917-1920 рр. в Україні, створили 6 осередків національних партій і груп. Це Польська партія соціалістична, організації Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, організації Чехослов'янської (Чесько-Слов'янської) соціал-демократичної робітничої партії, Одеська секція Румунських лівих соціал-демократів, Юго-Слов'янська група лівих соціал-демократів (Одеса).

6. Нарешті, в Україні в 1917-1920 рр. було започатковано діяльність 9 комуністичних груп і організації зарубіжних інтернаціоналістів. До таких належали Болгарська група комуністів, Грецька група комуністів, групи Комуністичної партії Польщі, Румунська група комуністів, Угорська група комуністів, Чехословацька група комуністів, Юго-Слов'янська група комуністів.

Природно, вони були різномасштабними, налічували різну кількість членів. Принагідно можна відзначити що лише новітній час (з 1991 р.) перевершив 1917-1920 рр. як за кількістю політичних партій, так і за чисельністю

їх лав. Не було страт, скільки-небудь помітних груп у населенні України, які б не були представлені в партіях. Саме завдяки останнім, з іншого боку, в суспільний рух було приведено практично усе суспільство – звичайно, мова переважно про соціально й національно активні елементи.

Найоптимальнішим критерієм реалістичної оцінки кожної з партій, безперечно, можуть бути підсумкові результати їх функціонування у згаданий період. Одні зазнали невдач і поразок, змушені були зійти з історичної арени; досягнення інших були скромними, малозначущими, а третім принесли, хоч і непросту, однак жадану перемогу, завершилися реалізацією стратегічного задуму.

Вихідним і визначальним моментом для розуміння перебігу подій партійної історії в Україні 1917-1920 рр. має слугувати чітке усвідомлення ситуації, стрижневою віссю і сутністю якої було одночасне існування, взаємодоповнення, взаємопереплетіння кількох революційних потоків, а найпотужнішими з них виділялись соціальна й національна, загальноросійська й українська революції. Цим, передусім, і найбільшою мірою, пояснюється наявність у регіоні такої значної кількості і такого різноманіття політичних партій.

З рубежу століть Україна була одним з найбільш економічно розвинутих регіонів Російської імперії й, відповідно до загальносоціологічних законів, одним із найпотужніших вогнищ партійно-політичного життя, могутнім форпостом практично усіх загальноросійських партій. То ж після Лютневої революції в усіх українських губерніях активізувалася діяльність місцевих організацій кадетів, меншовиків, есерів, інших партій. Умови, а з

ними і зміст, характер їхньої діяльності за досліджуваний період кілька разів кардинально змінювалися.

У березні – жовтні 1917 р. осередки згаданих партій були опорою Тимчасового уряду в проведенні курсу на зміцнення основ буржуазного ладу, намагалися протидіяти справедливим національним домаганням українців. Навіть увійшовши в липні 1917 р. на основі компромісу до складу Центральної Ради, перетворивши останню на легітимний крайовий орган влади, вони не стільки сприяли розв'язанню назрілих проблем українства, скільки гальмували революційно-визвольні процеси.

Після повалення Тимчасового уряду чимало лідерів загальноросійських партій переїхали до Києва, інших міст України, де почасти підтримували Центральну Раду, Українську Народну Республіку в її протистоянні з РНК, з силами соціалістичної революції. Водночас ідейно-політична інерція не дозволила їм визначитися до кінця з власною позицією, коли боротьба між радянським табором і українською владою досягла апогею (січень 1918 р.) і члени організацій загальноросійських партій, їх функціонери вирішили дотримуватися нейтралітету: для них виявилися неприйнятними як перші кроки соціалістичних перетворень радянської влади, так і спроби будівництва власної національної держави під орудою Центральної Ради.

Внутрішнє роздвоєння в загальноросійських партіях, що продовжували функціонувати в Україні, відбувалося в період Гетьманату. Так, кадети, продовжуючи іменувати себе партією народної свободи, маючи подвійну російсько-українську лояльність, склали кістяк уряду П. Скоропадського, хоча душею, вочевидь, їх посланці були

більше з учасниками білого руху, що достатньо інтенсивно розвивався «посусідству» - на Дону і дещо пізніше захопив у сферу свого впливу і Кубань. Меншовики й есери опинилися ще у безпораднішій ситуації. Сповідувані центристські орієнтації поставили їх більше поза сутнісні, визначальні рамки політичних систем і Гетьманату і Збройних сил Півдня Росії (насправді – воєнно-державницької організації на чолі з монархістом генералом А. Денікіним). Прихильники угодовства і центрризму виявилися в становищі «поза грою» в міру поляризації політичних сил в країні, особливою зоною напруги якої стали Україна і Дон.

Маневри П. Скоропадського, спрямовані на досягнення угоди з небагатьма силами Росії (з їх уособленням – П. Красновим), легальна, а ще більшою мірою - нелегальна допомога формуванню Добровольчої армії, не забезпечили Україну від найтяжчих випробувань, які випали на її долю в місяці господарювання в регіоні єдинонеділимців. Ті, хто ще донедавна входили до керівних структур Української Держави, тепер грубо нищили все, що було пов'язано з українською державністю, «українським духом». В партійному відношенні це були й кадети, й меншовики, й есери. Саме в цей час dokonано виявилися їх антиукраїнськість, і після розгрому Денікінської армії, загальноросійським партіям правого крила і центристам розраховувати було вже зовсім ні на що. Ні у відновлюваній УНР, ні в УСРР, що напelegливо і, зрештою – успішно відтісняла державність Директорії з політичного плацдарму.

Безрезультатними виявилися спроби посланців П. Врангеля (природно, вони репрезентували партійно-великодержавницькі кола) «навести

мости» з петлюрівським оточенням навіть в екстремальних для обох сторін обставинах.

Для загальноросійських політичних партій право- і центристського спрямування українська проблема стала нездоланною вершиною, яку вони не в спроможі були взяти, попри гіркий досвід неухильної втрати свого авторитету в регіоні.

Не менш серйозною, сутнісною і, навіть, більш рішучою у процесі розвитку подій виявилася лінія розмежування і конфлікту із загальноросійською політичною партією зовсім іншого, популярно протилежного, ліворадикального гатунку – більшовиками. Організації останніх, швидко набираючи політичну вагу, збільшуючи вплив у масах, неухильно зростаючи чисельно, з весни до літа 1917 р. відкрито й категорично підтримували справедливі українські вимоги, з розумінням ставилися до курсу українських партій.

І якщо до жовтневих подій у Петрограді основні суперечності українських партій приводили до протистояння з силами Тимчасового уряду, то пізньої осені – взимку лінія вододілу й ворожості перетворилася на вісь конфлікту з більшовицько-радянським табором. Ситуація ускладнювалася тим, що із середовища найвпливовіших центристських партій – меншовиків і есерів виділилися (і в центрі й на периферії) групи і течії лівих елементів, що, різною мірою, але підтримали соціалістичну революцію, радянську владу. Схожі тенденції проявилися і в головних партіях Української революції – УПСР і УСДРП. В результаті розширювалася партійна база соціальної революції соціалістичного змісту і спрямування, звужувалася підтримка державницької моделі Української Народної Республіки, виборюваної

Центральною Радою. Розмежування і протиборство соціальної й національної революцій призвело до карколомних змін політичних векторів і державницьких надбань українства. Спочатку майже на всі терени України поширилася радянська влада, рішуче виборювана РСДРП(б), її місцевими організаціями, до дій яких долучалися ліві есери (інтернаціоналісти), ліві (інтернаціоналісти) в РСДРП(м), ліва течія в УПСР і групи лівих в УСДРП. Потім відбулося відновлення на всій території УНР влади Центральної Ради в результаті реалізації домовленостей з Центральними державами в Бресті про окупацію України – наслідок діяльності УПСР, УСДРП, УПСФ, УДХП, УПСС. І, зрештою, стався гетьманський переворот, проголошення влади авторитарно-консервативних сил (організації Конституційно-демократичної партії, УПСФ, УПСС, УДХП).

Політична практика Української Держави П. Скоропадського (репресії проти ліворадикальних партій і організацій, партій національно-демократичного фронту, об'єднаних свого часу в Центральній Раді, відміна демократичного законодавства щодо національних меншин тощо) нанесла відчутного удару по українським партіям лівого й лівоцентристського крила і, водночас, стимулювала кристалізацію позицій складових елементів багатьох утворень, прискорила процеси розходжень і розмежувань у них. Так, зокрема, відбулося «відбрунькування» організацій лівих есерів в Україні від загальноросійської партії й проголошення створення Української партії соціалістів-революціонерів (борьбистів), оформлення Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), зародження течії незалежних

в УСДРП, сталися зрушення вліво в орієнтаціях єврейських партій: Бунду ОЄСРП, СЕРП (Поалей-Ціон).

Дійшли завершення й об'єднавчі зусилля в середовищі більшовицьких організацій України. Не змігши довести до успішної реалізації задум про створення РСДРП – Соціал-демократії України на межі 1917-1918 рр., комуністи сконсолідувались у липні 1918 р. в Комуністичну партію (більшовиків) України, тісно зв'язану з РКП(б), закріпивши статус обласної організації останньої. Водночас у ході її народження зародилось тяжіння деяких, спочатку поодиноких елементів до поєднання теоретичної соціальної доктрини з національними інтересами і прагненнями українського народу.

Паралельно дуже непрості тенденції наповнювали життя українських партій. Покликані на арену політичної боротьби набувалим піднесенням національно-визвольного руху, що швидко набрав масштабів могутньої національної революції, українські соціал-демократи, українські есери, українські соціалісти-федералісти, українські самостійники-соціалісти, українські демократи-хлібороби та ін. найповніше відбивали спільні глибинні поривання нації і впродовж 1917 р. здобули велетенську підтримку власного народу. Однак, уже на початок 1918 р. невиразна, непослідовна соціальна політика партій Центральної ради викликала охолодження настроїв, різке падіння масової прихильності, а місце по інший бік барикад від більшовицького, радянського табору взагалі перетворило на проблематичний весь дальший поступальний їхній розвиток. Довіра сягнула критичної межі з окупацією УНР австро-німецькими військами і гетьманським переворотом, прискоривши внутрішню

ерозію й диференціацію, які вилилися в розкладницькі процеси: оформлення лівих течій і фракцій та істотне зуження чисельності і впливу їх правих частин.

Подібні явища дедалі більше виявлялися в діяльності єврейських, інших національних партій, організацій.

Означені тенденції розвинулися й посилилися в добу Директорії, породивши в 1919 р. низку партійних новоутворень: УСДП (незалежних) – УСДРП (незалежних-лівих) – УПСР (комуністів-боротьбистів) – Українську комуністичну партію (боротьбистів), комуністичний Бунд (Комфарбанд), Об'єднану єврейську комуністичну партію, Єврейську комуністичну партію Поалей-Ціон. В той же час у ході реалізації Акту соборності УНР і ЗУНР партійний спектр держави розширився включенням у спільне національно-політичне життя партій західно-українського регіону – Української радикальної партії, Української соціал-демократичної партії, Української народної революційної партії (всі – Галичина) і майже такого ж кола партійних осередків Буковини – Української радикальної партії, Української соціал-демократичної партії, Української Народної партії, Української націонал-демократичної партії.

Осторонь цього сегменту тоді ж виникла Комуністична партія Східної Галичини, що по суті не встигла долучитися до реалізації загальноукраїнських проєктів.

Тимчасом на значних теренах України в 1919 р. була відновлена радянська влада і здійснена спроба проведення масштабних «воєннокомуністичних» експериментів, що призвело до пониження престижу КП(б)У, викликало протестні рухи, породило доволі широку повстанську практику, в

яку включилася, зокрема, УСДРП (незалежних).

Однак, саме у цьому році КП(б)У отримала певну підтримку багатьох іноземних комуністичних груп (інтернаціоналістів), створених під впливом виникнення й початками діяльності ІІІ, Комуністичного Інтернаціоналу. Таких груп у 1919 р. оформилося 12, входили в них тисячі зарубіжних революціонерів. Вони поповнювали ряди Компартії України, підсилюючи її потенціал, базу соціальної революції.

Принагідно слід згадати, що у вирі революційних перипетій, хитросплетінь громадянської війни та іноземних інтервенцій загубилися кілька переважно центристських за уподобанням партійних інституцій іноземних громадян, радше зорієнтованих на діяльність у колі своїх співвітчизників, що волею долі опинилися у закордонні, ніж на вплив на перебіг подій у регіоні свого тимчасового, часто вимушеного (військовополонені і біженці Першої світової війни) перебування.

До вищезгаданого слід додати, що в логіку міжпартійних стосунків доби громадянської війни міцно вплелися і такі непрості явища як червоний та білий терор. Так, кадети, праві меншовики і праві есери, «прив'язавшись» до планів відродження «єдиної і неподільної», монархічної Росії, не просто остаточно ідейно здискредитували себе в очах широких кіл українства, а й безпосередньою причетністю до жорстокостей, жажів репресивної практики викликали масовий осуд, полегшили зворотні дії принципово такого ж, «симетричного» силового характеру, з іманентними їм «перегинами», наблизили момент остаточної ліквідації організацій противників і ворогів комуністів.

І не лише психологічне значення в даному контексті мало те, що з меншо-

вицько-есерівського середовища виділилася, хай і менша, та все ж чисельно досить значна кількість лівих елементів (рахунок ішов на тисячі), які усвідомлено прилучилися до боротьби з білогвардійцями й вступили в момент найзагрозливішого етапу громадянської війни до лав КП(б)У.

В 1920 р. ще інтенсивнішим виявилося тяжіння націонал-комуністичних сил (в січні оформилася Українська комуністична партія) до участі у функціонуванні радянської політичної системи і об'єднання з КП(б)У. Остання ж, тривалий час здебільшого з недовірою, підозрою, а то й відверто негативно ставлячись до вихідців із середовища, що кваліфікувалося дрібнобуржуазним, націоналістичним, відкидаючи можливість будь-яких блоків, виробила тактику, згідно якої націонал-комуністичні партії мали саморозпуститися, і тільки затим вступати на індивідуальних засадах до КП(б)У. Саме так і розвивалися події, пов'язані зі входженням до Компартії України, що домагалася визнання єдиною комуністичною організацією в Україні, і УКП(б), і УПЛСР (борьбистів), і Комфарбанду (останній, правда, на певний час домігся незначних автономних прав у вигляді евсекцій).

Так уже в 1920 р. практично сформувалася однопартійна політична система в Україні (триваліший час – до березня 1925 р. – організаційно дистанційованою залишалася лише Українська комуністична партія, однак надто обмежене число її членів і брак реальної політичної ваги мало що змінювало в загальному розкладі сил). Фінал партійної історії революційної доби виявився як неочікуваним для багатьох сил, що виступали або опонентами, або суперниками, чи ж то ворогами комуністів (багато хто був

просто не готовий змиритися зі своєю поразкою, або вимушеною зміною позицій, що було достатньо швидко перенесено на сторінки історичних праць і побутує в сучасній історіографії), так, водночас, і прогнозованим, значною мірою закономірним.

Якщо ж уважно, всебічно й відповідально спробувати оцінити відтворені процеси у запропонованій вище і використаній системі координат, то неважко прийти до цілком очевидних наукових висновків.

З політичної арени в буремну добу змушені були зійти консервативні, ліберальні й реформістські партії, які не змогли скільки-небудь адекватно відбити й втілити в своїй діяльності інтереси широкого загалу – переважаючої маси учасників революції і тих, хто прагнув змін, прогресивного поступу, або ж прихильно, співчутливо до того ставився. Таким партіям просто було відмовлено в довірі, підтримці.

Тимчасом в іншому сегменті сталися основні, визначальні метаморфози. Правоцентричні, почасти праві соціалістичні партії (і українські й неукраїнські) після ейфорійного захоплення їх агітаційно-пропагандистськими акціями й першими кроками діяльності весною – влітку 1917 р., в міру здобуття, нагромадження, осмислення масами власного досвіду, почали неухильно втрачати свою привабливість і суспільну вагу. Українські партії – УСДРП, УПСР, УПСФ, УПСС, УДХП та інші докладали відчайдушних зусиль для продовження й поглиблення змін, які випливали з їхніх програм і загалом обмежувалися завданнями національно-демократичної революції.

Інша ж течія, уособлена в позиції й курсі лівих українських есерів-борьбистів, українських соціал-демократів – незалежників, українських

комуністів (боротьбистів), укапістів, трансформувались у національно-комуністичний партійний феномен, також продовжувала самовіддано боротися за торжество Української революції, яка для них, однак, набувала смислу і характеру національно-соціалістичної революції, спрямованої на встановлення і зміцнення радянської влади. Ця течія примножила потенціал більшовицьких сил (РКП(б) і КП(б)У), підсиленої лівими українськими есерами (борьбистами), комфарбандівцями й іншими єврейськими комуністичними утвореннями, а також лівими елементами колишніх угодовських партій (зокрема, вихідцями з ортодоксального меншовицького і есерівського середовища) та достатньо радикально налаштованими групами іноземних комуністів-інтернаціоналістів.

Саме на боці даного політичного сегменту об'єктивно опинилася переважуюча більшість українського народу, що й визначило кінцевий результат революційної борні – як принциповий історичний вибір і перспективу переходу до повномасштабного творення нового, соціалістичного суспільства.

Звісно, було б невинувато бодай найменшою мірою абстрагуватися від визнання дії такого немаловажного і, навіть, значною мірою, визначального чинника, як цілеспрямована інтеграція процесів в Україні в загальноросійський історичний поступ. На це не шкодував зусиль московський комуністичний центр, не лише надсилаючи могутні ідейно-політичні імпульси, а й надаючи потужну різнобічну підтримку, включаючи й силову, аж до масштабної участі у воєнних діях в регіоні, задля розвитку ситуації в Україні за універсальним революційним сценарієм, спрямування в єдине, загально-

російське русло кардинальних суспільних зрушень.

Факти переконливо свідчать, що на роль основного, авангардного суб'єкта, центра тяжіння лівих сил в Україні висунулась Комуністична партія (більшовиків) України. Саме з нею пов'язувалися найвагоміші, найвизначніші зрушення в соціальній боротьбі (як набуті, так ще більшою мірою очікувані), і саме з нею намагалися пов'язати свою подальшу долю ті, хто приходив до вибору соціалістичної перспективи для України. Щоправда, не всі з тим погоджувалися відразу. Так, на подібну роль певний час розраховували боротьбисти, укапісти й федералісти, однак їх потуг не вистачило, щоб стати лідерами, організаційними центрами комуністичного руху в Україні.

Звичайно, своє значення тут мала позиція, лінія поведінки КП(б)У, що принесла вигреш, кінцеву перевагу саме їй, а відтак і зумовила необхідність для інших політичних гравців прийняти запропоновані нею «правила гри», згодитись на висунуті й послідовно виборювані умови.

При цьому навряд чи виправданим було б нехтування, чи недооцінка фактичного визнання поразки своїх партій у безкомпромісній боротьбі з комуністами цілої низки керівних діячів правих, право – і лівоцентричних, угодовських політичних утворень, що опинилися на еміграції, однак не могли змиритися зі своєю розлукою з Батьківщиною, порівняно швидко дійшли рішень про необхідність повернення в Україну, що розвивалася на соціалістичному, радянському ґрунті, і взяли посильну участь у творенні нового ладу, нових суспільних відносин. Мова, зокрема, про М. Грушевського, П. Христюка, М. Шемета, І. Шрага та ін.

Як відомо, чимало було й тих, хто також бажав би повернутися в Україну на умовах визнання існуючої політичної системи, однак з різних причин не міг отримати на те дозволу властей, як, наприклад, В. Винниченко. Він зокрема вважав, що його колеги з близьких за ідеологічними уподобаннями партій поїхали з еміграції «на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобутки нашої революції»

Гадається, що подібна методологічна й моральна позиція в своїй системній сутності варта на особливу увагу. Долаючи заскорузлу упередженість, щільну зашореність, вона широко відкриває очі на бачення, об'єктивне, правдиве розуміння й реалістичну оцінку надскладних процесів, які ініціювалися, спрямовувалися, реалізовувалися різними політичними силами України в буремну добу і, попри всі наявні природні суперечності, зумовила непростий висхідний поступ народу націй, країни історичними щаблями.

Звичайно, досягнутий на кінець революційної доби результат партійно-політичної генеалогії, при всій своїй детермінованості, не міг бути гарантом того, що створений фундамент забезпечить абсолютний успіх процесів наступного історичного щабля – вибудови суспільства найвищого цивілізаційного рівня і небездоганного ґатунку. Свій вирішальний присуд мала винести суспільна практика.

Безперечно, на окрему, спеціальну, детальну розмову заслуговує й дуже не проста, багатоаспектна, на жаль, заплутана в історіографічних суперечностях проблема розвитку стосунків всередині однопартійної системи вихідців з різних політичних середовищ, як, втім, і відносини між тими, хто мав відмінні погляди в неоднорідному, немонолітному комуністичному таборі, що з часом перетворювалися на вагомі ретроспективні аргументи (претензії, звинувачення) в суспільних процесах, фракційних протистояннях гострій, конкурентній боротьбі.

Об'єктивним підтвердженням наведених міркувань і висновків є численні фактологічні, документальні матеріали. Їх комплексний аналіз незаперечно свідчить, що в епіцентрі тогочасного життя опинилися політичні партії – справжні деміурги революції. А результат їх діяльності виявився історично далекосяжним, значною мірою доленосним. Безперечно, глибинне коріння багатьох проблем наступних десятиліть сягає подій столітньої давнини, а фабула наступного розвитку народу, нації, держави залишатиметься важкозбагненою без фахового занурення у сутність тогочасних процесів, їх об'єктивного, чесного з'ясування, неупередженої, всебічної оцінки, виважених узагальнень і формулювання принципів повчальних уроків.

Джерела та література

1. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів: політична історія УПСР. К., 2008. 587 с.
2. Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900 – 1925 рр.) Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ. 2001. 245 с.
3. Гусев В. І. Бунд, Комфарбанд, Євсекції КП(б)У. Місце в політичному житті України. 1917 – 1921 рр. К., 1996. 132 с.
4. Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917 – 1920 рр.: нариси історії та програмні документи. К., 2012. 612 с.
5. Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму. К., 2006. 476 с.
6. Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія. Витоки, ідеологія, організація: кінець ХІХ століття – 1939 р. К. 2002. 361 с.

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У НАУКОВІЙ І ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Аналізуються ідейно-теоретичні засади і концепція українського державотворення у творчій спадщині і політичній діяльності М. С. Грушевського. Коротко оглядаються праці його сподвижників, а також деяких опонентів, що уособлювали альтернативу Грушевському в українському визвольному русі.

The ideological and theoretical principles and the concept of Ukrainian state creation are analyzed in the creative heritage and political activity of M. Hrushevsky. Briefly examined of the work of his associates, as well as some of the opponents who embodied an alternative to Hrushevsky in the Ukrainian liberation movement.

Ключові слова: Михайло Грушевський, нація, державне будівництво, автономія, федерація, незалежність, Українська революція.

Ідеї національної державності упродовж століть виношувались найкращими синами українського народу, починаючи з видатних діячів гетьманської доби – Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, П. Орлика, авторів козацьких літописів та «Історії Русів», членів Кирило-Мефодіївського братства, політична програма якого, написана видатним істориком М. Костомаровим, передбачала створення вільної федерації рівноправних демократичних слов'янських республік. Проблеми народоправства, української національної ідентичності були провідними в політичних поглядах таких видатних мислителів, титанів української науки й культури, як М. Максимович, М. Драгоманов, П. Чубинський, В. Ан-

тонович, І. Франко, які пов'язували перспективи українського державного будівництва з демократизацією та децентралізацією Росії, з перетворенням її на співдружність вільних і рівноправних народів, серед яких Україна отримає право не лише на національно-культурний розвиток, а й на політичне самоврядування.

Ідеї української державності, переважно у формі національно-територіальної автономії України у складі демократичної федеративної Росії домінували у поглядах діячів національно-визвольного руху кінця XIX ст., зафіксованих у програмних документах політичних партій, що створювались і діяли з початку XX століття. Хоча слід відмітити, що політичним маніфестом першої з них – Революційної Укра-

їнської партії – мала б стати видана у Львові 1900 року брошура одного з ідеологів українського націоналізму М. Міхновського «Самостійна Україна», у якій автор назвав усі попередні покоління українського визвольного руху «псевдопатріотичними українофілами» і закликав до боротьби кривавої і безпощадної під гаслами «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ» і «Україна для українців!» Однак Міхновський не знайшов підтримки в РУП. Більшість її членів практичний досвід роботи в масах переконав, що такі вимоги на той час були нереальними і відмовились від «Самостійної України» як програмного документа партії. На початку наступного року Міхновський із своїми нечисленними на той час однодумцями заснував нову – Українську Народну партію, яка пропагувала ідею політичної незалежності України насамперед у серії статей, опублікованих під час першої російської революції в газетах «Самостійна Україна» (1905 р.), «Хлібороб» (1905 р.), «Запоріжжя» (1906р.), «Слобожанщина»(1906 р.) та ін.

Падіння самодержавства і розвал Російської імперії в результаті Лютневої революції 1917 р. захопили більшість лідерів та інших учасників українського визвольного руху значною мірою несподівано. Один з них, професійний історик, перший міністр закордонних справ УНР О. Я. Шульгин з цього приводу влучно відмітив: «Державність, самостійність, влада з усіма своїми труднощами і несподіванками не прийшла, а злетіла до нас... Україні довелось вести своє державне будівництво серед неочікуваних обставин, на

руїнах знесленої Росії, на руїнах світової війни». [53, с. 17]

Чимало діячів Української революції 1917-1921 рр. представляли цвіт інтелектуальної еліти вітчизняного суспільства того часу. Вони залишили глибокий слід у різних галузях історії, українознавства, соціології, політології, філософії, економіки, правознавства, порівняльної етнографії тощо. Але всі вони не мали жодного досвіду державотворчої і зовнішньополітичної діяльності. Обрані волевиявленням народу до першого українського парламенту – Центральної Ради, у своїй практичній роботі переосмислювали традиції української державності минулого, намагались втілити в життя вироблені попередниками і власні ідеї національно-державного відродження, зафіксовані у програмних та інших документах різних політичних партій, до яких вони належали. У своїх наукових і мемуарних творах, написаних пізніше, переважно в еміграції, вони докладно висвітлювали і аналізували події і процеси Української революції, висловлювали власні погляди на різні проблеми революції, розглядаючи як позитивний досвід, так і сумні уроки та наслідки, причини її поразки і втрати української державності.

Особливе місце серед цих діячів займають твори і діяльність вченого світового рівня, неперевершеного літописця української історії М.С. Грушевського. І хоча він також, як і усі інші діячі Української революції, не мав жодного практичного досвіду парламентської і державотворчої діяльності, на відміну від переважної більшості з них (за винятком Ю. Бачинського [1], М. Міхновського [43], Д. Донцова [33], М. Порша [46], О. Шульгина [53],

О. Назарука [45] й небагатьох інших), розпочав досліджувати проблеми українського державотворення ще задовго до зоряного в його біографії 1917 року. Вже з кінця XIX ст. він посідав особливе місце в українській науці і політиці.

Розробка проблем української державності займає важливе місце у його надзвичайно великій і різноманітній творчій спадщині. Ще у першій лекції, прочитаній студентам Львівського університету у вересні 1894 р., Грушевський виголосив своє наукове кредо – головним героєм історії є народ і нація. Саме дослідження історії українського народу як окремої етнокультурної одиниці привело Грушевського до обґрунтування історико-правних підстав цього народу на свою власну державність.

У статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства», виданій 1904 р. в петербурзькому збірнику «Статті по славяноведенію» Грушевський рішуче заперечив панівну в російській історіографії схему, за якою історія Володимиро-Московського князівства XII-XIV ст. нібито була продовженням історії єдиної «руської» народності Київської держави. Культура Київської Русі була породженням однієї народності – україно-руської, а Володимиро-Московська – іншої, великоруської, стверджував він. А також він висунув вимогу глибокого дослідження окремої історії кожної з трьох східнослов'янських народностей (українців, великоросів і білорусів) як окремих етнічних спільнот [5, с. 2].

Відкидаючи «звичайну схему «руської історії» як антинаукову, яка будувалась на великодержавницькій

ідеї гегемонії єдиного російського народу в історії Східної Європи, Грушевський у цій праці виклав власну схему історії України в контексті загальноєвропейської. Як він і передбачав, критика «загальної схеми «руської історії» у цій праці, а також у виданій в тому ж році (1904) в Петербурзі книзі «Очерк истории украинского народа» [4] отримала різко негативні оцінки з боку представників офіційної російської історіографії. З цього приводу у своїй автобіографії Михайло Сергійович відзначав, що у його працях «вороги українства справедливо побачили історичне виправдання національних українських намагань і програму української автономії» [29, с. 6]. Вживаючи тут слово «справедливо», Грушевський наголосив, що й дійсно – вимога автономії України вже тоді висувалася ним як головне завдання його наукової і політичної діяльності.

М. Грушевський багаторазово фіксував увагу на відмінностях, що існують між етнокультурними типами українця, росіянина та білоруса. Особливе місце він приділяє дослідженню українського етнічного типу та його історичної еволюції. Український народ, вважав він, відрізняється від своїх найближчих сусідів як антропологічними, так і психофізіологічними ознаками – складом характеру, сімейними і суспільними відносинами, побутом і культурою [30, с. 6].

«История вела эти народности большею частью совершенно различными дорогами, – писав він, – представляющими больше отличный, чем схожестей» [4, с. 15].

Незважаючи на гострі критичні випадки проти нього імперських вче-

них і політиків, Грушевський сміливо і наполегливо продовжував дослідження і пропаганду своєї моделі української державності у багатьох наступних працях, виданих російською, українською, і навіть турецькою мовами у столиці Російської імперії, Львові, Києві і Стамбулі: «Децентрализация и украинский вопрос» [6], «Безглузда національна політика Росії» [7], «К польско-украинским отношениям Галиции» [8], «Конституційне питання і українство в Росії» [9], «Українство і питання дня в Росії» [10], «Национальный вопрос и автономия» [11], «Украинцы. Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия» [12], «Про українську мову і українську справу» [15], «Наша політика» [13], «Україна, Росія і Туреччина» (збірник статей турецькою мовою – Г. С.) [14], «На українські теми. Українство і всеслов'янство» [16] та ін.

Щоб привернути увагу до українського питання не лише науковців і політиків, а й широкої громадськості «імперії царів» (за його виразом – Г. С.), Грушевський часто надсилав свої статті до російських періодичних видань. Деякі з них були видані в збірнику «Освобождение России и украинский вопрос» [17]. Широко популяризував він українську ідею в газетах і журналах України. Зокрема, численні публікації Грушевського в «Літературно-Науковому віснику» були видані в окремій книзі «3 біжучої хвилі» [18].

Найбільш чітких та конкретних форм автономістсько-федеративна концепція Грушевського набрала у його працях, виданих під час першої російської революції 1905-1907 рр. Зо-

крема у книзі «Освобождение России и украинский вопрос», виданій у столиці імперії, він закликав російську владу «немедля вступить на путь создания таких условий, которые бы дали возможность нестесняемого существования и развития национальным и областным состранным частям государства, которые превратили бы камеры предварительного заключения в свободные квартиры, в которых члены государственного союза чувствовали бы себя полноправными и свободными жильцами, а не подневольными узниками. Путь к этому один – широкое проведение принципа национально-территориальной и областной автономии и обеспечение национальных прав всех народностей на их территории и вне её. И в проведении этих принципов залог сохранения единства России...Начиная с т. н. кирилло-мефодиевского братства, мы признаем федеративные формы наиболее совершенным способом государственного союза с интересами свободного и естественного развития национальной жизни...» [19, с. 87-88]. І далі Грушевський конкретно роз'яснює взаємовідносини центральної і місцевих органів влади у майбутній федерації: «Представив центральным органам нормирование общих оснований государственного и общественного строя, распоряжение средствами, необходимыми для содержания органов центрального и общеимперского провинциального управления, а также и в тех отраслях, которые в интересах государственного союза и лучшей организации останутся в ведении общеимперских министерств, равно как и управление в этих сферах, - общеимперская конституция

должна оставить органам местным широкую область устройства и нормирования местных отношений с правом законодательной и всякой иной инициативы по отношению к органам центральным...» [19, с. 91].

При цьому варто зазначити, що концепція федерації рівноправних народів на терені Російської імперії Грушевського не обмежується лише правами й інтересами українців. В іншій російськомовній праці Михайло Сергійович писав, що прогресивні українці «обеспечение успешного национального развития украинского народа, автономию Украины...рассматривают как составную часть более общей перестройки России на основе равноправия народностей..., децентрализации и национально-территориальной автономии» [12, с. 321-322]. Грушевський також наголошував, що забезпечення автономних прав українського народу в майбутній федерації не може обмежувати права інших народів, насамперед тих численних національних меншин, що проживають в Україні; писав про необхідність шанувати їх прагнення до вільного розвитку своєї мови, культури, звичаїв тощо. Критикуючи політику російської імперської влади, він з повагою ставився до російського народу. І хоча він завжди фіксував увагу на етно-психологічних відмінностях між росіянами і українцями, проте ніколи не демонстрував зневагу до культури, літератури, мистецтва, мови російського народу, шанував таких видатних діячів російської культури як Тургенєв, Достоевський, Толстой, Чайковський та ін.

Таким чином, на момент вибуху Лютневої революції 1917 р. і падіння російського самодержавства саме в

працях М. Грушевського діячі Української революції 1917-1921 рр. отримали теоретичні засади, чіткі контури, певною мірою програму національного державотворення. Саме завдяки цьому і загалом визнанню неперевершених на той час заслуг Грушевського у галузі історії і в боротьбі за українську державність його було одноставно обрано головою першого українського парламенту – Центральної Ради. «Я сам, – писав згодом Михайло Сергійович, – прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним...» [41, с. 6].

Теоретичні засади автономізму і федералізму, розроблені Грушевським, розвивались, уточнювались, перевірялись ним практичною діяльністю у ході бурхливих подій і складних процесів 1917 – початку 1918 років. Він і інші діячі Центральної Ради працювали у надто важких, виснажливих, часто екстремальних умовах. «Я був стомлений... – згадував М. Грушевський, – боявся за свої сили, за свою психічну рівновагу..., вертаючи ввечері з засідань, звичайно не міг заснути, хіба глибоко в ніч... При тім ми всі жили в безнастанній тривозі, в свідомості можливості якоїсь несподіваної катастрофи: арештів, збройного нападу і под.» [29, с.6].

І все ж, навіть за цих умов, незважаючи на фізичну втому, Грушевський продовжував розвивати свою концепцію автономізму й федералізму, намагався втілювати її у практику державотворення, переборюючи своїх опонентів, що уособлювали альтернативу йому в українському визвольному русі, переконуючи навіть своїх близьких сподвижників, які не поділяли його погляди з різних пи-

тань розбудови української державності. «Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене і автором українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками і погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми...» - писав він в автобіографії. [20, с. 216].

Попри усі труднощі і незгоди, Грушевський, упродовж 14 місяців керуючи організаційною і політичною діяльністю Центральної Ради, разом з цим брав активну участь у розробці текстів усіх чотирьох Універсалів, проєктів усіх законів і Конституції УНР, написав і видав велику кількість статей та актуальних на той час історичних досліджень. Подальша розробка Грушевським проблеми національно-державного будівництва в Україні знайшла відображення у його брошурах «Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень-квітень 1917)» [21], «Звідки пішло українство і до чого йде» [22], «Українська Центральна Рада і її Універсали» [23], «Хто такі українці і чого вони хочуть» [24], «Проект української Конституції» [25], та ін. Майже всі ці брошури обсягом 16-30 сторінок, видані в цей період, мали науково-популярний характер, зрозумілий для широких кіл українців, що забезпечувало їхній вплив на формування їх світогляду і політичних переконань.

Мабуть, найбільш чітко і докладно питання про характер національно-державного утворення, якого прагнуть свідомі українці, Грушевський виклав у брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації» [26]. Вона не випадково

вийшла у Києві трьома виданнями, а згодом – четвертим в еміграції у Відні.

Виклад у цій брошурі починається з чіткого визначення головної стратегічної мети: «Українці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України у складі федеративної Російської республіки. Що значать всі ці слова і який устрій означається ними. Се треба знати ясно, щоб бути свідомим того, до чого ми всі тепер ідемо, і відповісти докладно всякому, хто запитає, чого українці хочуть і до чого простують. В сій книжці я хочу се пояснити коротко і ясно, самими простими і зрозумілими словами...І так буду перебирати по роду: що таке автономія, які бувають автономії і якої хочуть собі автономії українці, в яких відносінах автономна Україна має стояти до Російської республіки і яка повинна бути та республіка за думками українців» [26, с. 1]. Далі Грушевський дохідливо розтлумачує поняття «автономія» (вирізняючи при цьому «політичну», «обмежену», «культурну» автономії, виділяючи у тексті поняття «широка (виділено у тексті – Г. С.) політична автономія» і «національно-територіальна»), «федерація», а також інші форми державності, «йдучи знизу догори» (за його словами): «повний централізм», «децентралізація», «самоврядування», «державність неповна (не суверенна)», «державна самостійна, незалежна».

Важливою і, думається, дуже приємною для Грушевського сторінкою його діяльності був організований Центральною Радою у вересні 1917 року в Києві З'їзд поневолених народів Росії. На нього з'їхалися представники татар, грузинів, латишів, литовців, ес-

тонців, поляків, білорусів, молдаван та інших народів Російської імперії – усього 93 особи. Робота з'їзду проходила під гаслами тих ідей перебудови російської імперії на засадах автономії всіх націй і народностей, федеративного союзу з новою, демократичною Російською республікою, які пропагував у своїх виступах на засіданнях цього форуму і в багатьох публікаціях М. Грушевський. Згодом у «Споминах» Михайло Сергійович назвав цей з'їзд, почесним головою якого він був обраний, «золотими снами народів», «днями радісного піднесення, ентузіазму». І хоча в ході 8-денної роботи з'їзду, - згадував він, - «були, розуміється, розходження..., вони якось відступали на другий план в тодішнім пошуку спільного ґрунту, порозуміння й одностайності». Але з гіркотою додав, що «пізніші події...зігнали з наших споминів сі настрої і надії» [27, с. 145], маючи на увазі, що політика і діяльність Тимчасового уряду і особливо Раднаркому Росії знищили закладений з'їздом «перший камінь храму волі народів», зародок їх братерського союзу.

Трагічні для УНР події кінця 1917 – початку 1918 рр. внесли істотні зміни в державотворчу програму М. Грушевського, у його ставлення до українсько-російських відносин. Детальний виклад цієї програми знаходимо у книзі «На порозі нової України. Гадки і мрії» – своєрідному політичному заповіті Грушевського, виданому у квітні 1918 р. в Києві . Вона складається з різних статей («На переломі», «Кінець московської орієнтації», «Очищення огнем», «В огні і бурі» та ін.), написаних у лютому-березні 1918 р. Вони об'єднані загальною логікою бачення перспектив майбутнього Нової Украї-

ни. Ці статті він писав у досить різких тонах й емоційних виразах по відношенню до радянської Росії, повернувшись до зруйнованого її військами Києва. У вступній частині книги він пише: «Ся різкість може й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток... І коли в моїх поглядах і виводах будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і виводами, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликав до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявся» [42, с. 134]. «У зверхній формі сеї книжки, - додав він, - відбилась та обстановка, в якій вона писалась...» [42, с. 134]. Звичайно, він був емоційно вражений масштабами кривавої бойні, влаштованої більшовицьким військом російського підполковника Муравйова, вбивством тисяч невинних людей у Києві, лютим нищенням соборів, бібліотек, інших культурних і освітніх закладів, українських національних святинь, зрештою і розстрілом запальними снарядами його фамільного дому, що «за кілька хвилин обернули його в одне вогнище... Згоріли мої рукописи і матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старовинностей, що збирав я стільки літ...» [42, с. 136]. «В тій новій руїні України, - писав далі Грушевський, - розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції...Коли приходиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті ра-

зом з моїми рукописами і матеріалами. Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, нібито я говорю про впливи тих почувань, – скажемо прямо: помсти, гніву, роздратування, котрі викликала в нас ся руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важливий і відповідальний момент» [42, с. 138]. «Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції і війни за українську самостійність, – не проймаючись роздратуванням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками» [42, с. 138].

”Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, ”що згоріло, в моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго і уперто силоміць...Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого і найшкідливішого ярма...» [42, с. 140-141].

Пояснюючи історичну необхідність проголошення Четвертим універсалом самостійності України, проект якого він сам складав і обґрунтовував, Грушевський водночас підкреслював, що цей акт не був результатом чи досягненням далекосяжної стратегічної мети, а вимушеним обставинами і подіями документом, насамперед політикою російських «народних комісарів». Самостійність,

писав він, «прийшла, як історична неминучість українського життя, й її треба відстояти, щоб зберегти весь той дорогий зміст, який хочемо вкласти в нашу Народну Республіку» [41, с. 65]. Але при цьому, підкреслював він, «не розриваючи з федералістичною традицією, як провідною ідеєю нашого національно-політичного життя» і «залишаючи Українським Установчим Зборам останнє слово у цій справі» [41, с. 63]. Тобто він залишався поборником ідеї федералізму, але переносив її здійснення на майбутнє, при цьому виношуючи плани «Західної орієнтації», «Чорноморської орієнтації», «Всеслов'янської орієнтації» і навіть «Вільної спілки всіх демократичних країн світу», «Всесвітньої федерації»...

«Але доти весь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська Народна Республіка мусить пройти самостійно, як незалежна держава, нічим незв'язана в порядкуванні своїх справ і в страшній боротьбі...за найвище добро – за свободу і незалежність, яку їй доводиться вести», – вважав М. Грушевський [41, с. 64-65]. Бо поки що, – писав він, – більшовицькі проводирі безцеремонно відмовилися від проголошеного ними гасла ”права націй на самовизначення аж до повного відділення» і лицемірно «перешилися в «федералістів»... Не знаю, як витримає й переживе федералістична ідея цей тяжкий удар, який завдають їй Леніні і Троцькі, називаючи себе федералістами. Дуже трудно буде комусь, принаймні деякий час, називати себе федералістом, коли федералістами Леніні і Троцькі вважають себе, а під цим «федералізмом» лежить у дійсності самий

поганий, терористичний централізм» [41, с. 67]. «Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народження нового життя пройшло якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, - відмічав Михайло Сергійович, - були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона весь час мусіла маршувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь» [41, с. 71].

Він закликав своїх сподвижників і опонентів, усіх політиків України до згуртування в ім'я збереження незалежності Батьківщини: «Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в цей момент: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згромадитись коло цієї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Зібратися в тісну й компактну фалангу, відклавши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогами моменту – перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунок. Всяке ухилення від роботи, від відповідальності, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом, - є дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни є недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а до-

свід і підготування наше мале. Це не наша вина, коли ми чогось не зуміємо, Але відчутти вагу моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам цієї хвилини – це наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Це та вина, яка не може бути пробачена» [41, с. 71].

Але, на жаль, до цих закликів Грушевського і інших державних діячів України як часів Центральної Ради, так і інших форм державності 1917-1921 рр. чимало з політиків і урядовців не прислухалися, що негативно вплинуло на результати їхньої діяльності, було однією з причин серйозних недоліків і гірких невдач. Вони належали до різних українських політичних партій, громадських організацій, течій суспільної й історичної думки. По-різному вони осмислювали історичне минуле України й «конструювали» її політичне майбутнє, зокрема розв'язання складного сплетіння завдань національного та соціального визволення. По-різному дивилися вони і на багато інших проблем національно-державного будівництва: місце України в міжнародному співтоваристві, зокрема її взаємини із своїм сусідом і «старшим братом» - Росією, розв'язання проблем національних меншин в незалежній Україні, створення власних збройних сил та ін. Різними були й ті шляхи та засоби, якими вони прагнули досягти своєї мети.

Далеко не всі з навіть найближчих соратників Грушевського в Українській Центральній Раді і її уряді, поділяли погляди свого лідера з усіх питань історії, теорії й практики розбудови української державності.

Серед них – і заступники голови Центральної Ради С. Єфремов та В. Винниченко, й чимало інших відомих діячів – С. Петлюра, Д. Дорошенко, М. Шаповал, О. Шульгин, С. Шелухин та ін. Деякі з цих діячів були одночасно однодумцями й опонентами М.С. Грушевського, беззастережно підтримували його у розв'язанні одних проблем і палко полемізували з ним з приводу інших.

Звичайно, усе це відповідним чином впливало й на їхні особисті стосунки з М. С. Грушевським, що склалися по-різному, часто проходили певну еволюцію, часом кардинально змінювалися. Частина прихильників і однодумців Грушевського з плином часу і за певних обставин суспільно-політичного життя опинилися у таборі його опонентів. Деякі з них після державного перевороту 29 квітня 1918 р. перейшли на службу Української Держави гетьмана П. Скоропадського, а потім – Директорії УНР, очолюваної В. Винниченком й С. Петлюрою.

Щодо цього, досить показово проілюструвати взаємостосунки М. Грушевського з видатним істориком і державно-політичним діячем Д. Дорошенком, який завжди визнавав М. Грушевського «патріархом» української історичної науки, присвятивши його науковій творчості більше десяти окремих статей.

Аналізуючи у своїй «Історії України 1917-1923 рр.» добу Української Центральної Ради, Д.І. Дорошенко писав: «Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть рівнятися не міг з ним щодо загальнопризнаного авторитету й тої поваги,

якою оточувало його все українське громадянство» [32, с. 44].

Під час урядової кризи в серпні 1917 р. Грушевський доручив Д. Дорошенку сформувати й очолити новий склад Генерального секретаріату Центральної ради. « І ось я почав формування першого кабінету уряду автономної України», - згадував Дорошенко. – Але вже через декілька днів, пише він, «виявились розбіжності між мною і головою Центральної ради М.С. Грушевським». Наприкінці першого тижня роботи Д. Дорошенко заявив, що йде у відставку, яку (за його словами) було прийнято «після довгої і неприємної» розмови з Грушевським. Суть розбіжностей, згадував Грушевський, зводилась до різних поглядів щодо взаємовідносин Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії.

Д. Дорошенко вже тоді і особливо після приходу до влади в Росії більшовиків вважав : «Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на основі обов'язкового визнання (більшовики саме тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно), і – дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду – це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання...» [32, с. 185]. Але лідери УНР на чолі з Грушевським, наче зачаровані ідеєю федералізму, прогаяли історичний шанс для ство-

рення незалежної держави, не скориставшись, як це зробила, наприклад, Фінляндія, з проголошеної Раднаркомом «Декларації прав народів Росії». На думку Д. Дорошенка, це можна було здійснити безкровно у листопаді 1917 р. Розходження позицій Д. Дорошенка і М. Грушевського у питаннях українського державотворення поглибились за часів роботи Д. Дорошенка в уряді гетьмана і особливо після того, як Дмитро Іванович на еміграції став (разом з В. Липинським, князем М. Кочубеєм, П. Скоропадським та ін.) одним з фундаторів Українського союзу хліборобів-державників, що обстоював ідею українського монархізму.

Подібних прикладів розходжень і незгод між лідерами та іншими учасниками українського державотворення 1917-1921 рр. можна навести чимало, що зрештою стало і однією з причин поразки визвольних змагань, втрати української національної державності. На жаль, взаємне протиборство між окремими політичними таборами, партіями і угрупованнями було перенесене з України й на еміграцію. За гірким свідченням О. Я. Шульгина, «українська еміграція, така різномасна за складом, в'язла у міжгрупових амбіціях і чварах». У Чехо-Словаччині, наприклад, писав він, «за політичне лідерство і репрезентацію інтересів українського народу вели взаємну боротьбу представники УНР і ЗУНР, закордонні організації українських есерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів та інших політичних організацій».

Це частково визнають діячі Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, Директо-

рії УНР і ЗУНР у своїх численних наукових і мемуарних творах, виданих за кордоном. Загалом ґрунтовний внесок у висвітлення проблем національного державотворення зробили такі непересічні особистості, що відіграли різні за масштабами, але в цілому помітну роль в Українській революції 1917-1921 рр., як В. Винниченко [2], Микита Шаповал (не плутати з його братом Миколою. – Г. С.) [51], Д. Дорошенко [31], О. Шульгин [54], М. Галаган [3], П. Христюк [50], С. Шелухин [52], М. Ковалевський [34], О. Лотоцький [37], Б. Мартос [40], А. Марголін [39], В. Левицький [35], П. Скоропадський [48], В. Липинський [36], С. Томашівський [49], І. Мазепа [38], О. Саліковський [47], О. Назарук [45], А. Яковлів [55] та ін.

Кожен з них демонстрував власний погляд на різні ситуації державотворчих процесів протягом 1917-1921 рр., висвітлював свою участь і роль у них, осмислював досвід революції, її гіркі історичні уроки і причини поразки, перспективи майбутнього відновлення української державності. З окремих позицій вони різко розходились у думках, продовжували критикувати і звинувачувати один одного, аж до виявів політичної ворожнечі й особистих образ.

При цьому переважна більшість з них, представників соціалістичного табору, вважали і пропагували за єдино правильний вияв волі народу Українську Народну Республіку. І лише для небагатьох з них, насамперед В. Липинського, С. Томашівського, П. Скоропадського та їх прихильників, переважно діячів Української хліборобсько-демократичної партії найкращою формою української державності

вважався спадковий гетьманат. В. Липинський був переконаний, що якби гетьман П. Скоропадський утримався при владі на деякий час, він зміг би повернути на бік Української Держави найчисельніше і найпродуктивніше населення країни – селянство, і тоді Українська революція завершилася би перемогою. У своєму політико-філософському трактаті «Листи до братів-хліборобів» цей головний ідеолог модерного українського монархізму, аналізуючи причини втрати національної державності, з великим душевним болем написав: «Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись, і тому, розуміється така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла» [36, с. 16].

До речі, цікаво пригадати, що подібним чином висловився ще понад

300 років тому після трагічної для долі України Полтавської битви великий гетьман І. Мазепа: « Чрез незгоди всі пропали. Самі себе звоювали!»

Комплексне дослідження і аналіз творів всіх керманічів і активних учасників українського державотворення 1917-1921 рр. вимагає врахування як позитивного досвіду їхньої діяльності, так і гірких уроків та наслідків.

Об'єктивне вивчення цього досвіду особливо актуальне як для істориків, так і для владних структур нашого складного сьогодення. Воно дозволяє насамперед уникнути повторення негативних явищ і помилок 100-річної давності. Адже відомо, що історія вчить навіть тих, хто не бажає в неї вчитися: вона їх провчає, караючи новими соціальними кризами, революціями, війнами, величезними людськими жертвами, морально-психологічними травмами і матеріально-технічними втратами.

Джерела та література

1. Бачинський Ю. Україна irredenta. – Львів, 1895
2. Винниченко В. Відродження нації. Ч. I-III – Київ-Відень, 1920; К., 2990; Його ж. Щоденник Т. 1. 1911-1920. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980; Його ж. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991 (Видано вперше – Г.С.)
3. Галаган М. З моїх споминів. Т. I-IV. – Львів, 1930.
4. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904; К., 1991.
5. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по словяноведенью. – СПб., 1904. Вип. 1
6. Грушевський М. Децентрализация и национальный вопрос. – СПб., 1905
7. Грушевський М. Безглузда національна політика Росії // Діло (Львів), 1905.
8. Грушевський М. К польско-украинским отношениям Галиции. – К., 1905
9. Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії. – Львів, 1905
10. Грушевський М. Українство і питання дня в Росії. – Львів, 1905
11. Грушевський М. Национальный вопрос и автономия // Украинский вестник. – СПб., 1906, № 1.
12. Грушевський М. Украинцы. Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия. – СПб., 1910.
13. Грушевський М. Наша політика. – Львів, 1910.
14. Грушевський М. Україна, Росія і Туреччина (Збірник статей турецькою мовою – Г. С.) – Стамбул, 1915.
15. Грушевський М. Про українську мову і українську справу: Статті і замітки. – К., 1907.
16. Грушевський М. На українські теми. Українство і всеслов'янство // Літ.-наук. вісн., 1908. №6.
17. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., 1907.
18. Грушевський М. З бжучої хвили: Статті і замітки на теми дня. 1905-1906 рр. – К., 1907.
19. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. – СПб. 1907.

20. Грушевський М. Автобіографія, 1914-1919 рр. // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992, с 214-219.
21. Грушевський М. Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень-квітень 1917 р), - К., 1917.
22. Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого йде. – К., 1917.
23. Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали перший і другий. – К., 1917.
24. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1917.
25. Грушевський М. Проект української конституції. – К., 1917.
26. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – К., 1917.
27. Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. - №11. – С. 145.
28. Грушевський М. На порозі нової України. Гадки й мрії. – К., 1918.
29. Грушевський М. Автобіографія. – Львів, 1906.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. I. – К., 1913.
31. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т. 1-2. – Ужгород, 1929-1930. Його ж. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 рр.) Т. 1-4. – Прага, 1923-1924; Мюнхен, 1969 та ін.
32. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. Т.1. – Нью-Йорк, 1954.
33. Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. – Львів., 1913. Його ж. Модерне москвофільство. Його ж. Історія розвитку української державної ідеї. – Вінниця, 1917.
34. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960.
35. Левицький В. Українська державна путь. – Львів, 1933.
36. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926.
37. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 1-3. – Варшава, 1932-1934.
38. Мазепа І. Підстави нашого відродження. Т. I – II. – Прага, 1946; 1949; Його ж. Україна в огні і бурі революції. 1917-1921. Т. I-III. – Прага, 1942-1943.
39. Марголін А. Україна і політика Антанти. – Берлін, 1921.
40. Мартос Б. Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. Його ж. М. С. Грушевський, яким я його знав // Український історик. – 1966. - №1-2(9-10).
41. Михайло Грушевський На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992.
42. Михайло Грушевський. На порозі Нової України // Великий українець. Матеріали... - К., 1992.
43. Міхновський М. Самостійна Україна. – Львів, 1900;1991.
44. Назарук О. Галицька делегація в Ризі 1920 р.: Спомини учасника. – Львів, 1930; Його ж. Галичани й велика Україна, - Львів, 1938 та ін.
45. Назарук О. Формальні проблеми української державності. – К., 1918.
46. Порш М. Про автономію України. – К., 1913; Його ж. Автономія України і соціалдемократія. – К., 1917 та ін.
47. Салківський О. На порозі гетьманщини. – Львів, 1924.
48. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918, – Київ-Філадельфія, 1995; К., 2016.
49. Томашівський С. Під колесами історії. – Берлін, 1922; Його ж. Про ідеї, героїв і політику. – Львів, 1929 та ін.
50. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т. 1-4. – Відень, 1921-1922.
51. Шаповал М. Большевизм і Україна. – Подєбради, 1926; Його ж. Занепад УНР. – Прага, 1928; Його ж. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928 та ін.
52. Шелухин С. Історично-правні підстави української державності. – Вінніпег, 1929; Його ж. Україна. – Прага, 1937 та ін.
53. Шульгин О. Політика: Державне будівництво і міжнародні справи. Статті, документи, промови. – К., 1918.
54. Шульгин О. Україна і червоний жах. – Париж, 1927 (французькою мовою – Г. С.); Його ж. Державність чи гайдамачина?: Зб. статей та документів. – Париж, 1931; Його ж. Без територій: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж, 1934; К., 1998; Його ж. Україна проти Москви (1917). – Париж, 1935 (французькою мовою – Г. С.)
55. Яковлів А. Основи Конституції УНР. – Париж, 1935; Його ж. Історичні традиції української державності. – Париж, 1937 та ін.

Марія Тортіка (Лобанова)

УДК 323.17(=411.16):329(477)Бунд«1914/1917»

ТЕОРЕТИКИ БУНДУ ПРО НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ І ПЕРСПЕКТИВУ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОЇ АВТОНОМІЇ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ 1917 Р.

Запропоноване дослідження присвячено вивченню політичної платформи Загального єврейського робітничого союзу (Бунд) в умовах Першої світової війни і соціальних катаклізмів першого року Української революції. Також у роботі піднімаються питання консолідації центристської опозиції РСДРП, вивчається динаміка взаємодії керівництва Бунду з робочими групами Військово-промислових комітетів (ВПК). Окрім того, в роботі досить докладно досліджується практика підтримки регіональними центрами Бунду загонів єврейської самооборони. Нарешті, особливу увагу в дослідженні приділено вивченню концепції культурно-національної автономії, яку автор розглядає в якості однієї з важливих складових багатонаціональної стратегії УНР.

The present study is devoted to the study of the political platform of the General Jewish Workers' Union (Bund) in the conditions of the World War I and the social cataclysms of the first year of the Ukrainian Revolution. The work raises issues of consolidating the centrist opposition of the RSDWP, the dynamics of the relationship between the leadership of the Bund and the working groups of the Military Industrial Committees (MIC) is being studied. In addition, the practice of supporting the Jewish self-defense units by the regional centers of the Bund is explored in detail. Finally, special attention is paid to the study of the concept of cultural-national autonomy, which the author views as one of the components of the UPR multinational strategy.

Ключові слова: Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії (Бунд); культурно-національна автономія; Перша світова війна; Погромний рух; Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП); соціалізм; Українська революція; центризм.

В 1897 році, фактично за півроку до заснування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), була створена і почала свою цілеспрямовану політичну діяльність одна із найбільш могутніх соціал-демократичних організацій Росії – Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі та Росії (Бунд). Необхідно підкреслити, що як

вказував, близький до меншовицького вектору РСДРП, К. Залєвський (мова йде про участь К. Залєвського у відомому спеціалістам, багатотомному виданні «Суспільний рух в Росії»), дана організація не була єдиним виразником марксистської свідомості в єврейському середовищі. Власне, крім Бунду в Росії початку ХХ ст. існували такі близькі до марксистської ідеології ор-

ганізації як «Єврейська соціалістична робітничка партія «Серп» і «Єврейська соціал-демократична робітничка партія (Поалей-Ціон)» [1]. Проте, все той же К. Залевський, вивчаючи генезу єврейського соціал-демократичного руху в Росії, дозволив собі привселюдно піддати сумніву послідовність характеру марксистської ідеології обох вище зазначених організацій.

Залишаючи дане питання для особливого вивчення спеціалістів, необхідно, в той же час, підкреслити, що до свого двадцятирічного ювілею єврейський Союз (Бунд) дійсно підійшов у якості однієї із найбільш вагомих (причому, не тільки власне єврейських, але й загальноросійських) соціал-демократичних організацій. Остання теза підтверджується, по-перше, сталістю характерної для даної організації електоральної платформи і, по-друге, фактом організаційної стабільності самого єврейського Союзу. Зокрема, документальні джерела, що збереглися, дозволяють стверджувати, що дана організація виявилась здатною протидіяти, руйнівній силі політичних дискусій (перш за все це стосується полеміки стосовно легального і нелегального існування соціалістичних партій). Більше того, необхідно визнати, що внутрішня платформа саме єврейського Союзу стала одним із факторів організаційної консолідації антибільшовицької опозиції в 1912 і в 1914 рр. [2; 3]. Власне, до кінця 1917 р. Бунд уже нараховував близько 40 тис. дійсних членів (мова йде про кількісний склад його 400-сот регіональних підрозділів), що в цілому передбачало підтримку даної організації більш ніж чотирма мільйонами людей.

Цікаво, що подібні тенденції послідовно наскладувались на політичну

і організаційну дисперсність РСДРП, яка до вказаного часу існувала у форматі двох фактично незалежних партій: РСДРП (більшовиків) і РСДРП (об'єднана), причому остання не відторгувала принципи як більш правих, так і поміркових, течій меншовицької ідеології. У зв'язку з цим, особливого значення набуває стала близькість меншовицьких і бундівських програм, організаційно зафіксованих під час Серпневої (Віденської) конференції 1912 р.

В подальшому, вже в перші дні світової війни, у відповідності до принципів центристсько-реформістської коаліції і відповідно, за аналогією з представниками меншовицької фракції, лідери єврейського Союзу намагались зробити деякі коаліційні кроки, які б дозволили їм виступити зі спеціальною антивоєнною прокламацією не тільки від власного імені, але й від імені, по-перше, ЦК соціал-демократичної партії королівства Польщі і Литви (більш радикальна марксистська партія СДКПІЛ) і по-друге, ЦК ППС («левиці») (польська соціалістична партія). Проте, аналізуючи цей документ у 1923 р., М. Рафес [4] підкреслював, що підписи деяких членів бундівського ЦК необхідно визнавати з великою обережністю, враховуючи їх відправлення закордон для участі у передбачуваному з'їзді єврейського Союзу. Тим не менш, документи фіксують той факт, що як і в першому загальноменшовицькому, так і у другому, власне і Бундівському зверненні, мова йшла про необхідність консолідації соціалістичних сил в умовах повномасштабного військового конфлікту.

Проте, як відомо, уже 4 серпня 1914 р. вся соціалістична фракція Рейхстагу, включаючи і К. Лібкнехта, порушуючи всі декларації Інтернаціо-

налу, проголосувала за надання уряду військових кредитів, заявляючи вустами свого лідера Гуго Гаазе (нім. Hugo Haase): «В час небезпеки ми не полишимо власну вітчизну напризволяще» [5, с. 79].

Подібна заява говорить про початок нової політичної ери. Останнє піднесення соціалістичної єдності залишилося позаду, вимагаючи відтепер від кожної фракції, партії чи групи індивідуального підходу до того, що в керівництві Другого Інтернаціоналу оцінувалося як прийнятне для теорії марксизму корегування принципів соціалістичної тактики. Німецький політолог Томас Майєр багато років по тому писав з цього приводу «... розкіл соціалістичного робітничого руху на течії, що орієнтувалися на демократичний соціалізм, і іншу течію – комунізм, що орієнтувався на основи марксизму-ленінізму, почався із розходження позицій соціалістичних партій відносно політики їх країн в період першої світової війни (1914 – 1918)...» [6, с. 66].

В цих умовах положення Бунду стало набагато складнішим ніж у серпні 1912 р. або навіть на початку липня 1914 р. Його багаторічна організаційна та ідеологічна опора – політична платформа Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) – була дезорганізована й існувала в умовах глибокої ідейно-політичної кризи Інтернаціоналу. Програми соціалістичної єдності більше не існувало. Як наслідок, соціалістичні групи в Російській імперії, що входили разом із Бундом до Брюссельського (так званого Третьолипневого) блоку, або замовкли, або демонстрували інтереси складно сумісні не тільки на національному, але навіть і на ідейно-політичному рівні.

В подібній ситуації закордонне керівництво Бунду прийняло на себе обов'язки загального ідеологічного центру Союзу, в той час як місцеві організації, що існували багато в чому самостійно, були примушені проводити ту політику, яка диктувалася, з одного боку, реальною ситуацією, а з іншого, конкретними соціальними інтересами. Результатом подібних процесів стала трансформація внутрішніх течій єврейського Союзу, які тільки тепер почали існувати в форматі таких, широко обговорюваних в РСДРП, категорій як «оборончество» та «інтернаціоналізм». При цьому більш радикально налаштовані представники єврейського Союзу почали послідовно апелювати до класової парадигми «класичного» марксизму, в той час як праві намагалися вмонтуватися у реальну політичну ситуацію, яку сіоніст Д.С. Пасманік (відомий своєю полемікою з К. (Х. Г.) Раковським, що розгорілася на рубежі XIX – початку XX ст.) характеризував наступним чином: «... звичайне життя з його без свідомим мистецтвом, яке створює сучасність із елементів минулого і народжує майбутнє шляхом болісного процесу гармонійного об'єднання минулого і сучасного» [8, с. 4].

Таким чином, впродовж практично двох перших десятиліть XX ст. Бунд послідовно намагався пристосовувати соціалістичну діяльність до завдань національно-демократичного руху. Вибираючи між тактикою радикалів і більш правих соціалістичних груп, він неминуче шов до зближення з європейськими соціалістами, чії погляди у значній мірі розділяли і меншовики.

Як наслідок, внутрішня платформа Бунду в умовах війни ще більш ускладнилась, передбачаючи крім загальної

стратегічної направленості ще і внутрішню градацію «оборонческих» пріоритетів багатьох лідерів Союзу. Одні з яких (необхідно признати, у більшості випадків) знаходилися на про німецьких, а інші на франкофільських позиціях. Проте «німецькофільство», як і німецькофобія, – писав ще у лютому 1915 р. Ю. Мартов – є рівно «кривими люстерками», в яких пролетаріат не може знайти своє відображення...» [9, с. 33].

Подібні, вкрай логічні для представників лівоцентристської («серпневої») опозиції РСДРП, погляди Мартова в Бунді поділяла група Ф.М. Іонова (Койгена). Як результат, позиція політичних однодумців Койгена дозволила їх опонентам – більшовикам говорити про дифузію соціалістичної тактики (перш за все, тактики єдності), яка, в умовах війни, нарешті зачепила і Бунд. Іншими словами, як уїдливо писали більшовики в одному публічному зверненні свого ЦК: «інтродукція із опери Каутського» відверто затягнулася.

Тут необхідно відмітити, що положення бундівських груп, що знаходилися в Росії, дійсно виявилось, в силу політичної багатовекторності лівого центрizmu, доволі складним. Тим не менш, хай і без притаманного Закордонному Комітету (З.К.) єврейського Союзу загострення ідеологічних пристрастей, представники місцевих організацій прийняли за розробку реальної тактики, адекватної конкретному політичному моменту. Одним із проявів подібної політичної програми стала реакція Бунду на позицію Військово-промислових комітетів (ВПК).

ВПК почали формуватися в Росії влітку 1915 р. Пізніше, одним зі специфічних завдань подібних організацій (лютий 1916 р.) стало створення спе-

ціальних робочих груп для сприяння оборонної промисловості країни. Проте вже у червні 1915 р., скликана в Києві нарада нелегальних бундівських партійних груп (на якій були представники організацій Києва, Харкова, Бердичева, Одеси, Катеринославу та Житомира) була поставлена перед необхідністю визначення свого відношення до даного руху. Підсумком Київської наради стало рішення про участь бундівських груп в компанії ВПК, проте не з метою прямої «оборонческой» діяльності, а виключно для здійснення легальної пропаганди. Таким чином, можна сказати, що протягом другої половини 1915 – першої половини 1916 рр., платформа бундівських секцій декілька стабілізувалася, будучи традиційно орієнтованою на динаміку не тільки соціальних, але й національних, об'єднавчих процесів. В цьому сенсі особливо показовою стала Харківська нарада (весна 1916 р.), в якій прийняли участь представники мінської, гомельської, харківської, кременчуцької, катеринославської і петербурзької організацій єврейського Союзу, а також декілька уповноважених Бундівського ЦК.

На цій нараді, в якості основних завдань Загального єврейського Союзу в Литві, Польщі та Росії (Бунд) були заявлені: боротьба за найшвидше досягнення миру і пролетарського інтернаціоналізму; участь в «суспільному і політичному житті країни» (тобто, програма виборчих компромісів і політичних блоків, що була характерна ще для «серпневої» і «третьолипневої» платформи центристсько-реформістської опозиції); «... участь робочих у військово-промислових комітетах» (без усіляких вузько ідейних обмежень) і, нарешті, найшвидше відро-

дження структури і політичних цінностей Другого Інтернаціоналу [10].

Таким чином, подібно до того, як в умовах миру Бунд виступав одним із головних ініціаторів між фракційного об'єднання 1912, 1914 рр., так і в умовах війни його лідери намагалися протиставити більшовицькому максималізму практику соціалістичної єдності. При цьому об'єктивно більш масовий характер єврейського Союзу послідовно залучав до нього локальні (тобто більш дисперсні і соціально закриті) фракції та групи меншовицького крила РСДРП.

У зв'язку з цим, необхідно відмітити, що, не дивлячись на свою чітко виражену соціал-демократичну орієнтацію, Бунд, як уже згадувалось раніше, виявився цікавим і для масової свідомості єврейського населення Російської імперії. Однією із причин подібних настроїв стало намагання представників даної організації захистити єврейське населення від жахіття погромницького руху. Як наслідок, лідерами Союзу був висунутий курс на підтримку загонів єврейської самооборони. Після Білостокського погрому 1906 р. побідні загони почали виникати в ряді населених пунктів межі осілості, причому, в деяких випадках саме завдяки прямому втручання представників регіональних відділень Бунду [11]. В той же час, необхідно зазначити, що в цілому позиція єврейського Союзу з даного питання була далеко не настільки однозначна, як могло б здаватися, після Кишинівського погрому 1903 р., і навіть, вже згадуваного вище, Білостокського погрому 1906 р. Конфліктуючи із сіоністами, заперечуючи програмні положення такої соціал-демократичної партії як Поалей Ціон, керівництво Бунду, також, досить обе-

режно поставилося до ініціативи відновлення загонів Загальноросійської єврейської самооборони, про що було прийнято відповідне рішення в рамках конференції представників подібних загонів у Києві восени 1917 р.

Питання про характер руху єврейської самооборони і, відповідно, реакцію на нього представників єврейського робітничого Союзу змушує більш детально зупинитися на загальній характеристиці погромного руху, що розгортався в межах Російської імперії, як мінімум, в два етапи. По-перше, це погроми останньої третини XIX – початку XX ст. (вони, в свою чергу, також можуть бути більш детально структуровані) і, по-друге, це погромний рух періоду української революції 1917 – 1921 рр.

Тут необхідно підкреслити, що в цілому, міжнародна географія актів вандалізму і насилля, що здійснювались корінним населення у місцях компактного розселення єврейських етнічних груп, нажаль, широка і різноманітна (цікаво, що ту ж тезу висуває у своїх роботах такий відомий політичний діяч, культуролог, публіцист, один із найбільш яскравих ідеологів Другого Інтернаціоналу, як К. Каутський) [12]. Проте саме поняття «погром» як визначення процесу побиття, грабунку, приниження і навіть фізичного знищення євреїв в період новітньої історії увійшло до світової практики саме російською мовою. Це з усією очевидністю вказує на те, що в межах Російської імперії дане явище мало найбільш виражений, і закінчений характер і зустрічалось в масовому масштабі, як до, так і після революційних катаклізмів 1917 р. Ілюстрацією цих тенденцій стало висловлювання одного із російських публіцистів який ще на початку XX століття писав: «Єврейське

питання стало стрижнем російського життя. Від городского до міністра, від поліцейської дільниці до Сенату і Державної ради – всі і вся були поглинуті у єврейське питання» [13].

Тим не менше, необхідно зазначити, що обидва, відзначені вище, етапи погромного руху різняться між собою як за загостренням політичних пристрастей, так і за кількістю жертв і соціальної градації погромників. Як результат, у першому випадку, скоріше за все, можна говорити про сотні, на момент 1905/1906 рр. навіть про декілька тисяч жертв, в той час, як в умовах революції ці цифри збільшуються багаторазово, що дає можливість говорити вже про десятки тисяч жертв і сотні тисяч в тій чи іншій мірі постраждалих. Зокрема, видана інститутом слов'язознавства РАН у 2007 р. «Книга погромів» (що являє собою збірку документів з історії погромного руху) дає інформацію як мінімум про 1500 погромів. «Було вбито і померло від ран, - зазначається в академічному коментарі до даного видання, - за різними оцінками, від 50-60 до 200 тис. євреїв. Біля 200 тис. було поранено і покалічено. Були з'валтовані тисячі жінок. Біля 50 тис. жінок стали вдовами, біля 300 тис. дітей залишилися сиротами» і далі, «... якщо врахувати фізичні і психологічні травми, десятки тисяч вдів і сотні тисяч сиріт, то можна говорити, що погроми епохи Громадянської війни мали прямий вплив приблизно на один мільйон людей» [11, с. 2].

На фоні цього гігантського (спровокованого спочатку жажіттям війни, а потім неминучим розгулом революційних пристрастей) кровопролиття особливого значення набуває автономіський проект єврейського Союзу. Виникнув як частина політичної платформи Бунду,

розвиваючись в умовах революційної боротьби і наступного розпаду імперії, він, саме в Україні, отримав особливий, не тільки ідейно-політичний, але й морально-етичний карт-бланш на свою подальшу практичну реалізацію. Мова йде про діяльність Генерального секретаріату з національних питань Центральної Ради України, у склад якого від Бунду увійшов Мойсей Григорович Рафес (член ЦК єврейського Союзу, член Військово-промислового комітету, один із найбільш діяльних представників українського сектору Союзу). Всього, в період що розглядається, членами Центральної Ради були представники різних єврейських партій і груп загальною кількістю 50 чоловік із можливих 822 .

Проект культурно-національної автономії Бунду, що стала прапором організаційного об'єднання лівоцентристської опозиції РСДРП, пережив довготривалий період ретельної розробки, уточнення і, нарешті, особливих теоретичних впливів, пов'язаних із внутрішнім змістом такого ідейно-політичного напрямку як австромарксизм. Аналізуючи значення культурно-національної автономії як такої В. Медем – цей, як називав його М. Рафес, «родоначальник» бундівської національної програми – писав: «... давно треба покінчити з тим особливим положенням, яке займає національне питання в деяких соціал-демократичних колах; необґрунтована і безглузда та гидливість, з якою до нього підходять, недоречна та нехить, з якою беруться за його вирішення» [15, с. 25].

Таким чином, як єдине ціле проект культурно-національної автономії, винесений на обговорення теоретиками Бунду, складався, з однієї сторони з положень загального характеру (а саме, уточнення етноутворюючих і ет-

новизначальних факторів). В той же час, з іншої сторони, це питання мало в собі конкретні положення про реорганізацію охорони здоров'я, особливості викладання і ведення діловодства національною мовою (в даному випадку мова йде про так званий жаргон (ідиш), а також програму подальшого розвитку національної культури і літератури. У зв'язку з цим В. Медем спеціально підкреслював: «Обмеження народної мови і літератури не може не відобразитися самим жорстоким чином на безпосередніх інтересах робітника...» [15, с. 23]. По суті, це означало, очевидне орієнтування Бунду на пріоритети класової боротьби, що втім, слідом за австрійським соціалістом Шпрингером (псевдонім Карла Реннера – теоретика австромарксизму, майбутнього президента Австрії), не заважало членам єврейського Союзу розглядати вирішення національного (в даному випадку, єврейського) питання як довготривалого процесу, початок якому може бути покладений уже сьогодні. Бо «...усіляке насилля, усіляке пригнічення, пряме чи опосередковано, повинно бути усунено. В процесі розробки культурних форм лише внутрішні потреби народного життя повинні грати роль...» [15, с. 22].

Таким чином, на момент формування Генерального секретаріату Центральної Ради влітку 1917 р. передбачалося, що національне питання у багатонаціональній державі, що поступово розвивається, буде вирішено на урядовому рівні, із залученням найбільш вагомих представників єврейського етносу і при розширенні юридичних можливостей відповідного українського міністерства. Проте, як свідчить документальний матеріал і, зокрема, все таж «Книга погромів»

[11] одним із проявів специфіки погромного руху в період Української революції стало неоднорідне відношення до даного явища на рівні його локальної практичної інтерпретації. Про це, зокрема, пише відомий єврейський суспільний діяч, соціолог, творець товариства гуманітарної допомоги і дослідник статистики єврейських погромів – Нахум Гергель. Останній стверджував, що в рамках другої хвилі погромного руху на війська Директорії припадало 39,9% від загальної кількості погромів, 24,8% - на різні партизанські загони, 17,2% - на військові з'єднання Білої армії, на Червону армію – 8,6% погромів, на загони отамана Григор'єва – 4,2%, на Польську армію – 2,6%, на всіх останніх учасників – 2,7% [17]. Доволі близькою до вказаних параметрів статистику надає ще один відомий дослідник погромного руху в Україні І. Б. Шехтман. В той же час, він особливо підкреслював трагічні наслідки діяльності представників Добровольчої армії, наслідком чого стало близько 300 погромів (іншими словами, не менше 17% від їх загальної кількості) [18].

Як результат, політичні умови, що склалися, змусили, прагнучих влади більшовиків, (поряд з погромними акціями, яки в свою чергу також були здійснені регулярними частинами Червоної армії) ініціювати ряд жорстких каральних операцій. Наслідком подібної політичної тактики стало поступове згортання післяреволюційного погромного руху [11]. Проте, в контексті подібного авторитарного підходу до єврейського питання саме перспектива впровадження демократично орієнтованої культурно-національної автономії виявилась не життєздатною.

Остаточного це питання було закрито на альтернативному з'їзді більшовицьких Рад у Харкові у грудні 1917 р. Власне, в ході з'їзду більшовики поставили під сумнів не тільки запропонований Бундом проект культурно-національної автономії, але навіть сам факт юридично обґрунтованого існування незалежної української держави.

Таким чином, завершуючи розмову про характер державного проектування Бунду, необхідно підкреслити, що дане питання, в контексті сучасних політичних реалій, стає всі більш актуальним. По суті, вивчення даної проблеми дозволяє зовсім нових позицій звернутися до соціокультурного досвіду епохи, що минула. Іншими

словами, мова йде про затребуваність конкретної політичної парадигми, на основі якої теоретики «Загального союзу єврейських робітників у Литві, Польщі та Росії» змогли не лише розробити проект культурно-національної автономії, але й використати шанс (нехай і короткотривалий) його реального практичного втілення. Відповідно, можна із впевненістю говорити про те, що проект культурно-національної автономії Бунду став одним із елементів тієї актуальної для сучасної України ідейно-політичної моделі, на основі якої формуються основні принципи її сьогоденної демократичної та багатонаціональної державності.

Джерела та література

1. Общественное движение в России в начале XX-го века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. – СПб. : Общественная польза, 1914. – Т. 3, кн. 5. – 643 с.
2. Айзенштадт И. Л. К вопросу о нашей работе / И. Л. Айзенштадт // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 822–838
3. Бунд. Документы и материалы 1894–1921. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: документальное наследие. – М. : РОССПЭН, 2010. – 1359 с.
4. Рафес М. Очерки по истории Бунда / М. Рафес. – М. : Московский рабочий, 1923. – 453 с.
5. Миллер С., Поттхофф Х. Краткая история СДПГ / С. Миллер, Х. Поттхофф. – К.: Б.и., 2000. – 375 с.
6. Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение / Т. Майер. – К.: Б.и., 2000. – 185 с.
7. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
8. Национальный вопрос перед судом социал-демократов. Мнения по национальному вопросу Пернерсторфера, Вальяна, Бебеля, Каутского, Ферри, Плеханова. Перевод и вступительная статья Д. Пасманика – Одесса: Книгоиздательство «Кадима», 1906. – 48 с.
9. Мартов Л. Ни германофобия, ни германофильство / Л. Мартов // Против войны. Сборник статей (1914-1916). – М.: Возрождение, 1917. – С.31-33
10. Извещение о совещании при Центральном Комитете Бунда в мае 1916 г. // Очерки истории Бунда. – Б.м.: Московский рабочий, 1923. – С. 403 – 411
11. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны 1918 - 1922 гг. Сборник документов/ Под. ред. Миляковой Л.Б. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 995 с.
12. Каутский К. Еврейские погромы и еврейский вопрос / К. Каутский. – С-Пб.: Издание Е.М. Алексеевой, 1906. – 16 с.
13. Миндлин А.Б. Политика С.Ю. Витте по «еврейскому вопросу» / [Электронный ресурс] / А.Б. Миндлин. – Режим доступа: <http://amindlin.narod.ru/>
14. Евреи Украины 1914-19120 гг. // Электронная еврейская энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15410>
15. Медем В. Социал-демократия и национальный вопрос / В. Медем. – С.Пб.: Типография Бусселя, 1906. – 64 с.
16. Евреи и русская революция: материалы и исследования / Ред.-сост. О. В. Будницкий. М.-Иерусалим: Мосты культуры; «Гешарим», 1999. – 480 с.
17. Поболь Н. // Багровая книга погромов / Н. Поболь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/184/n1.htm>
18. Шехтман И.Б. История погромного движения на Украине / И.Б. Шехтман. Т.2. Погромы Добровольческой армии. – М.- Берлин, 1932. – 394 с.

РОЛЬ ВИШІВ КИЄВА У СПРАВІ ПІДГОТОВКИ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917 – 1921 РР.

Зараз Україна переживає черговий етап відстоювання своєї незалежності. У цьому зв'язку вкрай актуальним є вивчення минулого досвіду задля уникнення допущених тоді помилок та розробки найбільш успішної стратегії для ліквідації загроз нашій незалежності у перспективі.

Це питання досліджується через з'ясування місця вишів Києва у справі підготовки кадрів для Української революції 1917 – 1921 рр. При цьому особлива увага приділена формуванню кадрів борців за відновлення незалежності України серед студентів Київського комерційного інституту.

Ukraine is going through another stage of struggle for its independence. Taking this into account, it is relevant to study the past (the Ukrainian Revolution of 1917-1921 in particular) to avoid mistakes that were made at that time and elaborate the most successful strategy to eliminate the threat to our independence in the long term. Moreover, there is no definite attitude among scientists (let alone the society) towards those events.

In this article, the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921 is studied through determining the place of Kyiv universities in training of personnel for the struggle for the restoration of the Ukrainian nationhood in early XX century. The special attention is devoted to the formation of personnel of fighters for the restoration of independence of Ukraine among students of the Kyiv Commercial Institute, since it was a private higher education establishment and this fact provided them with more space for action. This is proved by the fact that many of those, who took an active part in the Ukrainian Revolution of 1917-1921, were students of the Institute. S. Berezniak, M. Kovalevskyi, S. Ostapenko and others.

There is more focus on yet unstudied personalities of the Ukrainian student community of the Kyiv Commercial Institute (Z. Bachynska, V. Horbachovskyi, and V. Holovna).

This allowed to put a number of yet unknown archive documents into scientific circulation and to begin to create a resumptive «picture» of a Ukrainian student of early XX century who took part in the restoration of the Ukrainian nationhood.

Also, the studied topic shows how important it is to fight for youth and them patriots of our country so that to ensure its stable existence.

Ключові слова: Українська революція 1917 – 1921 рр., новітня історія України, Київський комерційний інститут, студентські організації, національно-визвольні рухи.

У 2017 р. виповнюється 100 років від початку чергового етапу боротьби за відновлення політичної незалежності України – українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр., які називають також і Українською революцією 1917 – 1921 рр. Така невизначеність із назвою, так само як і з хронологічними межами цього етапу боротьби за незалежність України (наприклад, ряд істориків схильні їх «звужувати» [1]) свідчить про відсутність єдиного бачення тих подій навіть у загальних рисах, не кажучи вже про їх детальну реконструкцію. Це поєднується з наявністю в рамках цієї теми, попри значну історіографію, низки «білих» плям, оскільки цей нетривалий період був насичений важливими подіями та кардинальними зрушеннями в усіх сферах життя; а подальша епоха більшовицької окупації України призвела до свідомого знищення пам'яті про нього. Тож у сфері вивчення цієї теми потрібно ще чимало праці багатьох науковців.

Натомість в історії України немає теми більш актуальної аніж історія боротьби за її незалежність, оскільки немає нічого важливішого за незалежність власної країни. І водночас – сьогодні ми знов переживаємо черговий етап боротьби за свій суверенітет і право незалежність. У цьому зв'язку вивчення досвіду минулих поколінь борців за незалежність України завжди буде мати особливу актуальність у вітчизняній історії. До того ж лише за умови детального вивчення цього досвіду стане зрозумілою причина наших поразок в минулому, а це знання дозволить уникнути їх повторення на сучасному етапі та в майбутньому.

У цій розвідці увага зосереджена на вивченні представників студент-

ської молоді належних до борців за українську справу, оскільки саме молодь традиційно виступає головним реалізатором всіх установок бо у переважній більшості схильна до найбільш радикальних дій, які і є найбільш успішними за революційних часів. У випадку ж студентства потрібно казати і про особливо значну амбіційність, що додатково підвищувало його радикалізм і водночас доповнювалось можливістю зайняття вищих посад (також і внаслідок вищого рівня освіти). Також для періоду Української революції 1917 – 1921 рр. треба констатувати, що абсолютна більшість її активних учасників мала молодий вік, а отже роль молоді у тих подіях була справді значною. Зазначу, що навіть такі очільники українського державотворення як С.В. Петлюра та В.К. Винниченко мали на початок революції 37 та 38 років відповідно. І лише М.С. Грушевському виповнився 51 рік, тож він сприймався як справжній патріарх.

Особлива роль молоді у політичному житті в Україні перших десятиліть ХХ ст. засвідчена й численними документами. Наприклад, за свідченням одного з колишніх студентів того періоду, студентство Києва початку ХХ ст. характеризувалось постійною радикалізацією своїх настроїв: «За п'ять, шість років до вибуху (1905 р.) ми, нове покоління, що вступало до університету, почували себе та поводили не так як наші попередники ... Студентську молодь явно тягло на влаштування «безладів» ... Ми вступали до університету з невизначеними, але дуже радикальними думками про вільне життя» [2, с. 357].

Попри все вище зазначене, дослідження ролі молоді (і особливо студентства в силу більшої свідомості

останнього) в Українській революції 1917–1921 рр. досі не становить спеціального предмету вивчення. Натомість відповідні матеріали включені в історії відповідних навчальних закладів, історії освіти та в інші теми. Навіть дослідження такої події Української революції 1917–1921 рр. як бій під Крутами 1918 р., попри те, що вагому роль у ньому відіграли студенти та гімназисти, не став підґрунтям для вивчення ролі студентства у політичному житті України тих часів [3; 4, с. 301–314].

Метою цієї розвідки було визначено створення збірного «портрета» тієї частини студентства, що пристала до табору борців за відновлення української державності у 1917–1921 рр. Це питання досліджується на основі виявлених справ студентів Київського комерційного інституту, котрі належали до складу Української студентської громади. Річ у тім, що Київський комерційний інститут був одним з найбільших (за кількістю студентів) вишів тогочасної України. І завдяки своєму приватному статусу, помірній вартості навчання, а також і першим прецедентом спільного навчання представників обох статей, його студентство справді відображало всю структуру тогочасного українського суспільства. А зазначена Українська громада була найбільшою молодіжною організацією проукраїнської спрямованості на підвладних Російській імперії українських землях. Все це робить дослідження її особового складу особливо продуктивним для пояснення соціального «обличчя» прибічників української справи. До того ж саме з числа студентів Київського комерційного інституту вийшло чимало згодом визначних постатей Української революції 1917–1921 рр.

Відносно ж державних вишів потрібно зазначити, по-перше те, що вони становили предмет спеціального вивчення, що позбавляє цю тему особливої новизни.

По-друге, державні виші перебували під більш пильним наглядом репресивних органів влади. Відповідно, державні виші не дозволяють пояснити настрої і політичні вподобання молоді в цілому, а її діяльність у проукраїнському дусі взагалі була вкрай ускладнена. Адже ж система освіти в Російській імперії виступала одним з головних каналів русифікації і водночас зазнавала посиленого контролю зі сторони спецслужб. З метою більш пильного стеження за учнівською молоддю та студентством їх зобов'язували постійно носити форму своїх навчальних закладів, що полегшувало їх відстеження та ідентифікацію у випадку участі в антиурядових організаціях чи масових акціях. Наприклад, у правилах для студентів і сторонніх слухачів Університету св. Володимира прямо зазначалось, що: «Як в університеті, так і поза ним всі студенти зобов'язані бути у форменому одязі встановленого зразка» [5, с. 336, 381]. Особливе стеження стосувалось і середньої освіти, яка теж зазнала політизації на початку ХХ ст. [6, с. 267–272] Для контролю за студентством працював спеціальний штат наглядачів – педеля. Останні мали фотографічну пам'ять, запам'ятовували обличчя осіб, помічених під час антиурядових маніфестацій. А оскільки гімназисти та студенти були зобов'язані з'являтися у громадських місцях у формі, то педеля приходили до відповідних навчальних закладів, вираховували порушників за картотекою і їх мали відраховувати.

В університетах діяли спеціальні студентські інспектори, обов'язком яких був контроль за всіма аспектами життя студентів, а з 1906 р. окремий проректор [5, с. 25]. Окрім цього, у приміщеннях самих вишів державного підпорядкування поліційні чини діяли на постійній основі.

Існували й спеціальні таємні списки осіб, котрих заборонялось приймати до вишів у зв'язку з їх антиурядовою діяльністю. Але до приватних вишів їм часом вдавалось потрапити.

Окрім цього, будь-який абітурієнт мав подавати при вступі до вишу посвідчення про благонадійність з поліції за місцем проживання [5, с. 377], яке часом дублювалось і таємним повідомленням про «моральне обличчя та політичне відношення» [7]. Щоправда, часом такі довідки з поліції мали формальний характер. Наприклад, К.Я. Бауман під час вступу до ВНЗ отримав таку довідку з визначенням його як «благонадійного» [8, арк. 5]. І це за умови, коли він вже брав участь у політичному русі антиурядового спрямування. Тож у цьому випадку все залежало від старанності у виконанні нагляду за населенням зі сторони відповідних спецслужб імперії.

Наслідки політики з денационалізації учнівської та студентської молоді, що послідовно й активно проводилась імперською владою, проявилась з початком революційних подій 1917 р., коли значна частина студентства виявилась втраченою для української справи і натомість вливалась до загальноросійського політичного руху різних спектрів [9, с. 187, 224–227], [10, с. 47–98], [11, с. 324–412]. Тож університети та інші державні виші були на загал осередками великоросійського шовінізму, що, зокрема, зумовило

необхідність заснування власне українських університетів, паралельно до вже діючих, в роки Української революції 1917 – 1921 рр.

Враховуючи все вище зазначене, Київський комерційний інститут, як приватний виш і з ліберальним керівництвом, виступає більш «чистим» з точки зору вивчення участі студентства в українському національному русі. Хоча безперечно, і він існував у правовому полі Російської імперії аж до її розпаду.

Київський комерційний інститут був першим в Україні вишем економічного профілю, мав приватний статус [12, с. 143–149] і виник в умовах демократичної революції 1905 – 1907 рр. Його керівник М.В. Довнар-Запольський сам замолоду зазнав переслідувань влади і зберіг ліберальні погляди на все життя [13, с. 14–26]. Саме тому цей виш став прихистком для багатьох опозиційно налаштованих до влади осіб, котрі дістали змогу працювати у ньому. Це, зокрема, один з патріархів українського національного руху О.О. Русов [14], депутат Першої Державної Думи і відомий український вчений-фінансист Л.М. Яснопольський [15], проукраїнські налаштований земський діяч А.І. Ярошевич та ін.

Проте ще більше таких осіб було з-поміж студентів цього вишу, що обумовлювалось як вище зазначеними рисами, притаманними для молодих осіб; так і ліберальними умовами в самому Комерційному інституті. Останнє вплинуло на те, що і студентський контингент Київського комерційного інституту був доволі демократичним. Так, за даними проведеної серед студентів київських вишів у 1913 р. анкети, в Київському комерційному інституті лише 7 % студентів належали до

дворян [16, арк. 18]. Також у ньому не існувало багатьох обмежень щодо абітурієнтів властивих для державних вишів або вони обходились.

Внаслідок особливої строкатості національного, конфесійного і соціального складу студентів Київського комерційного інституту [17, с. 126–138] та максимально демократичних умов для їх розвитку, в стінах цього навчального закладу паралельно співіснували національні організації різних етносів, що зазнавали національної дискримінації зі сторони влади Російської імперії: Кавказьке земляцтво, Товариство польської молоді, Гурток студентів-осетин, Вірменське товариство тощо [18, с. 7–21], [19, с. 11–34], [20, с. 221–237].

Помітну роль серед них посідав і організований силами патріотично налаштованих студентів-українців Український гурток або Українська громада. Оскільки ця організація мною вже досліджувалась [21, с. 122–128], то констатую тут лише те, що вона належала до однієї з найбільш численних серед студентських організацій Києва подібного спрямування – аналогічна діяла ще в Університеті св. Володимира [2, с. 319–368], [4, с. 225–249, 557–565].

Оскільки національно свідомо українська молодь, що навчалась у Київському комерційному інституті, концентрувалась навколо Української громади, то вивчення матеріалів пов'язаних із цими особами становить особливий інтерес. На сьогодні вдалось виявити справи лише групи осіб-членів Української громади Київського комерційного інституту. З-поміж них, безперечно, виділяються постаті С.С. Остапенка, С.І. Березняка та М.М. Ковалевського. Остапенко закінчив цей виш у 1913 р., в 1918 р. був залуче-

ний до укладення Брестського миру, а в лютому – квітні 1919 р. був одним з перших прем'єр-міністрів незалежної України. С.І. Березняк закінчив інститут у 1916 р., а в 1917 р. був одним з активних членів Центральної Ради та виступав за створення потужної української армії. Оскільки матеріали пов'язані із цими особами вже досліджувались [22; 23, с. 37–41], то зосередимось на решті виявлених комплексів документів.

Першість серед них варто віддати М.М. Ковалевському, котрий на початку 1918 р. займав міністерські посади в уряді УНР, а потому емігрував і все життя присвятив боротьбі за українську справу на еміграції. Закономірно, що його становленню як особистості та утвердженню в українській позиції посприяв період навчання у Київському комерційному інституті, що засвідчувалось і ним особисто у пізніших мемуарах [24, с. 145–182]. Особова справа М.М. Ковалевського з архіву Київського комерційного інституту засвідчує, що він народився 3 вересня 1892 р. на Холмщині в дворянській родині і його батько Микола Сильвестрович працював комісаром у селянських справах [25, арк. 37], але походив з Чернігівщини [25, арк. 9]. Середню освіту М.М. Ковалевський здобув у чоловічій гімназії м. Радом, яку закінчив (з доволі непоганим результатом) в червні 1912 р. [25, арк. 28]. Вищу освіту він почав здобувати в Московському університеті, але наприкінці листопада 1912 р. звернувся з проханням до керівництва Київського комерційного інституту щодо переведення до цього вишу [25, арк. 34–35]. Це звернення було задоволено і М.М. Ковалевський був зарахований дійсним слухачем на перший курс економічного відділення

інституту. Місцем його проживання на той час був «хутір Ковалевських поблизу м. Сосниця» [25, арк. 8], тобто батьківська родина на той час повернулася на Чернігівщину. У цьому контексті значу, що з цієї ж місцевості походив і О.П. Довженко, котрий був молодшим за М.М. Ковалевського лише на 2 роки і влітку 1917 р. також вступив до Київського комерційного інституту [26, арк. 1], але чи спілкувались ці особи невідомо.

9 травня 1913 р. датовано секретний запит від начальника Чернігівського губернського жандармського управління: чи М.М. Ковалевський перебуває у складі студентів інституту [25, арк. 25]. Безумовно, що подібне звернення було не виявом простої цікавості, а засвідчувало той факт, що М.М. Ковалевський вже потрапив у поле зору імперських спецслужб як «неблагонадійний». Принаймні в інституті він одразу ж став головою вище згадуваної Української громади.

Також весною 1913 р. датовано групу документів пов'язаних з отриманням М.М. Ковалевським пенсії у Київській скарбниці [25, арк. 19–22, 26–27, 32–33]. З цих документів випливає, що Ковалевський сам платив за навчання і жодних субсидій ні від кого не отримував.

10 квітня 1914 р. канцелярія інституту направила документи М. М. Ковалевського до київської міської поліції та інформувала, що відповідно до розпорядження міністра торгівлі та промисловості (якому підпорядковувались навчальні заклади економічного профілю) його «було виключено з числа студентів інституту за участь у влаштованій з антиурядовою метою сходці, що відбулась на квартирі вдови Мельникової» [25, арк. 15]. В особовій

справі М. М. Ковалевського в архіві інституту збереглась і копія відповідного розпорядження міністра торгівлі та промисловості [25, арк. 14]. Також з цих документів слідє, що затриманого на зазначеній сходці Ковалевського було піддано арешту «в адміністративному порядку» на три місяці. З інших документів цієї справи довідуємось, що він перебував під арештом у Лук'янівській в'язниці Києва [25, арк. 10 зв.–12].

Після виключення з інституту з політичних мотивів М.М. Ковалевський не мав змоги поступити до жодного вишу Російської імперії. Тому він втратив і відстрочку від призову (якому підлягав з 1913 р.). Оскільки ж йому вдалось уникнути призову до російської армії, то це могло відбутись лише за умови його переходу до напівлегального життя.

Останні, в хронологічному відношенні, документи з особової справи М.М. Ковалевського з архіву Київського комерційного інституту – це запит судового слідчого Київського окружного суду з особливих справ А.Є. Пурика до директора Київського комерційного інституту від 3 вересня 1918 р. (тобто за часів Української Держави) з проханням повідомити «з якого і по який час перебував у складі студентів інституту Микола Миколайович Ковалевський, колишній народний міністр УНР, що обвинувачується по 354 ст. Улож. про покарання у справі про привласнення п'яти мільйонів казенних коштів, і чи закінчив він курс наук, чому вийшов з інституту» [25, арк. 2]. У відповідь директор Київського комерційного інституту повідомив, що Ковалевський поступив до інституту навесні 1913 р., а в квітні 1914 р. був виключений відповідно до розпорядження міністра торгівлі та промисловості за участь «в сходці ан-

тиурядового спрямування» та підданий арешту на три місяці [25, арк. 1–1 зв.].

Одночасно з М. М. Ковалевським на початку 1914 р. з Київського комерційного інституту (за участь в антиурядових маніфестаціях з нагоди 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка) був відрахований П.І. Левицький, український самостійник, що був скарбником Української громади. Але його особова справа, так само як і одного з останніх голів Української громади М. Добриловського, поки не знайдена.

Брав участь у зазначених акціях з нагоди 100-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка і ще один член Української громади та студент Київського комерційного інституту П.І. Захарченко. Його так само розпорядженням міністра торгівлі та промисловості було відраховано з інституту та піддано арешту на три місяці у Лук'янівській в'язниці [27, арк. 9, 16]. Цікаво, що він подав прохання про вступ до інституту 16 січня 1914 р. [27, арк. 13], тобто трохи більше як за місяць до участі в цій антиурядовій маніфестації. З його особової справи відомо, що він народився 1891 р. в Києві, в 1912 р. поступив на хімічне відділення Київського політехнічного інституту, звідки перейшов до Київського комерційного інституту [27, арк. 20]. Попри відрахування з політичних мотивів у 1916 р. П.І. Захарченко подав заяву директору Київського комерційного інституту (як студент комерційно-технічного відділення цього вишу) з проханням про пересилку його документів до Київського політехнічного інституту, оскільки він планував продовжувати там своє навчання [27, арк. 1, 3]. Це є дещо дивним і може бути пояснено лише розрахунком, що під час евакуації та реєвакуації київ-

ських вишів у 1915 – 1916 рр. його документи загубились.

Повертаючись до членів Українського гуртка студентів Київського комерційного інституту зазначу, що до його правління належав син М.П. Драгоманова – Святозар [28, арк. 15]. Це додатково підтверджує його проукраїнську позицію, попри закиди йому окремих дослідників у відсутності української позиції. Його студентські роки теж були досліджені, а тому, уникаючи повтору, відсилаю до відповідної публікації [29, с. 92–98].

Також було виявлено особові справи ще кількох членів Української громади студентів Київського комерційного інституту: З.О. Бачинської, В.С. Горбачевського, який обіймав посаду скарбника цієї організації, та В.Я. Головні.

З.О. Бачинська була донькою священика з Поділля і вступила на Київські вищі комерційні курси (так називався комерційний інститут до 1908 р.) у 1907 р. після закінчення Кам'янець-Подільської духовної семінарії [30, арк. 5, 6]. У 1910 – 1911 рр. вона перебувала на тривалому лікуванні у зв'язку з різко вираженою формою некрофії (пропустивши один навчальний рік), а тому прохала керівництво інституту про переведення з комерційно-технічного на економічне відділення (як менш шкідливе для стану її здоров'я); а також – прохала спочатку про звільнення від плати за навчання, а потому про відстрочку у її сплаті [30, арк. 2, 7, 8, 9]. Останнє таке звернення датоване вереснем 1913 р. (було задоволено частково) [30, арк. 1] і на цьому її особова справа уривається.

В.С. Горбачевський, як слідує з його особової справи з архіву Київського комерційного інституту, був сином

православного священника з с. Катюжинці Бердичівського повіту Київської губернії, народився 9 серпня 1887 р. З 1896 до 1901 р. навчався у Києво-Подільському духовному училищі, а з 1901 по 1907 р. – у Київській духовній семінарії [31, арк. 1, 11]. 21 серпня 1907 р. він подав заяву з проханням про зарахування у дійсні слухачі Київських вищих комерційних курсів [31, арк. 2], тобто вступив на них одночасно з З.О. Бачинською. До речі, спочатку він також навчався на комерційно-технічному відділенні, а потім перейшов на економічне [31, арк. 13].

З 8 червня 1909 р. по 1 лютого 1910 р. В.С. Горбачевський, як засвідчує відповідний документ, працював у страховому статистичному відділі Волинської губернської управи [31, арк. 9]; з 1 квітня по 31 серпня 1910 р. – контролером робіт з переоцінювання споруд та подвірного економічного перепису селянських господарств Волинської губернії. При цьому «виконував покладені на нього обов'язки добре та старанно» [31, арк. 3]. Під час канікул у 1911 р. він працював уповноваженим з оцінювання майна при страхуванні при Київській губернській управі [31, арк. 11]. Такі тривалі та постійні підробітки були зазвичай обумовлені скрутним матеріальним становищем. Останнє засвідчується і зверненнями В.С. Горбачовського до керівництва інституту з проханнями про списання заборгованості з оплати за навчання у 1911 – 1912 рр. [31, арк. 14, 16, 18, 25, 32]. Маючи потребу у постійному заробітку В.С. Горбачовський у грудні 1911 р. також прохав допустити його до іспитів на право викладати бухгалтерію «в комерційних навчальних закладах всіх розрядів» [31, арк. 17].

У січні 1913 р. В.С. Горбачевський був відрахований через невнесення плати за навчання, але він прохав про поновлення і воно було задоволено [31, арк. 33]. В січні 1914 р. він закінчив повний курс навчання в інституті і прохав про надання відповідного посвідчення, що було виконано [31, арк. 36, 38, 40]. На цей момент, як В.С. Горбачовський повідомляв про себе у життєписі, він працював викладачем спеціальних дисциплін у Козятинській торговельній школі [31, арк. 42]. У квітні – травні 1914 р. Горбачовський склав випускні іспити і отримав диплом кандидата економічних наук 2-го розряду [31, арк. 43а]. Потребує з'ясування питання – чи мав він родинні зв'язки з членом Товариства об'єднаних слов'ян Іваном Горбачевським, чи це лише збіг прізвищ?

Особова справа наступного члена Української громади В.Я. Головні, що була виявлена і вперше вводиться до наукового обігу, є особливо цікавою. Заяву про вступ до Київських вищих комерційних курсів В.Я. Головня подав 19 липня 1907 р. [32, арк. 7] На той час йому виповнилось 42 роки (народився 20 січня 1865 р.), він був дворянином з Полтавщини і членом Полтавського земства, закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус та перебував на військовій службі (1884 – 1890 рр.), був одруженим і мав сина Сергія 1890 р. народження [32, арк. 2–3 зв.]. У своєму життєписі, складеному в 1911 р., В.Я. Головня повідомив, що під час роботи у Полтавському земстві він був ініціатором багатьох починань в економічній сфері та у вивченні краю і опублікував низку статей з цієї тематики, ініціював ряд новацій в організації господарської діяльності на своїй малій батьківщині та редагував газету «Полтавщина» [32,

арк. 16–17]. Отже, його активна життєва позиція цілком логічно мала привести його і до створення якоїсь студентської організації, що й відбулось. А оскільки Полтавське земство мало репутацію найбільш ліберального та проукраїнськi налаштованого, то цілком закономірно, що В. Я. Головня стояв у витоків заснованої через рік після його вступу до інституту Української громади. Вочевидь, що й поважний вік В. Я. Головні додатково сприяв йому у ролі зачинателя цієї справи

Як слідує з подання В.Я. Головні на отримання стипендії для нащадків оборони Севастополя, він походив з родини військових – був сином учасника Кримської війни 1853 – 1856 рр. [32, арк. 9]. Клопотання це було обумовлено скрутним матеріальним становищем, що засвідчується і зверненням до директора інституту «присяжного повіреного у справах неплатоспроможного боржника В. Я. Головні», з якого слідує, що останній на той час (травень 1911 р.) був банкрутом [32, арк. 11].

У вересні 1911 р. В.Я. Головня звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням видати йому залікове свідоцтво, оскільки він завершив повний курс навчання в інституті. З поданої при цьому інформації слідувало, що всі іспити він склав на «5» і підготував дипломну роботу на тему «Урядове нормування цукрової промисловості в Росії» [32, арк. 13–13 зв.]. Зазначу, що ця робота отримала схвальний відгук такого метра економічної науки як професор Л.М. Яснопольський [32, арк. 58], а також була рекомендована до друку в збірнику Товариства економістів [32, арк. 19], що діяло при інституті. Зрозуміло, що все це свідчило про її солідність.

Цілком закономірно, що В.Я. Головня успішно склав випускні іспити на початку 1912 р. і мав отримати диплом кандидата економічних наук першого ступеня, тобто з відзнакою [32, арк. 22]. Однак з його звернень до директора інституту з проханням видати диплом, які датовані 7 грудня 1912 р. та 8 січня 1913 р. слідує, що він його не отримав [32, арк. 56, 57]. Не допомогло і клопотання директора Київського комерційного інституту перед міністром у якому, зокрема, наголошувалось, що В. Я. Головня людина вже «похилого віку», за час перебування в інституті «показав себе успішним студентом» і що він «стяжав собі деяку популярність працями» [32, арк. 58].

У вересні 1913 р. В. Я. Головня звернувся до керівництва інституту з проханням зарахувати його на випускний семестр для складання (знов) випускних іспитів «задля дотримання всіх формальностей для отримання диплому» [32, арк. 61] і це пояснює причину відмови міністерства у видачі йому диплому – він пройшов курс навчання в інституті прискорено завдяки особливій успішності. Справді, більш абсурдної ситуації годі вигадати. Проте воно має своє логічне пояснення – віднесення В. Я. Головні владою до категорії «неблагонадійних», що засвідчується й допискою на цьому його зверненні: «Звернення не розглядалось, оскільки немає політичної благонадійності» [32, арк. 61]. Цей документ був наданий лише 22 лютого 1914 р. і тому Головня знов мусив звертатись з проханням про зарахування на 8-й семестр [32, арк. 62, 63].

Зрештою, у березні 1914 р. В.Я. Головні було «височайше» дозволено складати лише ті випускні іспити, яких він не склав раніше. У відповідь на цю

«милість» Головня повідомив директора інституту, що вже склав всі іспити [32, арк. 67, 72]. Попри це і цього разу диплома він не дочекався, оскільки 16 листопада 1916 р. датоване останнє звернення Головні з проханням видати йому диплом про закінчення інституту, з повідомленням, що він виконав всі необхідні умови (склав всі іспити, подав дипломну роботу та сплатив необхідні кошти) [32, арк. 119–119 зв.]. Отже, можливість розправлятись з «неблагонадійними» через бюрократичні процедури, як засвідчує доля В. Я. Головні, у Російській імперії навіть в останні місяці її існування справді вражає.

Завершуючи це дослідження можна зробити низку висновків як мікро-, так і макроісторичного рівня. По-перше, досі залишаються не вивченими біографії великої кількості свідомих українських патріотів початку ХХ ст., а без дослідження цієї теми неможливе вироблення об'єктивного бачення на події Української революції 1917 – 1921 рр. Так само як і неможливо створити завершений пантеон борців за незалежність України, що є важливим для будь-якої держави. Але особливо для тієї, що змушена й зараз доводити своє право на незалежність.

По-друге, лише вивчивши досконало справу з відновлення і введення до наукового обігу максимально великої кількості джерел присвячених якомога більшій кількості активних борців за незалежність України стане можливим створення завершеного збірного «портрета» тієї частини української молоді, що примкнула до табору борців за українську державність на початку ХХ ст.

У рамках цих двох принципових завдань проведене дослідження, по-перше, дозволило поповнити пантеон борців за українську справу цілою серією осіб (частина з яких не була відома навіть фахівцям). По-друге, вдалось виявити спільні риси представників української молоді початку ХХ ст., а саме: у переважній більшості вони були вихідцями з сільської місцевості та загалом з небагатих (навіть якщо і походили з дворянства) сімей. Також вони зазнавали посиленої «уваги» з боку репресивних органів Російської імперії. Все це ускладнювало здобуття ними освіти. Але вони прагнули до неї. Ця риса проливає світло і на ментальний образ тогочасних українців, їх світоглядні установки та цінності, а отже виводить нас і на етнічну історію.

Повертаючись до складнощів при здобутті освіти, а отже і кар'єрного зростання свідомих українців, можна робити висновок і про те, що вони на загал не мали досвіду державного управління, а також і фінансових ресурсів, що робило саму справу боротьби за незалежність України вкрай складною. Але разом з цим це було найбільш переконливе свідчення колоніального становища України у складі Російської імперії та особливого упослідження українців, аби вони не могли боротись за свою незалежність.

Для сучасної ситуації важливим є і висновок про особливу роль молоді в активних діях у суспільно-політичній сфері. Тож це змушує повернутись до питання вироблення державної ідеології та виховання підростаючих поколінь українських громадян в проукраїнському дусі – у любові і повазі до України, що значною мірою сприятиме збереженню нашої незалежності та успішному розвитку в перспективі.

Джерела та література

1. Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 568 с.
2. З іменем Святого Володимира. – Кн. 2. / Упоряд. В.Короткий, В.Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.
3. Героїка трагедії Крут. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 488 с.
4. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади / Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – Кн. 2. – К.: Прайм, 2001. – 697 с.
5. Університет Святого Володимира: студентське життя 1834–1917: зб. док. / упорядкування В.А. Короткого; за ред. Л.В. Губернського. – К.: Київський університет, 2014. – 416 с.
6. Гимназии и гимназисты / М. Кальницький. – К.: Сидоренко В.Б., 2014. – 304 с.
7. Державний архів міста Києва (далі – ДА м. Києва). Ф. 153. Оп. 2–7.
8. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 262. 73 арк.
9. Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський. – К.: Київський університет, 2007. – 311 с.
10. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е.В. Спекторский. – Репринт. вид. – К.: Киевский университет, 2007. – 104 с.
11. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 2 / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іваненко, В.І. Фадеєв, С.М. Пуделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Х.: Сага, 2010. – 550 с.
12. Чуткий А.І. Заснування Київських вищих комерційних курсів / А.І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 2. – С. 143–149.
13. Чуткий А.І. Мітрафан Доунар-Запольскі – заснавальник першай на Україне эканамічнай ВНУ / А.І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. – Мінск, 2013. – № 4 (165). – С. 14–26.
14. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 1. Спр. 118. 106 арк.
15. ДА м. Києва. Р-871. Оп. 2. Спр. 440. 264 арк.
16. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 9. Ч. ІІ. Спр. 66. 20 арк.
17. Чуткий А.І. Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті / А.І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 65. – С. 126–138.
18. Чуткий А.І. К истории украинско-молдавских отношений: обучение выходцев из Молдовы в киевских вузах в начале XX в. / А.І. Чуткий // Moldoscopye (probleme de analiza politica). – Chisinau, 2015. – № 4 (LXXI). – S. 7–21.
19. Чуткий А.І. Невідомий аспект з історії польської громади Києва початку ХХ ст.: Польський гурток та Варшавське земляцтво у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.) / А.І. Чуткий // Europa Orientalis. Studia z dziejow Europy Wschodniej I panstw Baltyskich. – Torun, 2015. – № 6. – S. 11–34.
20. Чуткий А.І. Студенческие землячества, созданные выходцами из Беларуси в Киевском коммерческом институте / А.І. Чуткий // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2013. – Вып. 14. – С. 221–237.
21. Чуткий А.І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.) / А.І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 122–128.
22. Білорус М.А. Член Центральної Ради Саватій Березняк / М.А. Білорус. – К.: ПП Бабіч П.М., 2009. – Ч. 1. – 64 с. – Ч. 2. – 84 с.
23. Чуткий А.І. Нотатки до біографії Сергія Остапенка: аналіз перших наукових досліджень / А.І. Чуткий // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2015. – Вип. 4 (127). – С. 37–41.
24. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
25. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 596. 37 арк.
26. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 2508. 18 арк.
27. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 6. Спр. 487. 26 арк.
28. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 8. 48 арк.
29. Чуткий А.І. До біографії родини Драгоманових: історія здобуття освіти С.М. Драгомановим / А.І. Чуткий // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Чернігів, 2015. – Вип. 134. – Серія: історичні науки. – № 11. – С. 92–98.
30. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 5. Спр. 454. 11 арк.
31. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 530. 91 арк.
32. ДА м. Києва. Ф. 153. Оп. 7. Спр. 458. 122 арк.

ВІЛЬНОКОЗАЧИЙ РУХ ЯК ФОРМА САМООРГАНІЗАЦІЇ ТА БОРОТЬБИ СЕЛЯН УКРАЇНИ 1917 – 1921 РОКІВ

У статті розкрито причини, що сприяли посиленню самоорганізації українського селянства, показано створення Вільного козацтва, принципи формування його первинних осередків, функції організації, висвітлено ставлення усіх форм української влади за Української революції 1917 – 1921 рр. до народної ініціативи із започаткування вільнокозачого руху.

The reasons that instigated increasing of self-organisation of the Ukrainian peasantry, the Ukrainian Free Cossacks' creation, the principles of its primary units' formation, its organisational functions, the attitude of all Ukrainian governments during the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 to the people's initiative from the beginning of the Free Cossacks' movement are described and presented in this article.

Ключові слова: Українська революція 1917 – 1921 рр, селянство, народна ініціатива, Вільне козацтво.

Із зреченням російського престолу 2 березня 1917 р. імператором Миколою II, а 3 березня і його братом Михайлом – в Російській імперії впало самодержавство. Незважаючи на швидке наростання революційних подій, сталось це спонтанно внаслідок внутрішньодержавних чинників та рішення самого монарха. Ці чинники були зумовлені політичними, соціально-економічними, національними проблемами та слабкістю влади. Події дещо прискорила Перша світова війна. Влада в імперії перейшла до Тимчасового уряду. Була опублікована декларація про його програму і склад. Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Львовим до скликання Установчих зборів взяв на себе всю повноту влади в країні.

В Україні зразу ж було ліквідовано органи царської адміністрації і владу перебрали призначені Тимчасовим урядом губернські і повітові виконавчі комітети на чолі з комісарами. Ними переважно стали голови земських

управ. До складу місцевої адміністрації в Україні обрано значне число українців. Одночасно виникли альтернативні органи влади – Ради робітничих і солдатських депутатів. Більшовики – члени ліворадикального (ленінського) крила РСДРП через означені Ради намагалися встановити свою владу.

У такій ситуації в березні 1917 р. в Києві помірковані ліберали з Товариства українських прогресистів під керівництвом Євгена Чикаленка, Сергія Єфремова та Дмитра Дорошенка разом із соціал-демократами на чолі з Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою заснували Українську Центральну Раду (УЦР). Остання досить скоро стала не лише вагомим органом представницької влади в Україні, а й її революційним парламентом, що керував українським національним рухом.

Водночас активного розмаху в революції стала набувати народна ініціатива та створення громадських об'єднань різного спрямування. Особливе місце серед них посідає Вільне

козацтво – добровільне громадське міліційне народне формування.

В історіографії уже визнаним є факт, що до початку 90-х років ХХ ст. проблема Вільного козацтва розроблялася лише істориками української діаспори [1, 2]. Серед них з даної проблеми виникли різні школи та ідеологічні течії. Це шкодило об'єктивізму праць. Однак їх дослідження становили вагомим джерело знань з історії організації.

Даного питання тією чи іншою мірою в контексті різних проблем торкалися українські дослідники у дорадянський час та безпосередні учасники Української революції 1917 – 1921 рр., зокрема Д. Дорошенко, А. Жук, Я. Водяний, Ю. Тютюнник, П. Христюк, О. Даценко, В. Винниченко, М. Шаповал, І. Мазепа та ін.

Радянські історики в умовах тоталітарного режиму не могли приділяти уваги безпосередньо цій проблемі. Вільне козацтво вони лише згадують переважно в контексті висвітлення селянського повстанського руху 1917 – 1918 рр., вивчення якого розпочалося паралельно з дослідженням усього аграрного руху. Висновки щодо дослідження селянського руху здебільше підганяли до партійних догм, що призвело до фальсифікацій. Події, за звичай, висвітлювались однобоко з марксистських позицій. Сюди відносимо праці В. Тичини, М. Супруненка, П. Балкового, О. Гамрецького, М. Рубача, І. Кулика, А. Вовка, А. Лихолата та ін. Однак, незважаючи на ідеологічну заангажованість досліджень, у них присутній вагомий фактологічний матеріал.

У незалежній Україні перед істориками відкрились нові можливості. Спершу у працях В. Солдатенка, Р. Пирога, Ф. Проданюка, І. Кураса, Ф. Турченка, Г. Геращенко, В. Верстюка Вільне козацтво постає в кон-

тексті дослідження Української революції 1917 – 1921 рр. та деяких її аспектів і окремих персоналій, історії українського селянства. В період з другої половини 1990 х років до початку ХХІ ст. з'являються ряд праць і дисертацій – П. Захарченка, Н. Земзюліної, О. Нестерова, Ю. Шатайла та ін. у яких автори більш конкретніше підійшли до висвітлення вільнокозацького руху. Щоправда здійснювали вони це у контексті дослідження інших наукових проблем, зокрема селянського повстанського руху 1917 – 1919 рр., його історіографії та персоналій. Однак уже на рубежі ХХ – ХХІ ст. Вільне козацтво як безпосередній об'єкт досліджень постає у працях П. Захарченка, В. Лободаєва та спільних публікаціях останнього і В. Мусієнка, Г. Савченка, красназнавчих дослідженнях М. Іванченка, В. Щербатюка та ін. А як певний підсумок цих наукових потуг стало дисертаційне дослідження В. Лободаєва «Українське Вільне козацтво (1917 – 1918 рр.)».

Надалі кількість праць з даної проблематики швидко зросла. В них автори В. Бондаренко, В. Довбня, В. Щербатюк, О. Дудник, Є. Джумига, М. Глущенко та ін. торкнулися історії Вільного козацтва в регіонах України та еміграції, в контексті регіональних національно-демократичних перетворень, зростання національної свідомості українських селян, історіографії вільнокозацького руху, дослідження організації як суто міліційних громадських структур або ж допоміжних органів охорони правопорядку в українському селі тощо [2]. Новітні знання та наукові пошуки з історії вільнокозацького руху підсумовує монографія В. Бондаренка «Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.)», а також однойменна дисертація автора [3].

Однак наявна у сучасній вітчизняній історіографії значна кількість досліджень щодо Вільного козацтва, не вичерпує наукової проблеми. Вона потребує певних досліджень та новітніх узагальнень за такими напрямками як започаткування та самоорганізація руху, розуміння його впливу і органічного сплетення з широкими селянськими масами тощо. Цим і обумовлена актуальність даного дослідження.

Метою даної роботи є дослідження вільнокозачого руху як форми самоорганізації та боротьби селян України 1917 – 1921 років. Для досягнення поставленої мети у роботі розв'язуються наступні завдання: 1) виявити причини, що сприяли посиленню самоорганізації українського селянства, зокрема вільнокозачого руху; 2) показати започаткування Вільного козацтва та принципи формування його первинних осередків; 3) розкрити функції організації та означити чим вони визначалися; 4) висвітлити ставлення усіх форм української влади за Української революції 1917 – 1921 рр. до народної ініціативи із створення Вільного козацтва.

Відзначимо, що 1917 р. в українських селах активно наростала анархія. Значною мірою вона була пов'язана із солдатами-дизертирами, які підпадали під вплив більшовицької агітації і зі зброєю в руках поверталися у рідні села. Там вони активно брали участь у провадженні політики більшовиків у життя. Про їх поведінку газета «Звенигородська думка» повідомляла: «Прийшли з фронту «товаріщі» большевики і почали, яко люде добре навчені на фронті «соціалізму» російськими чорносотенцями, проводити свою програму «Що моє, то моє і що твоє – то теж моє», «... вони почали соціалізувати все народне добро і ділити між своєю компанією. Такі компанії позакладалися майже у

кожному селі з 5–10 душ, які, озброївшись з ніг до голови гвинтівками, пістолями та бомбами, проводять досить вміло свої програми в життя... Анархія дійшла уже до найвищої точки... Уночі село не спить, бо йде стрілянина, товарищі, голосно, напившись самогонки, б'ють в набат, скликають народ і баламутять його самими провокаційними чутками, діти та жінки перелякані плачуть – народ одичав...» [4]. У повідомленнях Генерального секретарства внутрішніх справ про стан справ у Київській губернії за літньо-осінній період 1917 р. значилося: «...было много захватов селянами экономий с инвентарём, ... масса разгромлена экономий. ... повсеместно производится рубка казённых и частных лесов... Наблюдалось массовое хищение сахара на сахарных заводах...» [5, арк. 7]. Цьому сприяла більшовицька пропаганда, спрямована на експропріацію поміщицького землеволодіння та господарств заможних селян.

А тому українські селяни з метою «боронити всіх мирних громадян, їх добробут, їх незалежність від окремих таємних злих розбіяк і злодіяк» організувалися у загони Вільного козацтва [6, с. 55]. За народної ініціативи в ході революції 1917 – 1921 рр. виникали й інші добровільні організації альтернативні державним органам із забезпечення охорони порядку та боротьби зі злочинністю. Зокрема, створювалися громадські міліційні формування «Січ», «Народне ополчення [7, с. 12]. Однак, найбільшого поширення, набуло Вільне козацтво.

Колискою новітнього народження козацтва стало село Гусакове на Шевченковій Звенигородщині Київської губернії (тепер Черкаська область). У березні 1917 р. місцеві селяни зібралися біля управи на сходку. Заможний селянин Никодим Смоктій, вбраний

по-козацькому, оголосив про падіння російського самодержавства і пристрасно закликав селян вставати за волю України та гуртуватися у Вільне Козацтво. До організації зразу ж записалось більше тридцяти осіб [8, с. 30]. Вони повалили біля управи погруддя царя Олександра II з надією згодом поставити натомість пам'ятник Т. Шевченку. І вивісили на будинку синьо-жовтий прапор. Під проводом обраного курінного отамана Н. Смоктія озброєні мисливськими рушницями та списками поїхали до м. Звенигородка і розбрóили там поліцію. У місті постала українська влада, очолена досвідченими людьми: Ковтуненком і Пищаленком.

Науковці висловлюють думку, що перший загін Вільного Козацтва утворився 23 квітня 1917 р. у згаданому вище селі Гусакове [9, с. 150]. Можливо тоді завершилось організаційне становлення першого його осередку. Водночас з метою утворення інших осередків цієї організації козаки Гусаківського куреня проводили роботу з мешканцями інших сіл повіту. Скоро тут стали виникати масово виникати козацькі курені, на чолі яких стояли досвідчені організатори. Так, у с. Козацьке курінь очолив Шаповал, у м. Лисянка – отаман Сорока, у с. Тарасівка – Шевченко. Курінні отамани походили із місцевих селян і кожен із них мав не більше 40 років. Одному лише Шаповалу було близько 60 років і за переказами мав він вигляд справжнього запорожця [10, с. 87].

У квітні 1917 р. з ініціативи Н. Смоктія у Звенигородці відбувся перший повітовий з'їзд Вільного козацтва, на якому обрали кошового отамана. Оскільки Н. Смоктій відмовився від пропонуваної посади, то кошовим став Семен Гризло – дуже рухливий, високого росту, русявий селянин з місечка

Калниболото (тепер селище Катеринопіль Черкаської області), учитель сільської школи, який на той час мав до 30 років. Після обрання кошовим він продовжував очолювати й Калниболотський козацький курінь [10, с. 87]. На з'їзді делегати постановили: 1) Вільне козацтво організовується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу; 2) Вільне козацтво є крайовою військовою організацією, до якої мають право вступати громадяни повіту не молодші за 18 р.; 3) не приймаються до організації люди ворожі до України, та люди, що покарані судом за кримінальні злочини. Всіма справами організації мали відати командири разом із Радами козацької старшини [8, с. 30]. Структуру Вільного козацтва затверджено за територіально-адміністративним принципом на традиціях українського козацтва: низову ланку становила сотня, яка об'єднувалась в курінь, останній – в кіш, а згодом – у полк [9, с. 152]. Вільне Козацтво, перш за все, виступило як органи самооборони. Козаки досить швидко навели порядок в селах Звенигородщини, скарали кількох грабіжників і намагалися не допустити анархії на теренах повіту.

Із Звенигородського повіту рух за відновлення новітнього українського козацтва поширився на інші повіти України, перекинувся за Дніпро в Полтавську губернію, далі – на Чернігівщину, Катеринославщину. Постало питання організації Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва, який відбувся 3–7 жовтня 1917 р. у м. Чигирин. На зібрання прибуло понад 300 делегатів з Києва, Білої Церкви, Умані, Черкас, Полтави, Єлизаветграда, Тарасі та інших міст. Найчисленнішою була делегація із Звенигородки. Відкрив з'їзд Семен Гризло. На зібранні Вільне козацтво утвердили організаційно, ви-

значили його підпорядкування УЦР, створили Генеральну раду, головним отаманом відновленого українського козацтва обрали колишнього царсько-го генерала Павла Скоропадського, почесним отаманом – професора Михайла Грушевського, а наказним отаманом став Іван Полтавець-Остряниця [11, с. 43]. Засновано часопис «Вільний козак», місцем розташування управи Вільного Козацтва визначено Білу Церкву [12, с. 200].

Генеральна рада складалася з 12-ти осіб. Окрім отамана до неї увійшли: В. Кочубей (писар), І. Полтавець-Остряниця (наказний отаман), М. Левицький (генеральний суддя), І. Луценко, С. Гризло, О. Шаповал (хорунжі). Вільне козацтво стало першою в Україні народною міліційною організацією [13, с. 390]. Організація підпорядковувалась Секретарству внутрішніх справ УЦР. Сотні як головні структурні одиниці організації було затверджено на загальноукраїнському рівні. Сотенна старшина складалася із 5-ти осіб, кожна сотня мала свій прапор, канцелярію і бібліотеку. За статутом до Вільного козацтва приймали громадян України (крім колишніх працівників поліції), яким виповнилося 18 років і які не були позбавлені прав за вчинені злочини [14, с. 547]. Важливим напрямом у діяльності Вільного козацтва визнавалася просвітницька робота. Вже 1917 р. чисельність Вільного козацтва в Україні сягала понад 60 тис. осіб [9, с. 152].

З таким самовиявом Українська Центральна Рада погодилася. Її діяч Володимир Винниченко згадував: «Практика Вільного Козацтва вже показувала, що Вільне Козацтво притягло елемент розвинений, революційний і національно свідомий. Був навіть якийсь романтизм у всьому духові цих сотень, куренів, навіть в одягу (жупа-

ни, старі шаблі, козацькі шапки). Сам народ пригадував колишні часи, обтирав порох із старих забутих традицій і звертався до них за порятунком. Але знов так, щоб допомогти цьому явищу, треба було засобів, треба було грошей, зброї, одяжі для добровільних охоронців ладу і життя населення. І знов натикався Генеральний Секретаріат на стіну, знову почував себе безсилим» [15, с. 53].

Українська влада, не маючи можливості самостійно розв'язати проблему організації охорони правопорядку, особливо в сільській місцевості, підтримала ініціативу народних мас. Генеральний Секретаріат 13 го листопада 1917 р. ухвалив статут «Вільного козацтва на Україні», де визначався порядок організації вільнокозацьких товариств. У статуті зазначалося: «Під час війни «Вільне козацтво» бореться з дезертирством, при демобілізації вживає всіх заходів, щоб не був порушений порядок та спокій населення, охороняє громадян та добро мешканців від знищення їх і пограбування». Діяльність цих організацій по охороні громадського порядку на місцях повинна була проводитись під керівництвом відповідних органів місцевої влади (начальника міліції, комісара) [7, с. 13].

Автор даної публікації уже неодноразово зазначав, що УЦР, а згодом і керівники Гетьманату та Директорії могли створити надійну опору відновленій державності з боку вільнокозацького руху та у повній мірі використати його у забезпеченні порядку та державності [13, с. 390; 16, с. 281; 17, с. 55]. Однак підтримка даної народної ініціативи з боку української влади проходила з великою обережністю. Незважаючи на офіційну підтримку, провідники Української революції з самого початку поставилися з обережністю до створення

козацьких загонів: у переважній більшості вони проводили аналогію між вільнокозачим рухом та селянською стихією як такою.

Водночас зростання недовіри з боку керівників УЦР до козаків відбувалась ще й тому, що вони, всупереч програмі Генерального Секретаріату щодо соціалізації і націоналізації землі, вимагали збереження і захисту прав приватної власності на землю. Ускладнював ситуацію й авторитет П. Скоропадського в українських військових підрозділах та серед частини козацтва. Тому 5 квітня 1918 р., незважаючи на те, що, окрім головних своїх завдань, вільні козаки в час більшовицького вторгнення в Україну стали у січні–лютому 1918 р. на захист її державності, уряд УНР під тиском керівників німецького-австро-угорського війська розпустив збройні загони Вільного козацтва. Однак, частина їх продовжувала діяти. Більше того, не рідко вільнокозачі загони контролювали ситуацію в регіонах, оскільки українська центральна влада не мала реального впливу на місцях, де в цілому ситуація була підвладна органам місцевого самоврядування [9, с. 157]. Проте, на наш погляд, остаточному знищенню вільнокозачого руху з боку УЦР перешкодив державний переворот П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. [17, с. 53]

П. Скоропадський також не оцінив реальної сили і можливостей Вільного козацтва. Так, після захоплення 26 січня 1918 р. більшовицькими військами на чолі з М. Муравйовим Києва, він з метою організації відсічі відбув на Звенигородщину, де мав тісні зв'язки із кошовим отаманом С. Гризлом, і згодом зазначав: що вільнокозача організація «... знаходиться ще в зачатковому стані. ... успішно боротися з більшовиками вона ще не могла...»

[18, с. 65]. Дався взнаки той факт, що основна частина козацтва по прибуттю П. Скоропадському на Звенигородщину висловила йому недовіру [19, с. 193], оскільки він з часу обрання отаманом Вільного козацтва до початку 1918 р. не переймався справами організації, про що свідчив черкаський отаман Яків Водяний [20, с. 48]. На противагу твердженню П. Скоропадського підкреслимо, що після його від'їзду із Звенигородщини це ж саме Вільне козацтво не допустило більшовицькі війська у повіт. А об'єднані вільнокозачі загони в ніч з 21 на 22 лютого 1918 р. на станції Бобринська [нині – станція Шевченкове Смілянського району Черкаської області] розбили 8-му російську більшовицьку армію. Операцією керував штаб Звенигородського коша. У телеграмі останнього до військового міністра повідомлялось: «... Більшовики зовсім розбиті і переслідуються отрядом в напрямку станції Знаменка...» [21]. Без перебільшення можемо твердити, що такий військовий спротив загонів Вільного козацтва військам М. Муравйова перешкодила більшовикам взяти під свій контроль значну частину центральної України та сприяла згодом просуванню українських та австро-німецьких військ вглиб УНР, а відтак витісненню з її теренів російських радянських частин.

В ході операції на станції Бобринська Звенигородським кошем Вільного козацтва керував член УЦР Юрій Тютюнник – уродженець с. Будище Звенигородського повіту, який у лютому 1918 р. прибув на Звенигородщину для врегулювання конфлікту між штабом Звенигородського коша і повітовою земською управою та у зв'язку із спробою місцевих більшовиків на чолі з Б. Кацом захопити владу. Означена спроба ще до прибуття Ю. Тютюнника

була успішно ліквідована козацтвом на чолі із кошовим С. Гризлом. Однак авторитет Ю. Тютюнника, який поширився на його батьківщині, сприяв в обранні його Звенигородським кошовим отаманом Вільного козацтва, що призвело до конфлікту Ю. Тютюнника із С. Гризлом [19, с. 194]. Останній усувався з посади за агітацію під час виборів до Установчих зборів за великих землевласників, які входили до списку № 16, що його подав Гризлові П. Скоропадський разом із 20 000 крб. [22, с. 89, 90]. Приїзд Ю. Тютюнника на Звенигородщину водночас мав значення у поширенні ідей УЦР в краї.

Невдача у поширенні свого впливу на Звенигородщині серед Вільного козацтва відобразилась на формуванні недовіри у П. Скоропадського до вільнокозацького руху й після його приходу до влади. Щоправда наприкінці гетьманування він дещо змінив відношення до козацтва, зокрема виголосив надії, що козацтво у майбутньому має стати прошарком українського суспільства. Однак було запізно. Вільне козацтво взяло активну участь у антигетьманському повстанні. Марним стали і таємне від німецької адміністрації виділення П. Скоропадським коштів на організацію українського козацтва [23, с. 90]. Проте, на наше переконання, все ж мають рацію ті науковці, хто висловлює думку, що швидке падіння гетьманату в середині грудня 1918 р. не дало можливості відродженому на українських національно-державницьких традиціях новітньому козацтву України стати організованою суспільною верствою, адже гетьман переконував: «... тільки національні традиційні форми державності та реальна соціальна політика можуть дати порядок і міць Україні» [24, с. 72].

За Директорії колишні вільнокозацькі ініціативи народних мас щодо самоорганізації дещо трансформувались з боку держави: у червні 1919 р., проголошувалось створення народної самоохорони, а після її неприйняття населенням, запропоновано більш вдалий проект – створення інституту сільських десяцьких [25, с. 91]. Однак поразка Української революції поставила крапку й на цьому.

Отже, падіння царату та зростання в Україні за Української революції 1917 – 1921 рр. національно-визвольного руху посилило серед широких верст населення, зокрема селянства, історичної пам'яті, сприяло посиленню національної свідомості та самоорганізації українців у формі різних народних ініціатив. Найбільш поширеною такою формою стало Вільне козацтво – добровільні міліційні народні формування, осередки якого формувались на давніх традиціях українського козацтва. Виникнувши за ініціативи селянства у Звенигородському повіті Київської губернії, вільнокозацький рух поширився на терени усієї України. Функції організації були досить широкими – від охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю до відсічі зовнішньому агресору і відстоювання української державності. Вони визначалися не лише тогочасними документами, а й козацькими звичаями та традиціями, історико-політичними обставинами часу. Проте вільнокозацький рух не став реальною опорою наявних в роки Української революції усіх форм української влади, оскільки останні підтримували його з великою обережністю, що ставало на заваді розвитку організації та в силу ряду внутрішніх і зовнішніх чинників не забезпечили належної соціальної політики і не розв'язали аграрного питання.

Джерела та література

1. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917 – 1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Лободаєв; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
2. Щербатюк В.М. Вільне козацтво: історіографія проблеми / В.М. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 96. – 2009. – С. 62–67.
3. Бондаренко В.Г. Український вільнокозацький рух в Україні та на еміграції (1919 – 1993 рр.): монографія / В.Г. Бондаренко. – Запоріжжя: ЗНУ, 2016. – 598 с.
4. Див.: Звенигородська думка. – 1918. – № 20. – 17 квітня.
5. Державний архів Київської області. – Ф.Р. 2796. Оп. 1. Спр. 16. 60 арк.
6. Щербатюк В. Вільне козацтво // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безвідна та ін.; кер. проекту В. Смолій. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 55–56.
7. Глушенко М. Види громадських формувань з охорони громадського порядку в Україні (1917 – 1990 рр.) / М. Глушенко // Закон и жизнь. – 2013. – № 2. – С. 12–15.
8. Див. конкретніше: Іванченко М. Вільне козацтво / М. Іванченко // Добридень. – 2000. – № 2–6. – С. 29–31.
9. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина / В.М. Щербатюк. – К.: Логос, 2002. – 428 с.
10. Доценко О. Історія Звенигородського коша Вільного Козацтва / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1933. – С. 85–103.
11. Іванченко М. Вільне козацтво / М. Іванченко // Добридень. – 2000. – № 7–11. – С. 42–47.
12. Щербатюк В. Перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк (кер. авт. кол.), О. Беззубець, К. Безвідна та ін.; кер. проекту В. Смолій. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 199–200.
13. Щербатюк В. Вільне козацтво як одна з перших громадських міліційних організацій в Україні 1917 – 1921 рр. / В. Щербатюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. статей. – К., 2016. – Вип. 25. – С. 387–394.
14. Гай-Нижник П.П. Вільне козацтво / П.П. Гай-Нижник // Енциклопедія сучасної України. – Т. 4. – К., 2005. – С. 547.
15. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. У 3-х ч. – Київ–Відень, 1920. – Ч. II. – 329 с.
16. Щербатюк В.М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917 – 1921 років / В.М. Щербатюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2016. – № 2. – С. 275–285.
17. Щербатюк В.М. Від соціальних протестів до вільнокозацького руху та масових повстань: боротьба селян України в 1917 – 1919 роках (сучасна вітчизняна історіографія проблеми) / В.М. Щербатюк // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2010. – Вип. 103. – С. 52–56.
18. Скоропадський П. Спомини / П. Скоропадський; [передмова Г.В. Папакіна]. – К.: Україна, 1992. – 112 с.
19. Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк (кер. авт. кол., упорядник), О. Березовський, С. Верговський, М. Демчук, В. Довбня, В. Колесник, Т. Конончук, В. Костенко, О. Кузьминець, В. Мельниченко, Ю. Нестеренко, Р. Свирида, Л. Хойнацька, Т. Чухліб, Н.О. Щербак, Н.М. Щербак. – К.: Наук. думка, 2009. – 546 с.
20. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н.И. Супруненко. – М.: Наука, 1966. – 454 с.
21. Телеграма штабу коша Звенигородщини до військового міністра // Вісник Тимчасового революційного комітету по охороні порядку на Звенигородщині. – 1918. – № 5. – 27 лютого.
22. Доценко О. Історія Звенигородського коша Вільного Козацтва / О. Доценко // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік. – Львів: Вид-во «Червона Калина», 1933. – С. 85–103.
23. Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія: Дис... д ра. іст. наук: 07.00.06 / В.М. Щербатюк; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2012. – 489 с.
24. Думки гетьмана Павла про його участь у подіях 1917–1918 рр. та про його гетьманування // У 60-річчя відновлення Гетьманства. – Торонто: Вид-во «Батьківщина», 1978. – С. 62–74.
25. Довбня В.А. Допоміжні органи охорони правопорядку на селі в Українській Народній Республіці часів Директорії / В.А. Довбня // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. Наукові дослідження і документи. – К.: Синопис, 2009. – С. 87–92.

П. Захарченко

МІЖНАРОДНА НАУКОВО– ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

«УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО Й ЗАКОНОДАВСТВО ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 РР.)»

30 листопада 2017 року на базі кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася міжнародна науково-практична конференція «Українське право й законодавство за доби Української революції (1917–1921 рр.)», приурочена 100-річчю національно-визвольних змагань початку ХХ ст.

До роботи конференції долучилися науковці, студенти, аспіранти багатьох провідних вищих навчальних закладів України і окремих зарубіжних країн, а саме: Інституту держави і права імені В.М. Корецького, Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного авіаційного університету, Тернопільського національного економічного університету, Полтавського університету економіки й торгівлі, Національної академії Служби безпеки України, Національної академії внутрішніх справ, Національного університе-

ту «Одеська юридична академія», Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Приватного вищого навчального закладу «Фінансово-правовий коледж» та інших. Також в конференції взяли участь й іноземні колеги зі Сполучених Штатів Америки та Австрії, надіславши свої доповіді. Заявки на участь у конференції надіслали 21 доктор, близько 30 кандидатів наук та більше 50 студентів і аспірантів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого та Приватного вищого навчального закладу «Фінансово-правовий коледж».

З вітальним словом до учасників звернувся декан юридичного факультету, професор Гриценко Іван Сергійович, декан історичного факультету, доктор історичних наук, професор Патриляк Іван Казимирович. Вони наголосили на актуальності звернення до історичного досвіду державотворення і право-

творення за доби Української революції 1917-1921 рр. З урахуванням відзначення ювілею на державному рівні та активної участі у конференції студентів юридичного факультету, відзначено значну патріотичну та виховну місію сьогоденного заходу.

У межах пленарного засідання було обговорено актуальні проблеми розвитку українського права за доби Української революції та дискусійні питання щодо правової та державницької діяльності національних урядів. Учасники конференції ознайомилися із доповідями щодо пошуку конституційної моделі державотворення в період становлення української державності (М.В. Томенко), легітимізації Української Центральної Ради (В.Ф. Шевченко), питання належності Криму за доби Української революції (В.І. Сергійчук), проблем спадкового права (О.І. Нелін) тощо.

Зі змістовною та інформативною доповіддю виступив проректор з науково-педагогічної роботи Київського славістичного університету, доктор історичних наук, професор В.І. Гусєв. У своїй доповіді він актуалізував події 100-літньої давнини, показавши перебіг донедавна невідомого З'їзду поневоєних народів Росії, що проходив у Києві у вересні 1917 року. Цей форум, за словами доповідача, продемонстрував готовність Української Центральної Ради цивілізованим шляхом розв'язувати корінні на-

ціональні проблеми, що століттями не вирішувалися Російською імперією. На ньому вперше представники різноманітних національностей спробували визначити свою подальшу долю, принципи співжиття та історичну перспективу, вбачаючи політичне майбуття у федеративному устрої майбутньої Росії. Наміри, виголошені на з'їзді представниками таких націй і народностей як українців, грузинів, латишів, литовців, естонців, євреїв, білорусів, молдован, козаків, бурятів, татар, кримських татар, поляків так і не були втілені у життя, адже більшовицький жовтневий переворот 1917 р. перекреслив їхні сподівання.

Після перерви робота конференції продовжилася в секційних засіданнях, а запеклі дискусії провідних фахівців за присутності великої кількості студентів, порушуючи регламент, тривали до вісімнадцятої години. Активне обговорення відбувалося і в студентських секціях, де молоді дослідники обстоювали ідеї, висловлені в своїх роботах, щодо особливостей правового регулювання в умовах революційних подій початку ХХ ст. в Україні.

Підсумком роботи заходу стало ухвалення резолюції щодо активізації наукових пошуків з метою виявлення, вивчення та популяризації документів й нормативно-правових актів доби Української революції, які не знайшли відображення в історико-правових дослідженнях.

П. Чернега, В. Луцай, А. Телегуз

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

«УКРАЇНСЬКА НАЦІЯ У БОРОТЬБІ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ Й ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (1917 – 2017 РР.). ДО 100-РІЧЧЯ УНР»

*Століття боротьби за власну ідентичність та незалежність!
Століття спротиву компартійним утискам
та мордовським таборам!
Століття героїв, що вистояли, перемогли!
Століття, що не має права бути забутим!*

На виконання Указу Президента України №17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1921 років», що знаменували відродження української державності у формі Української Народної Республіки, Української Держави і Західноукраїнської Народної Республіки, їх значення для відновлення Україною незалежності у 1991 році, утвердження історичної єдності земель, консолідації суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України, 19 жовтня 2017 року колективи кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, спільно з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України та Інститутом історії України НАН України в актовій залі НПУ імені М.П. Драгоманова провели

Міжнародну наукову конференцію «Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917 – 2017 рр.). До 100-річчя УНР».

У роботі конференції взяли участь понад 130 вчених, викладачів, вчителів, аспірантів, магістрів, студентів ВНЗ, співробітників музеїв України. Серед них понад 35 докторів і 35 кандидатів наук.

На початку наукового заходу учасники конференції, вшановуючи пам'ять українських борців за незалежність України, виконали Державний Гімн України та здійснили почесну місію покладання квітів до пам'ятника М.С. Грушевському.

Пленарне засідання відкрив ректор Національного педагогічного університету доктор філософських наук, професор, академік НАПН України, член-кореспондент НАН України В.П. Андрущенко, який на-

голосив на необхідності дослідження й усвідомлення величезного значення боротьби за незалежність і соборність України та військової звитяги захисників рідної землі, творців національної державності, значення для розбудови новітньої української державності. Ректор НПУ імені М.П. Драгоманова також відзначив вагомий внесок колективу кафедри етнології та краєзнавства, очолюваної професором П.М. Чернегою, у вивчення історії, етнології й культури України засобом організації протягом останніх десяти років 8 міжнародних наукових конференцій і низки круглих столів з актуальних наукових проблем і, на прикладі поточної конференції, співпрацю кафедри з провідними науковими академічними осередками, зокрема, з Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України та Інститутом історії України НАН України.

Надзвичайно натхненим стало вітальне слово Героя України, борця за волю і державну незалежність українського народу – Левка Григоровича Лук'яненка, який наголосив на необхідності відновлення історичної пам'яті та об'єктивності в оцінці історичних подій, за яких український народ боронив свободу, за що поплатився десятками мільйонів жертв. З емоційною силою та наснагою пролунали слова Левка Лук'яненка про надзвичайну важливість консолідації нації в умовах боротьби України з окупантом – Російською Федерацією, для чого «необхідне пропагу-

вання й поширення національної ідеї державницької ідеології, історії й особливо відродження історичної пам'яті».

Вітання учасникам конференції надіслали Заступник Голови Верховної Ради України О.І. Сироїд, голова Наглядової ради НПУ ім. М.П. Драгоманова, Президент України 2005 – 2010 рр. В.А. Ющенко, директор інституту історії України НАН, академік НАН України В.А. Смолій, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України д. і. н., професор, член-кореспондент НАН України О.О. Рафальський.

У доповідях і повідомленнях учасників конференції було висвітлено цілу низку актуальних і наукових проблем, окремих питань та аспектів столітньої боротьби української нації за збереження ідентичності й відродження державності, виявлено прогалини у наукових дослідженнях вищезазначеної фундаментальної наукової проблеми і накреслено перспективні напрями наукових досліджень на майбутнє. У спільній доповіді член-кореспондента НАН України О.О. Рафальського та д. і. н., професора П.М. Чернеги «Щодо причин поразки УНР в Українській революції 1917 – 1921 рр.» глибоко і змістовно аналізуються передумови й причини поразки українського національно-визвольного руху українського народу в 1917-1921 рр., на історичному документальному матеріалі розкривається часто суперечливий характер діяльності Центральної Ради,

Генерального Секретаріату й Директорії УНР щодо втілення ідеї державності українського народу. Ґрунтовна доповідь член-кореспондента НАН України О.П. Реєнта «Проблеми реалізації української державності в 1917 – 1921 рр.» висвітлила об'єктивні й суб'єктивні передумови й причини успіхів і поразок національно-визвольної боротьби українського народу у 1917 – 1920 рр., проаналізовано історичні обставини, що перешкоджали політичним силам та їх лідерам щодо виступу єдиним фронтом у боротьбі за волю українського народу. Широко відомими в Україні та за її межами учасниками конференції, зокрема, академіком НАН України М.Г. Жулинським, член-кореспондентами НАН України В.Ф. Солдатенком, В.М. Даниленком, В.Б. Євтухом, докторами наук, професорами О.М. Майбородою, В.Ф. Верстюком, Ю.І. Терещенком, Р.Я. Пирогом, В.Д. Яремчуком, Г.В. Папакінім, В.Ф. Погребенником, І.І. Дроботом, В.М. Склярком, В.І. Кучером, В.Ю. Королем, П.П. Гай-Нижником, В.С. Лозовим, М.Р. Плющем, Б.І. Андрусиним та багатьма іншими знаними у науковому світі вченими зі столиці, багатьох обласних центрів і регіонів України, на великій джерельній базі порушено широке коло проблем, подій і процесів Української революції 1917 – 1921 рр., ідейно-теоретичних засад і концепцій національного державотворення у творах її діячів, проаналізовано як позитивний досвід їхньої діяльності для відновлення Україною незалежності у 1921 р.,

так і гіркі уроки та наслідки, причини поразки революції. У доповіді д. і. н., професора В.І. Гусєва «Бунд в Україні. Доба Центральної Ради 1917 – 1918 рр.» досліджено роль та місце єврейської етнічної меншини у суспільно-політичних процесах доби Українських революцій початку ХХ ст., зокрема, на основі опрацювання архівних джерел, літературних матеріалів та аналізу фактів тогочасної періодики висвітлюється місце Бунду в суспільно-політичному житті України після повалення самодержавства в Росії, розкривається ставлення бундівців до прагнення Центральної Ради розбудовувати національну державність, захищати інтереси національних меншин, налагоджувати взаємовідносини з Тимчасовим урядом.

Д. і. н., професор В.І. Марочко у доповіді «Теорія кооперації М.І. Туган-Барановського: соціально-економічні основи національної ідеї» у своїй доповіді проаналізував теорію кооперації М. Туган-Барановського як соціально-економічну основу національної ідеї найвищого суспільного розвитку, виявив спільні і відмінні ознаки між явищами «кооперація» і «соціалізм», обґрунтував тезу, що кооперація є новою формою соціально-господарської організації життя суспільства. У особливо актуальній для сьогодення доповіді д. і. н., професора В.І. Сергійчука «Центральна рада – організатор національно-визвольної боротьби поневолених народів Росії в 1917 – 1918 роках» висвітлено організуючу

роль Української Центральної Ради в боротьбі поневолених народів Російської імперії за свої права, зокрема, взаємодії з польським, кримськотатарським, фінським, грузинським, вірменським і литовським національно-визвольними рухами, особливо увагу звернено на закладання Центральною Радою основ майбутнього Балто-Чорноморського союзу. Доповідь д. і. н., професора С.В. Кульчицького «Успіхи і провали дерадянізації незалежної України 1991 – 2017 рр.» розкриває й досі актуальну проблему нашого політичного сьогодення, зокрема, аналізуються успіхи й проблеми дерадянізації внутрішньої та зовнішньої політики владою України, розкриваються як успішні, так й неправильні рішення законодавчих і виконавчих органів влади на шляху відродження української державності та євроінтеграції.

Об'єктивне вивчення національно-визвольної боротьби українського народу в 1917 – 1921 рр. особливо актуальне як для істориків, так і для владних структур нашого складного сьогодення. Воно дозволяє насамперед уникнути повторення негативних явищ і помилок 100-річної давнини. Адже відомо, що історія вчить навіть тих, хто не бажає в неї вчитися: вона їх провчає, караючи новими соціальними кризами, революціями, війнами, величезними людськими жертвами, морально-психологічними травмами і матеріально-технічними втратами.

Під час секційних засідань, у ряді змістовних доповідей розгля-

нуто також питання довготривалості і важкої боротьби діячів національно-визвольного руху за відновлення державної незалежності України (ОУН-УПА, «шестидесятники» тощо) у часи репресивного українофобського сталінського та інших радянських режимів з їх голодоморами і геноцидом щодо української нації (аж до 1991 р.), участь у цій боротьбі політичних емігрантів і діячів української діаспори, висвітлено сучасну російську агресію проти України як чергову спробу знищення української нації і держави, соціокультурні аспекти формування української нації в сучасних умовах, наслідки російщення в етномовній структурі населення України, Революцію Гідності через «окуляр» російськомовних видань тощо.

Учасники конференції підвели підсумки роботи і ухвалили резолюцію, направлену до провідних наукових структур країни, колективів українських ВНЗ, профільних музеїв, державних установ та вищих органів влади України.

Матеріали конференції її учасниками були суттєво доопрацьовані, а колективом кафедри етнології та краєзнавства НПУ імені М.П. Драгоманова було здійснено наукову редакцію наукових матеріалів, проведено роботу з систематизації і упорядкування наукових досліджень і, за підтримки ректора Національного педагогічного університету, академіка В.П. Андрущенко, видано збірник наукових праць об'ємом понад 23 друк. арк.

В. Доценко

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ

«ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНО–РЕЛІГІЙНИЙ РОЗВИТОК СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ: ДО 85 РОКОВИН ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ»

13 грудня 2017 р. в Таврійському національному університеті імені В. І Вернадського відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Етнополітичний та культурно-релігійний розвиток суспільства в умовах тоталітаризму: до 85 роковин Голодомору 1932-1933 років».

Організаторами конференції виступила кафедра філософії та історії Навчально-наукового інституту ТНУ імені В. І. Вернадського та науково-дослідний Центр «Слов'янській світ» Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

В конференції прийняли участь понад 70 науковців з різних міст України.

Відкриваючи конференцію, в. о. ректора ТНУ імені В. І. Вернадського професор Владимир Казарін наголосив на актуальності вивчення різних аспектів тоталітаризму в сучасних

умовах, коли деякі держави знову вдаються до тоталітарних практик.

Аналізуючи світоглядні основи тоталітаризму, професор кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка Олександр Горбань акцентував увагу на головній меті тоталітарної моделі – знищенні особистості, що призводить до нівелювання людини, сприйняття її як «гвинтика» політичної системи. Особливу увагу доповідач зосередив на формуванні тоталітарних тенденцій у сучасному світі, що створює дуже небезпечні загрози для людства.

Аналіз Голодомору з позицій системного аналізу дозволив доктору історичних наук, доценту кафедри філософії та історії ТНУ імені В. І. Вернадського Віталію Космінін виявити всю глибину однієї з найбільших трагедій в історії людства в ХХ ст. На думку дослідника, в СРСР діяла, набирала силу і прагнула до

тотального контролю над суспільством одна з соціальних систем – система організації. Це обумовило знищення влаштованих принципово інакше сільських сегментарних спільнот, які не могли трансформуватися в комунікації покірних виробничих організацій. Ті, хто були не згодні з цією організацією або недостатньо їй корилися, «виключалися з неї» в сенсі позбавлення життя – чи то через Голодомор для великої маси населення, чи то через розстріли.

Професор кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету Віктор Гусев зосередив свою увагу на проблемі зростання федеративних тенденцій в Росії на тлі революційних подій 1917 р. Закономірним розвитком цього став З'їзд поневолених народів Росії, який відкрився 8 вересня 1917 р. в Києві з ініціативи М. Грушевського. Але постанови, прийняті на З'їзді, не були реалізовані на практиці через певні помилки Центральної Ради, ставлення більшовицької Росії до демократичної України, а також

в результаті російського збройного втручання в долю українського народу.

Доцент кафедри філософії та історії ТНУ імені В. І. Вернадського Всеволод Чеканов презентував аудиторії сучасні «мемокомплекси» як знаряддя гібридної війни, яку веде Російська Федерація проти України. На його думку, у створенні цих «мемів» задіяний різноманітний арсенал засобів та технологій, що дозволяє створювати певні «ярлики», позначаючи широкі категорії населення.

Певні аспекти тоталітаризму та Голодомору намагалися дослідити й студенти різних спеціальностей. Філософи зосередили увагу на визначенні аксіологічного, політичного та філософського аспектів тоталітаризму та неототалітаризму. Політологи та історики сконцентрувалися на вивченні тоталітарних практик радянської влади у вигляді масових репресій, етнічних чисток та депортацій, релігійних переслідувань та Голодомору в Україні.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- 1. Гошуляк Іван Леонідович** – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин і соціальних комунікацій Міжрегіональної академії управління персоналом
- 2. Гусев Віктор Іванович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету
- 3. Доценко Віктор Олегович** – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового інституту Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського
- 4. Захарченко Петро Павлович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри історії права та держави юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- 5. Капелюшний Валерій Петрович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач кафедри етнології та країнознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- 6. Карпов Віктор Васильович** – доктор історичних наук, завідувач відділу аспірантури та докторантури Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва
- 7. Киридон Алла Миколаївна** – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- 8. Литвин Сергій Харитонович** – доктор історичних наук, професор
- 9. Любовець Олена Миколаївна** – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
- 10. Пиріг Руслан Якович** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України
- 11. Притуляк Павло Петрович** – кандидат історичних наук, доцент

- 12. Рябов Олександр Анатолійович** – здобувач кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ
- 13. Солдатенко Валерій Федорович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України
- 14. Стрельський Геннадій В'ячеславович** – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри етнології та країнознавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
- 15. Тортіка (Лобанова) Марія Валеріївна** – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України і всесвітньої історії Харківської державної академії культури
- 16. Чуткий Андрій Іванович** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету
- 17. Щербатюк Володимир Михайлович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ

Від редакції. У № 1-2 за 2017 р. журналу «Університет» у статті Н. Барановської «Проблеми об'єкта «укриття» й шляхи їх вирішення. Намагання ретроспективного аналізу» помилково вміщена анотація з іншого матеріалу. Редакція вибачається перед автором.

Засновники: Київський славістичний університет

Ю. М. Алексєєв

УНІВЕРСИТЕТ

Історико-філософський журнал

Свідоцтво про реєстрацію KB № 10732 від 13.12.2005 р.

Усі права застережено.

Видається з вересня 2004 року.

© Київський славістичний університет, 2017.

© Ю. М. Алексєєв, 2017.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

Київський славістичний університет продовжує випускати Науковий історико-філософський журнал «Університет», який Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 04.07.2006 р. № 0105/7 включено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук.

Проблематика: наукові та науково-популярні статті, присвячені проблематиці історії України і світу, публіцистичні матеріали, повідомлення про наукові, освітні та політичні події і заходи, слов'янські студії, рецензії та огляди.

Статті повинні бути написані для журналу «Університет» (раніше не друкovanі в інших виданнях) та відповідати вимогам ВАКУ щодо наукових праць (для українських науковців).

Вимоги до оформлення статей:

Матеріали, що подаються, мають бути набраними у текстовому редакторі WORD, роздруковані на принтері (примірник + дискета, диск). Текст, набраний через 1,5 інтервал, шрифт Times New Roman, 14 кегель. Поля: ліворуч – 2,5 см; праворуч, зверху та знизу – 2,0 см. Текст набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання у тексті робляться у квадратних дужках [1, с.5], список джерел і літератури (повний бібліографічний опис) – наприкінці статті.

Подані в редакцію наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова N 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Публікації необхідно подавати зі стислою анотацією (2-4 рядки) українською, російською та англійською мовами, а також вказувати ключові слова і УДК. Назву статті також подавати в англійській версії та транслітерації.

Автору необхідно повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання, адреса для листування і контактний телефон.

Для аспірантів, студентів та здобувачів потрібна рецензія кандидата або доктора наук.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Редакція залишає за собою право редагувати і скорочувати надіслані матеріали. Неопубліковані матеріали та дискети редакція не повертає.

Передплатний індекс журналу 92015.

Адреса редакції: Київ, 01025 Хрещатик, 27-А

Національна спілка журналістів України, Київський славістичний університет
Електронна пошта: universitet@mgi-ksu.edu.ua Телефон для довідок: (044) 278-38-72

Видавець ДП «Експрес-об'ява», вул. Гоголівська, 22-24, Київ-54, 01054.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4770 від 23.09.2014 р.

Виготовлювач _____

Підписано до друку 29.12.2017. Формат 70x108/16 Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк арк. 16.1, обл. вид. арк. 14.49. Наклад 1000 прим.

КИЇВСЬКИЙ СЛАВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ВИЩИЙ ОСВІТНІЙ СТАНДАРТ
ДИПЛОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЗРАЗКА
ДИСТАНЦІЙНА ФОРМА НАВЧАННЯ
ПРАКТИКА В МІЖНАРОДНИХ
КОМПАНІЯХ ТА ДИПЛОМАТИЧНИХ
ПРЕДСТАВНИЦТВАХ

СПЕЦІАЛЬНОСТІ

- 032 Історія та археологія
- 035 Філологія (за спеціалізаціями)
- 061 Журналістика
- 073 Менеджмент
- 121 Інженерія програмного забезпечення
- 242 Туризм
- 291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

*АДРЕСА: вул. О. Архипенка, 10-Г
м. Київ, 04211, Україна*

E-mail: ksu_university@ukr.net

*ТЕЛЕФОНИ: +38(044) 464-45-88
464-45-44, 464-45-42*

ВЕБ_САЙТ: <http://ksu.edu.ua>

№3–6, 2017,

Науковий історико-філософський журнал Університет

Передплатний індекс 92015

*Олександр Архипенко (1887–1964)
Пам'ятник Т. Шевченку у Клівленді (США)*

Читайте в наступних номерах:

Сергій Троян

Геополітичні зміни в Європі внаслідок Першої світової війни

Олександр Сарнацький

Діяльність царських жандармів у Галичині під час Першої світової війни в боротьбі проти емігрантських кіл українських політичних партій Наддніпрянщини та членів і прихильників українських галицьких партій

Ігор Срібняк

Діяльність Видавничого товариства імені Івана Франка в таборі полонених українців Фрайштадт (Австро-Угорщина) у 1915–1918 рр

